પ્રાચીન કાવ્યમાળા

ગ્રંથ ૨૭

वल्लभकृत

कुंतीप्रसन्नाख्यान.

મૂળ સંશોધક

રા. બ. હરગોવિંદ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા

અને

નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી.

પ્રસિદ્ધ કરનાર

ભાનુ બ્રધર્સ.

પ્રકાશક

લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રેસ–વડોદરા.

સં. ૧૯૭૯] સર્વ હક સ્વાધીન. [સને ૧૯૨૩

કાચું પુઠું રૂ. ૧–૦–૦ પાકું પુઠું રૂ. ૧–૮–૦

પ્રસ્તાવના.

પ્રતિવર્ષ નવીન પુસ્તકો, માસિકો આદિ બહાર પડે છે અને તેને કોઇપણ પ્રકારનો અવરોધ આવતો જણાતો નથી. તે ઉપરથી સ્હેજે એટલું તો જણાય તેમ છે કે દિન પ્રતિદિન ગુજરાતી ભાષાનો બહોળો ફેલાવો થતો જાય છે. કાવ્ય, નાટક, વાર્તા આદિ અનેક પ્રકારના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયેલા જોવામાં આવે છે જે વાચતાં આધુનિક લેખકોની રીતિમાં અને પ્રાચીન લેખકોની શૈલિમાં કેટલો તફાવત છે તે માલૂમ પડે છે. આ ગ્રંથોમાં ખાસ કરીને જોડણીની બાબતમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા જણાય છે. વળી ગુજરાતની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે તેને સ્થાન મળેલું છે અને તેના ઉત્કર્ષ માટે સામાન્ય જનસમુહ તરફથી તેમજ સરકાર તરફથી અનેક યત્ન કરવામાં આવે છે તેવે સમયે અને તે ઉપરાંત મુંબાઇ યુનિવર્સિટીએ શાળાઓ તેમજ કોલેજોના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપેલું છે એ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરતાં એ તો સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે કે ગુજરાતી ભાષા જાણનાર દરેક બિરાદરને આધુનિક લેખકોના ગ્રંથો ઉપરાંત પ્રાચીન લેખકોના ગ્રંથો પણ વાચવાની આવશ્યકતા છે. પણ શોચનીય બાબત માત્ર એટલીજ છે કે તેવા ગ્રંથો હાલમાં અલભ્ય થઇ પડયા છે.

કેટલાક વર્ષો પૂર્વે આવા પ્રકારના હસ્તલિખિત તેમજ અલભ્ય પુસ્તકો છપાવવાનું કામ કેટલાક સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી થયું હતું. વડોદરામાં 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' નામક માળાના ગ્રંથો પ્રથમ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા જે વખતે શ્રીમંત સરકાર સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજા સાહેબ તેમજ અન્ય રાજા

મહારાજાઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી પ્રકાશકોને ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો. ત્યારબાદ મુંબાઇમાં " ગુંજરાતી " વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ સ્વ. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ તરફથી કેટલાંક કાવ્યો, " બૃહતકાવ્યદોહન " નામક માળામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં. આ વખતે પણ પ્રકાશકને ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો.

આવા ગ્રંથો વખતોવખત પ્રસિદ્ધિમાં આવતા નથી તેથી વાચકની તે વૃત્તિને પોષણ મળતું નથી. હાલમાં આવાં પુસ્તકોનું વાંચન, શાળા કોલેજો અને બીજા સર્વ સ્થળે વધુ હોવાના કારણે, અનેક સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી તે ગ્રંથો ફરીથી પ્રસિદ્ધિમાં આવે એટલા સારૂ અનેક પ્રકારની સૂચનાઓ આવેલી અને તેમાં કેટલાક વાચકો તરફથી તો ખાસ આગ્રહ જાહેર કરવામાં આવેલો. તે ઉપરથી " પ્રાચીન કાવ્યમાળા " નામક ગ્રંથો છાપી વાચકની વૃત્તિ અને માગણીને પહોંચી વળવાનું અમોએ ધાર્યું છે. એ ગ્રંથો જેમ બને તેમ જલદીથી બહાર પડે એવી અમારી ઇચ્છા અને યત્ન છે. આ ગ્રંથમાળાના નવીન આવૃત્તિના પ્રથમ અંક તરીકે મહાકવિ પ્રેમાનંદ સુત વલ્લભ કૃત " કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન " ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં લાવતાં અમને ખરેખર અત્યંત હર્ષ થાય છે.

કવિતા વિષે એક ઇંગ્રેજ કવિ લખે છે કેઃ—

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

કવિતા સ્વતઃ ઇશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઇશ્વરે કવિઓને પોતાના અધિષ્ઠાતા કર્યા છે. અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક

અનુભવી છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઇશ્વર પેઠે થઇએ છીએ.

કવિ વિષે વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કેઃ—

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares,
The Poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યાં છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો; જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત્ ઉપર આપણને સત્યના અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યાં છે.

મુંબાઇ યુનીવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષામાં ઉપયુક્ત ગ્રંથ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજુર થયેલ છે તેથી તેમને ઉપયોગી કેટલીક બાબતો જેવી કે કવિચરિત્રાદિનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ ફરીથી પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે તેને માટે શ્રીયુત સાક્ષરવર્ય હરગોવીંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા તથા તેમના ચિરંજીવી શ્રીયુત મંજુભાઇ કાંટાવાળા (સાહિત્ય માસિકના અધિપતિ) એમણે અમને જે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે તેને માટે. અમો આભારી છીએ. આશા છે કે વાચક બિરાદરો પોતાનાથી બનતી મદદ આપી પ્રકાશકોને આભારી કરશે. મનુષ્ય દોષને પાત્ર છે એમ જાણી દોષ જણાયે વાચકો ક્ષમા આપશે એવી આશા છે.

કવિ ચરિત્ર.

જન્મપર્યંત એકજ ધંધો સ્વીકારીને તેમાં મંડ્યા રહેનારા પુરૂષોજ અમુક ધંધામાં ખ્યાતિ મેળવી શકે છે. જૂદા જૂદા અનેક વ્યવસાયમાં ગુંચવાયલા હોવા છતાં જેઓ કવિ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામી ગયા હોય એવા માધવ જેવા કોઈકજ સાંભળવામાં આવે છે. માનસશાસ્ત્ર જાણનારા પંડિતો કહે છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય સરખાવો કરી તુલના કરવાની, તર્ક કરવાની, સંભાવના કરવાની અને કલ્પના કરવાની શક્તિ ધરાવે છે—અને કવિતામાં એ શક્તિઓનુંજ માહાત્મ્ય બહુધા જોવામાં આવે છે માટે પ્રત્યેક મનુષ્ય કવિ થઈ શકે છે. પણ જેમ સાધારણ મનુષ્યો કરતાં એકાદ પુરૂષમાં અમુક

હોય છે. પેહેલા વર્ગમાં પ્રેમાનંદ અને બીજામાં તેના પુત્ર વલ્લભને આપણે મૂકી શકીએ છીએ. વલ્લભની કવિતા ઉપરથી પણ તેના સ્વભાવનું કાંઇક અનુમાન કરવાનું બની આવે તેમ છે તેમ છતાં વળી તેના વિષે આપણે જે ખબર ભેગી કરી શકયા છીએ તેથી તે અનુમાન સુદૃઢ થાય છે. એવા ઉધમાતિયા સ્વભાવનો છતા તેણે ઉત્તમ કવિતા કરી છે અને વળી તે એવી ઉત્તમ કે જેથી કરીને આપણી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમા સારો વધારો થઇ શકે. એણે નવે રસના નવ જૂદા જૂદા કાવ્યો રચેલા છે જેમાથી નમુના તરિકે વીરરસ કાવ્ય પસંદ કરી આ પુસ્તકદ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેણે નાટકો અને ચપૂગ્રંથો પણ લખ્યા છે. આખ્યાનો અને કથાઓ પણ લખી છે. બીજા જૂના કવિઓ કરતા તેનામા વિશેષ લક્ષણુ એક જોવામાં આવતું હતું કે તે જૂના સંસ્કૃતાદિ ગ્રંથોમાથી કથાભાગ પસંદ કરવાને હામે કાંઇક નવીન યોજના પસંદ કરીને કાવ્ય કરતો હતો. જે વખતમા ગૂજરાતી ભાષા ખેડાયલી નહિ અથવા તેના સાહિત્ય તરિકે વ્યાકરણ, કોશ, કવિતાદિનું સાધન નહિ તે વખતે આવા મહાકવિએ આવી સુંદર સાહિત્ય ફુલવાડી શી રીતે ગૂંથી હશે તે જાણવાને સહુ કોઇને સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થાય. પણ જૂના વખતમા ચરિત્રો લખવાનો પ્રચાર નહિ તથા તે કવિઓની પછી તેમના વંશમાં કોઇ કવિતાના શોખી પુરૂષો ઉત્પન્ન થયા નહિ તેથી તેમની ક્રમવાર વિશેષ હકીકત મેળવવી બહુ દુર્ઘટ થઇ પડી છે એમ છતાં પણ ઘણા યત્નથી વલ્લભ કવિની કેટલીક હકીકત અમે મેળવી શકયા છીએ અને તેનેજ તેના ચરિત્ર રૂપે વાચનારની આગળ રજુ કરીએ છીએ.

શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદનો એ જ્યેષ્ટ પુત્ર હતો તેથી વાચનાર જાણી જશે કે તે ચોવીશો બ્રાહ્મણ હોઇને વડોદરાની મહંમદવાડીમાં રહેતો હતો. એની માતાનું નામ હરકોર હતું. તેનો જન્મ ઘણું

કરીને પ્રેમાનંદ કવિની ૩૨-૩૩ વર્ષની વયે થયો હતો. બાલ્યવયમાં ઉપવીત સંસ્કાર પામ્યા પછી તેણે પિતાની પાસે સંસ્કૃત તથા હિંદી ભાષાઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એના સંબંધમાં વળી એમ પણ કહેવાય છે કે તેણે પંજાબી ભાષાનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ એ વિષે વિશેષ ખાત્રી લાયક ખબર તેના બીજા ગ્રંથો જોયા પછી કદાપિ આપણને મળે તો મળે આ ફક્કડ કવિની બાલ્યવયની કાંઇ વિશેષ હકીકત એથી વધારે મળતી નથી તથાપિ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય તેથી આપણે ધારી શકીએ છીએ કે તે બાલ્યવયમાં કેવળ શાંત અભ્યાસી નહિ હોય પણ ઉદ્ધત અને તોફાની હશે. પોતાના પિતા કવિ હતા તથા તેમની પાસેથી કાવ્યની કેળવણી મળેલી એટલે તે સ્વાભાવિક રીતેજ કવિતા કરવા માંડે એમાં કાંઇ વિસ્મય જેવું નથી. તે બાળપણામાં છુટક કવિતાઓ કરતો હશે.

એ કવિના પિતા પ્રેમાનંદને કોઇ માધવ નામે ગૃહસ્થ સાથે સારી મિત્રતા હતી તથા તેના તરફથી પ્રેમાનંદને સારો આશ્રય મળતો હતો. તેમજ પ્રેમાનંદના પુત્ર તરિકે તે વલ્લભ ઉપર પણ સારો ભાવ રાખતો હતો તેથી તેની ઉદારતા, સૌજન્ય, મિત્ર પ્રેમ, વગેરે સદ્‌ગુણથી વલ્લભનું કવિતામય હૃદય દ્રવિત થઇ ગયું અને તેથી તેણે પોતાના કવિતા મંદિરના પ્રથમ સ્થંભ તરિકે માધવકાવ્ય નામે ગ્રંથ કરી પોતાના પિતાના ગુણજ્ઞ આશ્રયદાતા મિત્રની સ્તુતિ કરી. આમ કરવામા તેનો આશય એવો નહિ હતો કે તેને સારૂં લગાડવું, પણ પોતે પોતાના ગુરૂ પ્રેમાનંદના તથા તેના મિત્રના અનૃણી થવું એ હેતુ હતો. ગ્રંથ લખીને તેણે પ્રશંસા પામવાને ઇરાદે પોતાના પિતાને દેખાડયો, પણ પરિણામ તો તેના ધાર્યાથી ઉલટુંજ થયું. આપણે પ્રેમાનંદના ચરિત્ર ઉપરથી જાણીએ છીએ કે પ્રેમાનિરભિમાની અને અતિ વિનયવાળો છતાં કોઇની પ્રશંસા કરવાથી

વિરુદ્ધ હતો. તેને આ પોતાના પુત્રે કરેલી ભાટાઇ કેમ રૂચે ? તેણે વલ્લભની સમક્ષ એ કાવ્ય વિષયને વખોડયો અને કવિ થઇને આવી ભાટાઇ કરવી તે કરતાં કવિતા નજ કરવી એ ઉત્તમ છે એવો ઠપકો દીધો. પણ આ વાત વલ્લભને ગળે ઉતરી નહિ તેથી તેણે પિતાના અતિ વિનય ઉપર પોતાના મનમાં ટીકા કરી અને પોતાનો ગ્રંથ પાછો લેઇ ગયો. તે દિવસથી પ્રેમાનંદ વલ્લભને વલ્લભભાટ કહી બોલાવવો શરૂ કર્યો જેથી છેવટે ખીજવાઇને તેણે માધવકાવ્યનો નાશ કર્યો.

એક વખત પોતાના પિતા પ્રેમાનંદ ખુશીમાં બેઠા હતા તે વખતે જઇ વલ્લભે વિનયથી પ્રશ્ન કર્યો કે જ્યારે તમે કોઇની સ્તુતિનાં કાવ્ય કરવાનું ના પસંદ કરો છો ત્યારે મારે કવિતા કેવી કરવી ? કવિએ કહ્યું કે કોઇ મનુષ્યના ગુણ ગાવારૂપ ખુશામત કરવી નહિ કેમકે તેવી કવિતાઓ સર્વને ઉપકારક થતી નથી, તેમ તે ગમે તેવી સારી હોય તથાપિ કવિની સ્વાર્થબુદ્ધિ તેમાં બીજાને જણાય છે તેથી લોકો તે કવિતાનો આદર પણ નથી કરતા તેમ કવિના ઉચ્ચ ગુણોની ખ્યાતિ ઢંકાઇ જઇ તે લઘુતા પામે છે, જેથી તેનાં બીજાં ઉત્તમ કાવ્યો વિષે પણ લોકો હલકું મત બાંધે છે. વલ્લભે પૂછ્યું કે ત્યારે પુરાણાદિકમાંથી બીજા લેઇ કવિતા કરવી તે પણ યુધિષ્ઠિરાદિક પુરુષોનાંજ વખાણ છે કે બીજું કાંઇ ? પિતાએ ખુલાસો કર્યો કે તેમાં કવિની સ્વાર્થ બુદ્ધિ જણાતી નથી તેમ તેઓ સર્વમાન્ય છે, સર્વ લોકને તે વાંચવાથી લાભ થાય છે. કદાચ સામળની પેઠે કોઇ કલ્પિત પાત્ર લેઇને કવિતા કરવામાં આવે તો કાંઇ બાધ નથી. પણ જૂના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસોનું કથન કરવામાં કાવ્યના હેતુઓ જે, *'काव्यंयशसेर्थकृते,' ઇત્યાદિ છે તે સર્વે સિદ્ધ

* काव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतयेकांतासम्मिततयोपदेशयुजे ॥

થાય છે. વલ્લભની ઇચ્છા તો કોઇ રાજકવિ' થવાની હતી, પરંતુ પ્રેમાનંદે 'તેની ઇચ્છાનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે ,વલ્લભે જેમ તેમ કરી પોતાની મનોવૃત્તિ બદલી અને કાવ્ય પણ પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે પુરાતન કથાઓના 'બીજ લેઇ રચવાનો વિચાર રાખ્યો.

પ્રેમાનંદ કવિના વખતમાં સામળભટ્ટ કવિ થયા હતા. તેની સાથે પ્રેમાનંદને કવિતા વિષે વાદ થયો હતો. કલ્પિત વિષય લેઇ તે ઉપર જનરંજન કલ્પના કરવી તે કવિતા, કે પુરાતન કથા બીજ લેઇને તેને વિસ્તારી વૃક્ષ રૂપે કરી અલંકારાદિકવડે તેને નવ પલ્લવવાળુ અને ચિત્ર રચના કૃતિવડે તેને પુષ્પવાળુ કરી રસાદિકથી પરિપૂર્ણ ધર્માર્થાદિક ફળ આપનારૂં કરવુ તે કવિતા ? એ તેમનો તકરારનો વિષય હતો. આ તકરારમા વલ્લભે પોતાના પિતાના બચાવમાટે ઘણુ લખ્યું છે, જે મોટા વલ્લભના ગરબા પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે જોવામા આવશે. વલ્લભ મશ્કરો હતો તેથી સામળભટના બાડા પુત્રને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યુ છે કે અમે વલ્લભ અને જીવણરામ જેવા સુપુત્રો જેનો બચાવ કરનાર છીએ તેને તુ (સામળ) શું જીતનાર છે, કેમકે તારો બાડો પુત્ર શુ કરી શકનાર છે ?

સામળના જેવા કવિતા કરવાનું કામ પ્રેમાનંદે પોતાના વીરજી નામે શિષ્યને સોંપ્યુ હતું, અને તેથી તેણે સુરેખાહરણ નામે પુસ્તક લખ્યુ. પણ એ પુસ્તક સામળની પદ્યરચીત વાર્ત્તાની બરોબરી કરી શકે એવુ ન થયું તેથી વલ્લભે વીરજીની ઘણી ઘણી મશ્કરી કરી છે અને તેના નામનો વિગ્રહ કરીને તે તેને વારંવાર કહેતો કે તમે તો વીર-જી એટલે વીરની જી (માતા) છો. તાત્પર્ય કે તારા જેવા બાયલાથી શુ સામળની બરોબરી થવાની છે ? વલ્લભ બીજાને આમ કહીને બેસી રહ્યો હોત તો આપણે તેના જેવા અભિમાનને હસી કાઢત, પણ તેણે તરત જ સામળની અંગદ

વિષ્ટિ જેવું કૃષ્ણવિષ્ટિ નામનું પુસ્તક લખીને સામળને છક્કડ ખવરાવી છે. ૨ક્કડ કવિ વલ્લભ પોતાના તે ગ્રંથમાં લખે છે કે, સામળ! વાનરાને વિષ્ટિકાર ઠરાવીને રાજકાજના દાવપેચ વર્ણી શકાતા નથી તે પણ તું સમજી શકતો નથી અને તેમ છતાં કવિપદ ધારણ કરી બેઠો છે! પણ દાવપેચની મૂર્ત્તિરૂપ કૃષ્ણને વિષ્ટિકાર વર્ણવીને હું તારા કાવ્યને છક્કડ ખવરાવું છું તે તું જો!

પ્રેમાનંદે રત્નેશ્વરને મરાઠી જેવી કવિતા કરવાનું સોપ્યું હતું, પણ મોરોપંત કે વામન જેવી ગુજરાતી કવિતા કરીને તે પ્રેમાનંદને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ. રત્નેશ્વરની કાવ્યશક્તિ વિષે પ્રેમાનંદનું ઊંચું મત હતું તથા એવો શિષ્ય પોતાને છે તેથી પોતે મનમાં મગરૂર હતા તથાપિ તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી છે એમ પ્રેમાનંદે કદી કહ્યું નથી. પણ જે કામ પ્રેમાનંદના બીજા શિષ્યોએ ન કર્યું તે વલ્લભે કર્યું. તેણે હિંદીના જેવી ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ કવિતા કરીને પ્રેમાનંદને ખુશ કર્યા. ગુજરાતી ભાષાના મહત્વનો વધારો કરવા માટે પ્રેમાનંદનો મોટો પ્રયાસ હતો અને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય નહિ ત્યાં સુધી પાઘડી ન પહેરવી એવી તેની પ્રતિજ્ઞા આપણે પ્રેમાનંદના ચરિત્રમાં વાંચી ગયા છીએ. વલ્લભે હિંદીભાષાનાં કાવ્યો જેવું એક કૃષ્ણવિષ્ટિ કાવ્ય રચીને પ્રેમાનંદને અર્પ્યું તે જોઇને પ્રેમાનંદ અતિ પ્રસન્ન થયા અને વલ્લભને કહ્યું કે, હું તારા આ કાવ્યથી ઘણો પ્રસન્ન થયો છું અને તેથી તું જે માગે તે હું તને આપું. વલ્લભે કહ્યું હું જે માગીશ તે તમનાથી નહિ અપાય. કવિએ કહ્યું હું જરૂર આપીશ, ત્યારે વલ્લભે કહ્યું તમે જે કાર્યને માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે કાર્ય મેં સિદ્ધ કર્યું એમ તમે પોતે કબુલ કરો છો તો લ્યો આ પાઘડી (હાથે પકડેલી પોતાની) પહેરો. હિંદી જેવું કાવ્ય કરવાનું તમે કરાર ન કરેલું તે માટે મારાથી મેં પણ એવીજ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મારે-દે

કાર્ય સિદ્ધ કરી પિતાને પાઘડી પહેરાવવી. આ ઉપરથી પ્રેમાનંદે સાથે પાઘડી મૂકી, અને તેથી વલ્લભને અતિ હર્ષ થયો હતો. પરંતુ પોતાની સઘળી પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ ન થવાથી પ્રેમાનંદે પાઘડી પહેરવાનું જારી રાખ્યું નહિ.

વલ્લભે કુતીપ્રસન્નાખ્યાન, યક્ષ પ્રશ્નોત્તર, કૃષ્ણ વિષ્ટિ, વલ્લભ ઝઘડો, પ્રેમાનંદ કથા, વગેરે ઘણા ગ્રંથ લખેલા છે.

એ સિવાય કરેલા કેટલાક ગ્રંથો અધુરા રહેલા છે. અધુરા રહેવાના કારણમાં એમ કહેવાય છે કે, વલ્લભે પોતાના ઉદ્ધત સ્વભાવને લીધે પોતાના પિતાને માઠું લાગે એવું કાંઇક કર્યું, તેથી પ્રેમાનંદે તેને શાપ દીધો કે તારા પુસ્તક હવેથી પૂરા થવાનાં નથી. ત્યાર પાછીના પુસ્તક અધુરા છે. એ અધુરા પુસ્તકની સંખ્યા પણ મોટી છે.

વલ્લભનું છેલ્લું પુસ્તક પ્રેમાનંદકથા છે. તેમાં તેણે પ્રેમાનંદનું ચરિત્ર રસાલંકારમય વર્ણવ્યું છે. આ પુસ્તકના આરંભમાં તેણે તે પૂરું થવા માટે પિતાની પ્રાર્થના કરી છે. આ ગ્રંથમા તેણે કોઇ છન્દ તોડયો નથી કે બગાડયો નથી તેમ બહુધા ગૂજરાતી સિવાય બીજી ભાષાના શબ્દો પણ લીધા નથી. તેમ કરવાનુ કારણ તે લખે છે કે મારા પિતાને પ્રસન્ન કરવાને મે આ તેમનીજ હબનું પુસ્તક લખ્યું છે.

વલ્લભની કવિતા વિષે પ્રેમાનંદ કવિ વારવાર તેની પાછળ કહેતા કે મારા ચારે મુખ્ય શિષ્યોમાથી આણે મારું પણ પાલ્યું પણ મારું કર્યું માન્યું નહિ. એના ઉન્મત્ત અને ફક્કડ સ્વભાવને લીધે પ્રેમાનંદ તેને વલ્લભ ગાંડો કહીને બોલાવતા હતા.

પ્રેમાનંદના મરણ પછી તેની મીલકતના ભાગ વહેંચતી વખતે વલ્લભે પોતાના ભાઇ જીવણરામ (એનું બીજું નામ દુલ્લભ હતું) ને કહ્યું કે મને કદાચ તું બીજી કાંઇ મિલકત નહિ આપે તો

તેની મારે દરકાર નથી; પણ મહાકવિનાં પુસ્તકો માત્ર મને આપી જે તેથી હું સંતુષ્ટ થઇશ. પુસ્તકોની વેંહેચણ આપણે કરવી નથી કેમકે તેમ થવાથી પુસ્તકો નાશ પામે છે. એ બાબત તેણે રત્નેશ્વરની હકીકત કહી બતાવી કે, રત્નેશ્વરના મુઆ પછી તેના દીકરાએ તેનાં પુસ્તકો વહેંચી લીધાં. પુસ્તકો વહેંચતાં તેનું કરેલું ભાગવત પણ બે ભાગમાં વહેંચાયું જેથી તેના થોડા સ્કંધ એક ભાઇને અને થોડા બીજા ભાઇને મળ્યા અને એવી રીતે આખું પુસ્તક વીંખાઇ ગયું. તેથી તેના કેટલાક સ્કંધ તો બિલકુલ હાથ લાગતા નથી. આથી જીવણરામે પૈસા વગેરે મિલ્કત લીધી અને વલ્લભને થોડાક પૈસા આપી બાકીની મિલકતને બદલે પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકો આપી દીધાં. પ્રેમાનંદના મુઆ પછી પણ તેનો મિત્ર માધવશેઠ વલ્લભને આશ્રય આપતો હતો; પણ માધવશેઠના ગુજર્યા પછી વલ્લભને કાંઇ આશ્રય ન હોવાથી તથા કોઇની ખુશામત કરવી નહિ એવો પિતૃવચનને લીધે આગ્રહ હોવાથી પૈસાની તંગી પડી હતી એમ કહે છે. સંતાનમાં તેને એક દીકરી હતી એમ કહેવાય છે પણ તે વિષે કાંઇ ખાત્રી લાયક હકીકત મળી શકતી નથી. પોતાની તંગીના વખતમાં પણ તે કોઇની નોકરી કે યાચના કરતો નહોતો; પુસ્તકો વાંચતો અને સુઇ રહેતો તેથી લોક તેને સુસ્ત કહેતા હતા; પરંતુ કવિતાનાં કામમાં તે ઘણો મહેનતું હશે એમ તેનાં પુસ્તકોજ કહી આપે છે.

વલ્લભને કોઇની સાથે સ્નેહ નહોતો. તેના ગરમ સ્વભાવને લીધે તથા ખરું હોય તે ઝટ કહી નાખવાની ટેવને લીધે એને કોઇ સાથે બનતું નહિ તેથી તે ઘણો વખત પોતાના ઘરમાંજ બેશી રહેતો હતો. જમવા ખાવા પણ પોતાની મરજીમાં આવે તો જતો એવો એ દરકાર વિનાનો કવિ હતો.

વલ્લભનું મરણ ક્યારે થયું તે વિષે કાંઇ ચોક્કસ સાલ મળી

આવતી નથી. કદાચ એના બધા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યેથી કાંઈ જણાઈ આવે કે અનુમાન કરવાને સાધન મળે તેના મરણ પાછળ તેના પુસ્તકો તથા બીજી માલમતાવડેજ સારો ખરચ થયાનું કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે કવિના જીવનચરિત્રની ટુંકી નોંધ આપણે પૂરી કરીએ છીએ ખરૂ કહેવામા નીડરપણું, બિનદરકારી, ફક્કડાઇ, પ્રતિજ્ઞા પાળવામા દ્દઢતા અને ગમે તેમ છતા પણ પોતાના પિતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ એ તેના ગુણો હતા ગુજરાતી ભાષામા તેણે અનેક ગ્રંથો લખીને તે ભાષાની સારી સેવા બજાવી છે એ તેનું પોતાના દેશી ભાઇઓ પ્રતિ ઉત્તમ કાર્ય છે. જે કવિઓ તગીમા નિર્વાહ કરીને પણ પોતાના કાવ્યના વ્યસન પાછળ સતત મડયા રહે છે અને ધનાદિકની વાછનાથી કોઇની ખુશામત કરવાને પ્રવૃત્ત થતા નથી તેજ મહાન્ કવિપદને યોગ્ય થાય છે. એ આપણને વલ્લભના જીવનચરિત્રમાથી શીખવાનુ મળે છે વ્યવહારની મોટાઇ, ધનની અભિલાષા, શ્રીમદાધની ખુશામત, બીજા રોજગારની આસક્તિ એવા એવા ચિત્તને વ્યગ્ર કરનારા વિષયોને દૂર મૂકીને જેઓ કવિતા દેવીની અનન્ય ભાવે ઉપાસના કરે છે તેમના ઉપરજ તે સુપ્રસાદની દૃષ્ટિ કરે છે અને તેઓજ પોતાના દેશી ભાઇઓને સાહિત્યના મીઠા ફળ ચખાડી ચિરકાળ તેની વાહવાહ અને ધન્યવાદને પાત્ર થઇ સત્કીર્તિના શિખરપર ચડી ગધાસન પામે છે.

કવિ વલ્લભના કાવ્યો વિષે રા. જોલીપુરા એ સાક્ષરમાળામા નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે—

" કવિ વલ્લભે શૃગારાદિ નવેરસમાં લખેલુ છે તેણે ' મિત્રધર્માખ્યાન ' નામનું સ્વકલ્પિત વસ્તુવાળુ એક કાવ્ય ઇ. સ. ૧૭૦૪ મા લખેલું. ઇ. સ. ૧૭૨૧ મા કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન, ઇ સ.

૧૭૨૪ માં દુઃશાસનરૂધિરપાન; ઈ. સ. ૧૭૨૫ માં યક્ષ પ્રશ્નોત્તર તથા તે ઉપરાંત કૃષ્ણ વિષ્ટ, વલ્લભ ઝઘડો, યુદ્ધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદ, પ્રેમાનંદ કથા, વગેરે કાવ્યો પણ લખેલાં છે.

વલ્લભની બાની ઉછળતી તથા ભાષા તીખી તમતમતી તથા સંસ્કારી છે. અભિમાનથી ઉદ્ધત થયેલી, તિરસ્કારથી ત્રાડ પાડતી, તેની શૈલી વાંચનારના હૃદય ઉપર સ્પષ્ટ છાપ પાડી શકે છે, તે પોતે પોતાને "ફૂકડ" રૂપે વર્ણવે છે તેથી તેનાં કાવ્યોમાં પણ ફક્કડાઈના પરો લાગેલા છે......રાગપ્રહાર કરવામાં તે કુશળ છે... પોતાનાં વસ્તુઓ મહાભારતાદિમાંથી લઈ, પોતાનો તે તેવી ચોરી કરવા માટે બચાવ કરે છે. તેણે જો કે તે પ્રમાણે વસ્તુઓ લીધેલાં છે; તથાપિ તેમને યથાવિધિ ઘટાવી, રસરંગથી સુશોભિત કરવાનું માન તેને સંપૂર્ણ મળી શકે તેમ છે. વચમાં વચમાં આત્મસ્તુતિ કરતાં તે અટકતો નથી. તે પોતાને પોતાના પિતા કરતાં પણ ચઢીઆતો માને છે. રસ, અલંકાર, શબ્દાર્થ ચમત્કૃતિ, રાગદ્વેષ, જુસ્સો, ઉષ્ણતાઈ, અતિશયોક્તિ, તથા વક્રોક્તિઓથી તેના કાવ્યગ્રંથો ભરપૂર છે...પિતાના અભિમાને તે આંધળો બન્યો હતો અને પોતાની શક્તિએ તેને બેપીકરો બનાવેલો. તેણે રાગ રાગણીઓને હડસેલો મારી, છંદોમાં અને વિશેષતઃ મનહર છંદમાંજ લખેલું છે. તેની વાણીનો વાટ અસ્ખલિત, વેગવાળો તથા રસથી ઉભરાતો છે અને તેનાં કાવ્યોમાંથી દેખાઈ આવે છે કે, તેને ગરવા ગૂજરાત માટે અનહદ અભિમાન હતું. સારૂં એટલું ગૂજરાતનું એવું તેનું માનવું હતું.

ग्रंथविवेचन.

વલ્લભનો આ અદ્ભુત રસનો ગ્રંથ છે. એમાં આદિથી અંતસુધી અદ્ભુત રસજ ભરેલો છે. અદ્ભુત રસમાં સ્થાયિભાવ વિસ્મય છે; જેને જોઇને વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય એવું લોકોત્તર (સામાન્ય મનુષ્યથી બની શકે નહિ એવું) કાર્ય એ આલંબનવિભાવ છે; લોકોત્તર કાર્યના ગુણોનો મહિમા એ ઉદ્દીપનવિભાવ છે; જડ થઇ જવું, પરસેવો થવો, રૂવાં ઉભાં થવાં, ગદગદ વાણી બોલવી, ગભરાટ થવો, નેત્રનો વિકાસ થવો, ઇત્યાદિ અનુભાવ છે; અને વિતર્ક, ત્વરા, ભ્રાંતિ, હર્ષ, વગેરે સંચારીભાવ છે; એવી રીતે સ્થાયિભાવ, આલંબન અને ઉદ્દીપનવિભાવ, તથા અનુભાવ, અને સંચારીભાવ, એવાં પાંચે અંગ સહિત અદ્ભુતરસ આ ગ્રંથમાં વર્ણાયો છે એમ તે ગ્રંથ વાંચતાં રસના જ્ઞાતાઓને જણાશે.

આ કવીશ્વર પ્રથમ પચીશ મનહર છંદથી મંગળાચરણ કરે છે તેમાંજ પોતાનું લોકોત્તર કર્મ વર્ણવી શ્રોતાને અદ્ભુત રસનો સ્વાદ ચખાડે છે. પ્રથમ તો તે પોતાના પિતાને ચંદ કવિ સાથે સરખાવે છે અને ચંદને મંદ ગણીને પ્રેમાનંદને ઉત્તમ ગણે છે. એવી ઉત્તમ ગણના કરવામાં તે કેવાં કારણો બતાવે છે ? તે કહે છે કેઃ—ચંદ કવિએ ભારત જેવડો એક રાસો લખ્યો, ત્યારે પ્રેમાનંદે બે ત્રણ ભારત થાય એટલા ગ્રંથો લખ્યા છે; ચંદે રાજાની સ્તુતિ કરી, ત્યારે પ્રેમાનંદે કોઇ માનવીની સ્તુતિ ન કરતાં ઇશ્વરનીજ સ્તુતિ કરી; ચંદ ભાટનો પુત્ર છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ બ્રાહ્મણનો પુત્ર છે, ચંદ છીંકતાં છીંડાં પડે એવી દેવીનો ઉપાસક છે, ત્યારે

પ્રેમાનંદ જેને કદીએ વાંકું પડે નહિ એવી સરસ્વતી (ભાષા દેવી) નો ભક્ત છે. એવાં એવાં કારણો બતાવી પ્રેમાનંદની મહત્તા વર્ણો માઠી પણ ચંદની ઝાટકણી કાઢવામાં આ કવિએ બાકી રાખી નથી. આમાટે વલ્લભે આમ ચંદની પરીક્ષા કરી નાખી તેનું કારણ તો કાંઇ સમજાતું નથી, પણ એમ અનુમાન થાય છે કે ચંદ કવિએ રાસો લખવામાં શબ્દનો બગાડો હદ પારનો કર્યો છે તેથી ખીજવાઇને આ કુક્કડ કવિએ તેમ કર્યું હશે. કેમકે તે આજ ગ્રંથમાં લખે છે કે—

" કરી જેની કવિતા નિકંદન તેનું કરાવ્યું,
પાંચ સાત નારી ભેળી, નર નિપજાવિયો;
તોડયા શબ્દ છોડયા નહિ, જોડયા કર તોય જૂડયા,
રૂડા રસિકે ન જોયું, ભાવ શો ભજાવિયો !
પેટ કાજે વેઠ કરી, ઠેઠ તેય પોં'ચી નહિ,
ભેટ બુંદી ભર્યું કાળે, દેશ આ તજાવિયો;
ઝવેરી ઝવેર જાણ, કરું શાં મુખે વખાણ,
મંદ ચંદ લખી ચંદ—છંદથી સજાવિયો."
(જુઓ છંદ ૫ મો).

આજ જેમ ઘણાક જણ કહે છે કે આપણા દેશમાં રસજ્ઞ થોડા છે, તેમ વલ્લભના વખતમાં પણ તેવા થોડા હતા, એમ વલ્લભના કહેવાથી જણાય છે, (જુઓ છંદ ૭ મો). ચંદ જ્યારે એવો હતો ત્યારે રસિકજન તેના રાસાને કેમ વખાણે છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે ઉપલી વાત કહી છે અને ગુજરાતમાં રસિકજન નથી માટે તેનો ધિક્કાર કર્યો છે.

મંગળાચરણ કરતાં આવી ચંદની નિંદાનો પ્રસંગ વર્ણવો એ તે યોગ્ય છે કે કેમ ? તેનું નિરાકરણ કરવાને પ્રથમ પૂર્વપક્ષ રૂપે

એક છંદ (જુઓ છંદ ૧૫ મો) લખીને પછી તેના સમાધાન માટે પોતે કેટલાક છંદ લખ્યા છે. પ્રસંગ એવો વર્ણ્યો છે કે જે વખતે વલ્લભ ચંદની નિંદા લખતો હતો તે વખતે આકાશમાંથી એક પત્ર પડે છે અને વલ્લભને તેના એવા કામ માટે ઠપકો આપે છે. વલ્લભ તે પત્ર દેવોએ મોકલ્યો છે એમ જાણીને દેવની સામે વેર લેવા તૈયાર થાય છે, અને દેવની મૂર્તિઓ પોતાના ઘરમાં હતી તેને ભાંગવા માંડે છે. એવામાં તેના પિતા પ્રેમાનંદ આવે છે એટલે તે કામથી અટકી જાય છે. પછી પ્રેમાનંદ ખુલાસો કરે છે કે ચંદ પ્રાચીન છે માટે ઉત્તમ છે. પ્રાચીન ગ્રંથકારોને જે વિઘ્ન નડ્યાં છે તે અર્વાચીનને નડતાં નથી; કેમકે તેઓ જે માર્ગ પાડી ગયા હોય છે તે માર્ગે અર્વાચીનો ચાલે છે, તેમાં માન અર્વાચીનને ઘટે કે પ્રાચીનને ? તે તું જ વિચાર કર, ઇત્યાદિ પિતાના વચનથી વલ્લભ સંતોષ ન પામતાં તેના પણ રદીઆ આપે છે ખરો, પરંતુ પિતાની મર્યાદાને લીધે શાંત થઇ ગ્રંથનો આરંભ કરે છે.

અહીં પણ દેવની સાથે વેર લેવા રૂપ લોકોત્તર કાર્ય વર્ણીને વલ્લભે સૂચવ્યું છે કે આ ગ્રંથમા હું અદ્દભુત રસ વર્ણીશ ।

પાંડવોએ પોતાની માતા કુંતીને ઐરાવત હાથી ભૂમિપર લાવી દેખાડીને પ્રસન્ન કરી છે, માટે આ કાવ્યનું નામ "કુંતિપ્રસન્નાખ્યાન" રાખ્યું છે. આ ગ્રંથ કાવ્યના ગુણોએ યુક્ત હોવા છતાં તેનું નામ આખ્યાન રાખ્યું છે.* આ ગ્રંથમાં કાવ્યના ગુણો છે કે કેમ, તે યોગ્ય જગાએ જોઇશું.

---

* કવિ પોતાના ગ્રંથને આખ્યાયિકા નામ આપે છે. તેનું લક્ષણ આદિત્યકાર લખે છે કે:—

आख्यायिका कथा वत्स्यात्कवेर्वंशादि वर्णनम् ।
अस्यामन्यकवीना च वृत्त गद्य क्वचित् क्वचित् ॥

બહુધા આ કવિએ ભારતમાંનાંજ આખ્યાન લખ્યાં છે, તેમ આ પણ તેમાંથી લખ્યું છે. એમ પ્રથમદર્શનથી માલમ પડે છે. પરંતુ ભારતમા આ ગ્રંથ વર્ણાવેલો પ્રસંગ કહીં જોવામા આવ્યો નથી. પાંડુરાજા, તેની માટી અને કુંતી સ્ત્રીઓ, પાંડવદાહ, મયસભાનિર્માણ, એ વગેરે પ્રસંગ તો બેશક ભારતનાજ છે, પણ ઇંદ્ર સાથે લડીને ઐરાવત આણવાનો પ્રસંગ કવિનો સ્વકલ્પિત હોય એમ, લાગે છે, જો એમ હોય તો કવિના આ અદ્‌ભુત રસના ગ્રંથનું, વસ્તુ (ઇતિવૃત્ત) જેમ અદ્‌ભુત છે તેમ તેની કલ્પના પણ અદ્‌ભુત છે, એમા સંશય નથી. કેમકે પુરાણોમા જે જે વાતો વર્ણાવવી છે તથા સામાન્ય ધર્મશ્રદ્ધાળુ જનમંડળ જે વાત બની હશે એમ સત્ય માને, તથા જે વાત બની શકે એવી છે, એમ પુરાણોમાંના પ્રમાણથી સાબિત કરી શકાય. એવીજ વાત કવિએ કલ્પી કાઢી છે અને તે પ્રસંગને હાથ ધરીને શ્રોતાઓને અદ્‌ભુત રસમાં ડૂબાવી દીધા છે ! અસ્તુ. તે હવે શી રીતે ગ્રંથ શરૂ કરે છે તે જોઇએ.

कथांशाना व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।
आर्या वक्त्रापवक्त्राणा छंदसायेन केनचित् ॥
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

અર્થ—" જેમા કથાની પેઠે કવિના વંશ વગેરેનું વર્ણન હોય તેને આખ્યાયિકા જાણવી. વળી એમાં કોઇ કોઇ બીજા ઠામે કવિઓ એ કરેલા છંદ કે ગદ્ય હોય છે. એની કથાના વિભાગને " આશ્વાસ " નામ આપેલું હોય છે. તેમા આર્યા, વક્ત્ર, અપવક્ત્ર, એ છંદોમાથી ગમે તે છંદથી રચના કરી હોય છે તથા તેમા બીજાના અપદેશથી આશ્વાસના આરંભમા ભાવિ કથાના અર્થનું સૂચન કર્યું હોય છે "

આ કાવ્યમાં કવિના વંશનું વર્ણન છે અને તેમા તેનો વંશ બીજા કવિ ચંદના કરતાં ઉત્તમ છે એમ પણ જણાવ્યું છે. ગદ્ય પણ કોઇ ઠામે નથી. કથાના અંશનો વ્યવચ્છેદ પણ " આશ્વાસ " કે એવા બીજા કોઇ

પાંડુરાજાને કુંતી અને માદ્રી બે સ્ત્રીઓ હતી. પાંડુરાજા પંડરોગિયો હતો. તેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીઓને ક્ષેત્રજપુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી, તેથી તે સ્ત્રીઓએ ધર્મ વગેરે દેવોને બોલાવી પાંચ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાઃ ત્રણ કુંતીએ અને બે માદ્રીએ. પછી પાંડુ મરી ગયો ત્યારે માદ્રી સતી થઇ અને કુંતી પુત્રોને લેઇને નગરમાં ગઇ. ત્યાં આ પાંચ કુમારો ઉછર્યા, પણ તેમના પિત્રાઇ કૌરવોએ તેમને મહામહા દુઃખ દીધું. તેમને લાક્ષાગૃહમાં બાળવાને માટે પૂર્યા, ત્યાંથી તેઓ નાશી ગયા અને દ્રૌપદીને વર્યા. એ વાત જાણીને ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આપ્યું; પાંડવોએ દિગ્વિજય કર્યો. આ બધી વાત કવિએ સંક્ષેપમાં વર્ણી છે પણ તે એવી વિચિત્ર ભાષામાં વર્ણી છે કે વાંચનાર સાભળનારને તેમા પદે પદે સ્મિત થયા વિના રહે નહિ.

નામથી કર્યો નથી. આર્યા, વક્ત્ર, અપવક્ત્રને ઠામે કવિત આદિ છંદોથી ગ્રંથ બાંધ્યો છે અને આશ્વાસના આરંભમાં બીજાના અપદેશ વડે ભાવિ કથાનું સૂચન પણ નથી. ત્યારે એને આખ્યાયિકા નામ ઘટે છે કે કેમ ? દંડી કહે છે:-

" अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः । "

અર્થ—" આખ્યાનની બીજી જાતિઓનો આમાંજ સમાવેશ થઇ જશે "-

એ ઉપરથી જણાશે કે આખ્યાનની પણ બીજી જાતિઓ છે. ગમે તે જાતિઓ હોય પણ ઉપર કહેલું આખ્યાનનું સામાન્ય લક્ષણ તો તેમાં હોવુંજ જોઇએ. અને ન હોય તો તે ગ્રંથ આખ્યાનજ છે કે કોઇ કાવ્ય રચનાથી સંયુક્ત ગ્રંથને તેણે વિનયની ખાતર એવું સાધારણ નામ આપ્યું છે ? કવિ પોતાના કાવ્યને કાવ્ય કહીને સ્વપ્રશંસા કરવાથી દૂર રહે છે અને સાદું આખ્યાન નામ આપી તેને તેનું યથાર્થ નામ આપવું રસજ્ઞને માટે બાકી રાખે છે. દુઃશાસનરૂધિરપાન આખ્યાનમાં મંગળાચરણ કરતાં તેણે એ વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-

બીજો પ્રસંગ ખાંડવવન દાહનો છે. કૃષ્ણ અને અર્જુનની પાસે બ્રાહ્મણવેષે અગ્નિ આવી માગણી કરે છે કે મને અજીર્ણ થયું છે માટે ઈંદ્રનું ખાંડવવન મને આપ. આ ઉપરથી અર્જુન અને કૃષ્ણે મળી ખાંડવવન બાળ્યું. તે વખતે વનમાંથી નાસતા મયદાનવને અર્જુને બચાવ્યો તેથી તેણે એક અદ્‌ભુત સભા પાંડવોને રચી આપી.

દેવના વનને બાળવું તથા ઈંદ્રને જીતવું, એ માણસે અલૌકિક કામ છે માટે અહીં પણ કવિએ અદ્‌ભુત રસ વર્ણવ્યો છે.

"નામ કાવ્ય રાખી દેવું આવો સારૂં મરજ કાવ્ય,
એતો રૂપ સાકરનું, લઇ કીર્તિ ગાવી છે,
મહા કાવ્ય મહા કાવ્ય, લખ્યાં લખ્યાં મહા કાવ્ય,
મુખથી જણાવે મૂઢ, શોભા તો ગુમાવી છે;
નાટકના ચેટક તો, લાગે ચેટક શો થયો,
ભલે દેવગીરા હોય, મહત્તા ગુમાવી છે;
પારસ વિના ઉચ્ચાર, અડકી સુવર્ણ કરે,
મન રીઝ ભેદ ધારી, કવિતા ફૂલાવી છે;
જો વાલ્મીકિ રામાયણ, લખી નામ સાદું રાખ્યું,
તત્વ હતું માહિ આદિ, કાવ્ય તે ઠેરાવી છે,
કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું, ભારત અપાર ભાર,
કવિઓ તણો હોકાર, માળ એ પેરાવી છે,
પૃથીરાજ રાસો ચંદ, નામ સાદું લખી ગયો,
તો કનીશ્વર કયે, મેંઢ એ મેરાવી છે,
આપ રઘુ કે કિરાત, કુમાર સંભવ કાવ્ય,
મહા કાવ્ય નૈષધ શું, કર્તા એ ઠેરાવી છે,
નથી નામ રાખ્યા તેણે, ઉપદેશ્યો એણે વેણે,
વસ્તુએ આખ્યાન નામ, રાખ્યું રીઝ ભાવી છે,
કરો મતિ પ્રકાશીને, ઓળખ કરશે રતી,
જુઠી ક્યાંહિ છુપી રહે, કાઢી બા'ર આવી છે;
....

ક.

આની પછી મયરચિત સભાનું અદ્દભુત વર્ણન છે. ભૂલોક ઉપર જે બનવું કઠણ તેવું એમાં વર્ણ્યું છે, એ એમાં વિસ્મય ઉપજાવનારૂં છે માટે અહીં પણ અદ્દભૂત વર્ણાયો છે. આ સભાનો પ્રસંગ એ જાણે આ ગ્રંથના ઉપોદ્દઘાતનો છેલ્લો પેરેગ્રાફ છે કેમકે અહીંથી ખરેખરો ગ્રંથ શરૂ થાય છે.

મયદાનવે પાંડવોની સભામાં જળને ઠામે સ્થળ અને સ્થળને ઠામે જળનો દેખાવ આપ્યો હતો. આ દેખાવ શી રીતે આપી શકાય તે વિષે કવિએ બહુ સારી કલ્પના કરી છે. પોતાની માતા કુંતીને સભા દેખાડતા દેખાડતા ભીમ અને અર્જુન ચાલે છે તેવામાં ઐરાવતની પ્રતિમા કુંતી જુએ છે અને જ્યારે એવો પ્રત્યક્ષ હાથી સ્વર્ગમાં છે એમ તે જાણે છે ત્યારે સ્વર્ગનો હાથી ભુમિપર લાવી દેખાડવાની હઠ કરે છે. આ ન બને એવું અલૌકિક કાર્ય કરવાને પુત્રો આનાકાની કરે છે પણ માતા પોતાની હઠ છોડતી નથી. કુંતી જેવી રાજમાતા આમ સામાન્ય સ્ત્રીઓની પેઠે હઠ કરે, એ ઠીક લાગતું નથી, તથાપિ આગળ વાંચતાં જણાય છે કે એવી હઠ કરવામાં કુંતીનો કાંઇ રાજકીય ઉંડો ભેદ છે, ત્યારે એ શંકા નિવૃત્ત થઇ જાય છે. આ પ્રસંગમા કવિએ અદ્દભૂત રસ સ્પષ્ટ સમજાવવાને તેના સ્થાયિભાવ, વિભાવ, અનુભવ સંચારીભાવ, દેવતા, અને વર્ણ, એ સર્વે ક્રમવાર વર્ણ્યાં છે. (જુઓ છંદ ૮૬–૮૯)

સ્વર્ગમાંથી ઐરાવત કેમ લાવવો એ વિચારમાં સહાય કરવાને ઇંદ્રના તુંબરૂ ગંધર્વને બોલાવી તેનાથી વાકેફગારી મેળવી અર્જુને બાણ ઉપર એક પત્ર સ્વર્ગમાં મોકલી તેનો ઉત્તર મંગાવ્યો. અહીં સ્વર્ગની સભાનું તથા દેવોના વાદવિવાદનું બહુ રમુજી વર્ણન આપેલું છે.

ઇંદ્રે ઉત્તર આપ્યો કે "સ્વર્ગમાં આવીને હાથી લેઇ જાઓ,"

જો ઉપરથી અર્જુને સ્વર્ગ સુધી બાણનો સેતુ (અથવા નીસરણી) બાંધવા માંડ્યો. તે વખતે દેવો તેની સાથે યુદ્ધ કરવા અને સેતુ તોડવા આવ્યા, તેમને ભીમ તથા અર્જુને હરાવ્યા ! કવિએ અહીં ઉત્પ્રેક્ષાઓ કરી છે કે તે દિવસથીજ અગ્નિ જમીનમાં પેસી ગયો છે, સૂર્ય અધવચ અટકી ગયો છે. ચંદ્ર કલંકિત થયો છે, અને અશ્વિનીકુમારની દવાઓ, વૈદ્યોને હાથ લાગી છે !

ભીમાર્જુન સ્વર્ગમાં ગયા પછી તેમને ઐરાવત ન આપવાને દેવોએ એક પછી એક એમ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી, પણ તેમાં ન ફાવ્યા; ત્યારે હાથીને ગાંડો કરીને છોડી દીધો અને ભીમા અર્જુનને કહ્યું કે તમે પકડી લ્યો. આ વાત પણ તેમણે કબૂલ કરી. અહીં કવિએ ઐરાવતનું તથા ભીમાર્જુનનું અદ્ભૂત યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે ! હાથીનો પરાજય થતો જોઇ દેવોથી ન રહેવાયું અને એક વીરનો સાથે ઘણા જણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમાં પણ દેવો હાર્યા ત્યારે તેમણે હાથી આપવાનું કબૂલ કર્યું !

. . . . ભીમાર્જુનનું વર્ણન કવિએ એવું આબે-

એવી રીતે આ ગ્રંથ પૂરો કરતાં છેવટે એક માગણકવિની વલ્લભે મશ્કરી કરીને કેવળ ધન મેળવવાના હેતુથી લોકોની સ્તુતિ કરનાર કવિઓને બોધ કર્યો છે. ક્યા માગણકવિની મશ્કરી કરી છે તે કહેવા કરતાં આ એક ચરણથી વાંચનાર જાણી જશે—

"શિબિસમ દાનેશ્વરી, નૃપે અમ ટેક રખી-
દા કનેથી દાન લેવું, ખલુ લેઉં ના જરી !
ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

(જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૨)

આ અદ્ભુત રસના ગ્રંથની અંતે કવિએ મત્સ્ય રૂપી ભગવાનનું વર્ણન કર્યું છે. કવિ પોતાના દરેક રસના ગ્રંથમાં તે રસને અનુકુળ વિષ્ણુના એક એક અવતારનું વર્ણન કરે છે, તેમ મત્સ્યાવતાર એ અદ્ભૂતરસનું આલંબન હોવાથી આ ગ્રંથમાં તેનું વર્ણન છે.

આ ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ અદ્ભૂતરસનું વર્ણન જૂદા જૂદા પ્રસંગથી થયેલું જોવામાં આવે છે; સામટો ગ્રંથ લેતાં કુંતી અને બીજાં જોનારાંનો વિસ્મય એ આ ગ્રંથમાં સ્થાયિભાવ છે; ઐરાવત એ આલંબન વિભાવ છે; તેની સાત શુંડો, સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર આવવું, ધોળો રંગ, અતુલ બળ, ભીમાર્જુનનું સ્વર્ગમાં સેતુ બાંધીને જવું, ઐરાવત સાથે યુદ્ધ કરવું, વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે; કુંતી વગેરેની જડતા, રોમાંચ ગદગદવાણી અને ત્રાસવું નાસવું વગેરે જે ગ્રંથમાં વર્ણ્યાં છે તે અનુભવ છે; જોનારના વિતર્ક, તેમની ભ્રાંતિ, એ વગેરે સંચારી ભાવ વર્ણ્યા છે; અને એવી રીતે આ ગ્રંથમાં અદ્ભૂત રસ પરિપૂર્ણપણે વર્ણ્યો છે. વલ્લભની ભાષા કાવતા અને શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર વગેરેની રચના વિષે તેના

પાછલા ગ્રંથોના વિવેચનમાં લખ્યું છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે, માટે તે વિષે કાંઈ વિશેષ બોલતા નથી. ગુજરાતી ભાષા, જેમાં થોડી મુદત ઉપર સાહિત્યને લગતો એકાદ ગ્રંથ શોધવો હોય તો સારા સારા વિદ્વાનોને પૂછપરછ કરવી પડે, તેમાં આજ આ સત્તાવીશમો ગ્રંથ પ્રકટ થયો એ જોઈને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનારા વિદ્વાનો અને રસજ્ઞો બેશક આનંદ પામશે.

श्रीजगदीश्वरायनमः

वल्लभकृत

कुंतिप्रसन्नाख्यान.

प्रणम्य प्रतिघजितं.

કવિત.

ચંદે છંદબદ્ધ રચ્યો, રાસ આશ આણી ઉર,
પ્રેમાનંદ આગે મંદ, ગતિ તેની લેખિયે;
ભારત સમું પ્રમાણ, રાસાના વમાસા ભાળો,
કર્યાં, ભારત બે ત્રણ, ભારત ઉવેખિયે;
પૃથ્વીરાજ પ્રશંસા કથી, માન શેનું મોઘું તેમાં ?
પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિનાશી પેખિયે;
બ્રાહ્મણથી ભાટ થયા, વંશજ વિધિના આ તો;
કવીશ્વરના પિતાથી, ચંદ મંદ દેખિયે.

વલ્લભ કવિ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન નામે કાવ્ય લખતા પોતાના પિતા મહાકવિ પ્રેમાનંદને પ્રણામ કરી પછી પ્રસ્તાવરૂપ મંગળાચાર કરેછે; પ્રણમ્ય ઇ૦—પ્રતિઘજિત (ક્રોધને જીતનારા—પ્રેમાનંદને) પ્રણમ્ય (નમીને). ચંદે ઇ૦—ચંદકવિએ (કીર્તિ વગેરેની) આશા મનમાં આણીને છંદબદ્ધ રાસ (રાસો) રચ્યો, પણ પ્રેમાનંદ કવિ આગળ તેની ગતિ મંદ છે એમ અમે

ભારતી ભક્ત.

બિચારો બરદિયો, જે, દેવીભક્ત દુનિયા કે',
ભોગ આપે 'અજાકેરો, ડરે શારદૂલથી;
મદિરામાં મસ્ત બન્યા, જોજો ચંદજી ચતુર,
લાંચ્છન લગાડી લઇ, રીઝ્યા રક્ત ફૂલથી;
આડ કરી અદો કહ્યુ, દેવીએ સંકષ્ટ દર્યું,
પ્રસન્ન થૈ પૂરેપૂરી, વેધી અંગ શૂળથી;
પત રાખી બાંનાકેરી, બદિયો ત્યારે બનાવ્યો,
ભારતીના ભક્તને તે, મળે કિયા મૂળથી ? ૨

લખીએ છીએ. રાસો કેવડો મોટો લખ્યો છે તે કહે છેઃ ચંદે લખેલા રાસાના તમાશા તો જુઓ ! તેનું પ્રમાણ ભારત સમું છે—એક લક્ષ શ્લોકનું પૂર છે. પણ પ્રેમાનંદે તો તેવાં બે ત્રણ ભારત (ભારત જેવડાં મોટાં કાવ્યો લખ્યાં છે; અને એટલા માટે અમે ચંદની (કીર્તિ વગેરેની) આરત (ઇચ્છા) ને ઉવેખીએ (તુચ્છ ગણીએ) છીએ. પૃથ્વીશ ઇ૦—ચંદે પૃથ્વીશ (રાજ—પૃથુરાજ) ની પ્રશંસા પોતાના રાસામાં કરી છે તેમાં તેને મોઘું માન શાનું અપાય ? પણ પ્રેમાનંદની કવિતા તો સવિતા સરખી નિર્મળ અને પ્રતાપી છે—રાજદિના વખાણરૂપ મલિનતા વિનાની તથા સ્વતંત્ર હોવાથી) બીજી રીતે ચંદ કરતા પ્રેમાનંદની ઉત્તમા કરી બતાવે છે' બ્રાહ્મણથી ઇ૦—ભાટ તો બ્રાહ્મણથી થયા છે માટે બ્રાહ્મણ કરતાં ઉતરતાજ છે અને બ્રાહ્મણ તો વિધિ (બ્રહ્મદેવ) ના વંશજ છે; એવા કારણને લીધે કવીશ્વર (વલ્લભ) ના પિતાથી ચંદ કવિ (નતે ભાંટ)

પૂજા કરતાં પરોઢે, ચતુરાની ચૂક પડી,
યવન ઉપાયા આઇ, ભક્ષી ગયા ભક્તને;
ચંડી ઠંડી પડી નહિ, મંડી ખંડી મારવાથી,
આર્યાવર્ત તર્ત તોડયો, જાહેર છે જક્તને;
ભારતીએ ભક્ત પે'લો, જાણીને લીધો જીવાડી,
આરતી અતિશે પૂરી, બની અનુરક્તને;
ચંદ થઇ ગયો મંદ, ગ્રંથ રાખ્યો જીવતો તે,
ભારતીના ભક્ત આગે, કોણ લેખે શક્તને ! ૩

ચૂક પડવાથી દેવીએ તેને શાપ દીધો હતો. એ વાતને ઉદ્દેશીને વધુમાં દેવીભક્ત ચંદ કરતાં ભારતી (સરસ્વતી) ભક્ત પ્રેમાનંદને વખાણે છે: બિચારો ઇ૦ બરદિયો—('ચંદબરદાઇ' એવું તેનું ઉપનામ હતું માટે) રાજાના સ્તુતિપાઠ બોલનારા ભાટને બરદિયા કહે છે. અહીં, બરદિયો શબ્દ વક્રોક્તિ અને શ્લેષથી કવિએ 'બળદિયા'ના અર્થમાં વાપર્યો છે. લાંછન-(શાપરૂપી) કલંક. રક્તફૂલથી—રાતા કરેણના પુષ્પથી (કંકુની) આદિ; ફરી—અહો કહ્યું—'આઘા ભવાની' કહીને સ્તુતિ કરી. 'અહો ભવાની' બીજડા બોલે છે, માટે ચંદપ્રતિ વક્રોક્તિ. વેધી ઇ૦—જ્યારે ચંદે પોતાના અંગને શૂળથી વીંધ્યું ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઇ. મળે ઇ૦—ભારતીના ભક્ત પ્રેમાનંદને તે ચંદ કયા ગુણથી (કયા કારણથી) મળે—મળતો આવે ? અર્થાત્ દેવીભક્ત ચંદ ભારતીભક્ત પ્રેમાનંદની બરોબરી કરી શકે નહિ.

૩ ચતુરાની—દેવીની. ઉપાયા—ઉપજાવ્યા. આઇ—દેવીએ. ભક્ષી ગયા—અર્થાત્ યવનોના નિમિત્તથી છેવટે ચંદ મરાયો. ભક્તને—ચંદને. મંડી ઇ૦—એવી રીતે મંડીને ખડી મારવાથી ચંડી (દેવી) ઠંડી પડી નહિ, પણ તેણે આર્યાવર્ત દેશ યવનોને હાથે તોડયો. ભારતીએ ઇ૦—દેવીએ જ્યારે આમ પોતાના ભક્તનો નાશ કર્યો ત્યારે ભારતીએ પોતાના ભક્તને (પ્રેમાનંદને) સૌથી પહેલો (મુખ્ય) જાણીને જીવાડી લીધો —ઘણા વર્ષનું આયુષ્ય આપીને પણ ગ્રંથદ્વારા અમર કર્યો. આરતી—આરત-ઇચ્છા. શક્તને—શાક્તને—શક્તિભક્ત ચંદને.

પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા ભક્ત,
અર્દિધાને આપી ધટ, લખે રાસા લાખને,
પ્રેમ ને આનંદ બને, લાગ્છન વિનાના લજ્જ,
કહો મોટા કોણ ત્યારે, સાચી દઇ સાખને !
સરસ્વતી સુત થયા, પછે નવ પૂજ્યા કોઇ,
દેવ દેવી રહ્યા સૂઇ, બળી ગયા રાખને,
સ્વધર્મ એ સાચો માન્યો, પરધર્મ પૂજ્યો નહિ,
ભારતીના ભક્ત થતા, ભારવી ન ભાખને !

રસિકારસિક.

કવી જેની કવિતા, નિકંદન તેનું કરાવ્યું,
પાચ સાત નારી ભેળી, નર નિપજાવિયો,
તોડયા શબ્દ છોડયા નહિ, જોડયા કર તોય રૂડયા,
રૂડા રસિકે ન જોયુ, ભાવ શો ભજાવિયો !

---

૪ અર્દિધાને ઇ૦—જેનું નામજ અર્દિધા (બળદિયો) છે તો મારા પિતા તેને ગળે ધંટ બાધે એવા છે અર્થાત્ તેનાથી અધિક પ્રતાપી છે લજ્જ—શબ્દ સરસ્વતી ઇ૦—મારા પિતા સરસ્વતીના સુત (પુત્ર) થયા પણ તેણે કોઇ (બીજા દેવ દેવી વગેરે) ને પૂજ્યા નહિ અર્થાત્ તે ભારતીના અનન્ય ભક્ત હતા સ્વધર્મ ઇ૦—મારા પિતાએ પઠનપાઠન એવા જે સ્વધર્મ, તે સાચો માન્યો અને એ વિના બીજો યુદ્ધાદિ પરધર્મ માનીને તેને પૂજ્યો નહિ । "स्वधर्मे निधनं श्रेय: परधर्मो भयावह:" —" પોતાના ધર્મમાં મૃત્યુ થાય તે સારૂં, પણ પરધર્મ આચરવો એ ભયકર છે " એવા ગીતાના વાક્યનું અનુસરણ કર્યું અર્થાત્ યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છતાં થઇ તેમાં સામેલ થયો માટે એણે પરધર્મ આચરી ગીતાના વાક્યનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે; અને મારા પિતાએ તેમ નથી કર્યું માટે થઇ ગરવા પ્રેમાનંદ એક છે

પેટ કાજે વેઠ કરી, ઠેઠ તેમ પોંચ્યો નહિ,
ભેટ ભુંડી મર્ણકાળે દેશ આ તજાવિયો;
ઝવેરી ઝવેર જાણ, કરૂં શાં મુખે વખાણ,
મંદ ચંદ લખી ચંદ-છંદથી સજાવિયો. ૫

ભારે ભાર ભાટકેરો, વધતો વધારી લીધો,
ચંદના તો છંદ ભાખ્યા, ધન્ય છે રસિકને;

---

૫. કાવ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે મુખ્ય નાયકનો વધ કાવ્યમાં સૂચવવો નહિ. ("नाधिकारीवधक्वापि"—દશરૂપ.) એમ છતાં પણ ચંદે રાસામાં પૃથ્વીરાજનો વધ સૂચવ્યો છે તે દોષ છે. પાંચ સાત ઇ૦—પાંચ સાત નારી (ભાષાઓ) ભેળીને તેણે નર (રાસો) નિપજાવ્યો છે—લખ્યો છે તે પણ દોષ છે. એકજ કાવ્ય ગ્રંથમાં એકજ ભાષાનું પ્રાધાન્ય જોઇતું હતું. અને એમ પાંચ સાત ભાષાઓ એકઠી કરવા છતાં પણ તેણે શબ્દો તોડયા છે—બગાડયા છે. તેમને છોડયા નહિ—બગાડતાં જતા મૂકયા નહિ; તે શબ્દોએ હાથ જોડયા તોપણ ઝડયા—બગાડયાજ. શબ્દો બગાડવા એ પણ એક દોષ છે. હિંદુસ્તાનના રસિક લોકોએ એવા ચંદના દોષ ન જોયા તથા તેણે ગ્રંથમાં શો ભાવ ભજવ્યો છે તે પણ ન જોયું, અને તેને વખાણ્યો!! તેણે પરોપકારાર્થે ગ્રંથ લખ્યો માટે વખાણ્યો હશે? તો તેમ પણ નથીઃ પેટ ઇ૦. ઠેઠ ઇ૦—તેવી વેઠ પણ ઠેઠ પોહોચી નહિ—સિદ્ધ થઇ નહિ. (મૃત્યુ થયું માટે). વળી મરણકાળે પુણ્યશાળીને સાધુસંત, બ્રાહ્મણ, કે ઇશ્વરનું રૂપ નજરે પડે છે તેનું ન છતાં ચંદને તો ભુંડા ભેટ થઇ—યવનો નજરે પડયા! આ દેશ પણ તજવો પડયો! એમ છતાં પણ ઝવેરના જાણ (પરીક્ષક) ઝવેરીઓનાં (રસિકોના) મુખે શા વખાણ કરૂં! ચંદને મંદ લખીને (જોઇને) પણ "ચંદછંદ" એવા વાકયથી તેને સજાવિયો—અલંકૃત કર્યો!! "चंदछंद, परसूरके, दूहो बिहारीदास; चोपाई तुलसीदासकी, केशव कवित्तविलास." એ કહેવતરૂપ દોહરામા ચંદના છંદ ઉત્તમ છે, એવું લોકમત પ્રસિદ્ધ છે માટે.

અવગુણ નવ આણ્યો, એક ગુણ શુદ્ધ જાણ્યો,
વખાણ્યો વધાર્યો પંથ, માની નહિ છીંકને;
રત્નની પરીક્ષા કરી, જતનથી જાળવીને,
એબ જેબ જોઇ નહિ, હાક હલો ઠીકને;
એવે દેશ જન્મ દેજે, રસિકનો વાસ જ્યાંહી !
કથીર કંચન કરે, બાળી મૂકે બીકને.
ધિક્ ગુર્જર ! છે ધિક્, રસિક ન સાથ રાખ્યો,
પ્રતાપી પ્રભાકરને, પિછાણ્યો ન કોઇએ !
છંદ પ્રેમકેરા ઘણા, પદમાં તો શેની મણા,
દુહા ને ચોપાઇ ઘણી, સાખ બંધ જોઇએ;
ચાર જણે જેહ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
એવું નવ જુએ કોઇ, ખાંતે ખરું ખોઇએ.
મૂગા મદ નિર્લજ સૌ, પેટ પડિયા પાપાણુ,
ગુજરાત શુષ્ક થયો, શું રસાસ ખોઇએ ?

---

૧ વધાર્યો પંથ—એવું દેખાદેખી કહેનારા ઘણા ઉભા કર્યા ! અર્થાત્ ચંદના છંદ શા માટે ઉત્તમ ગણવા ! એ જાણ્યા વિના પણ "चरछंद पदछंके" ઇ૦ સાંભળીનેજ ચંદને વખાણનારા ઘણા છે. છીંકને—અપશુકનને. ચંદના વખાણ કરતાં "તેમાં દોષ ઘણા છે" એમ કહેનારનું પણ સાંભળ્યું નહિ. એબ ઇ૦—પણ તે રત્નમાં કાંઇ એબ છે કે જેબ (તેજ—ઉત્તમતા) છે તે કાંઇ જોયું નહિ ! ઇશ્વર પાસે કવિ માગે છે: એવે દેશ ઇ૦ (કેમકે ત્યાં રસિક છે) વળી તેઓ કથીરને કંચન કરે એવા છે—દોષને પણ ગુણ માની લે એવા ગુણગ્રાહી છે.

૨ ગુજરાતમાં એવા રસિક નથી તેથી તેને ધિક્કારે છે: ધિક ઇ૦ પ્રતાપી પ્રભાકર (સૂર્ય) ને—પ્રેમાનંદને. ચાર જણે—ચંદે, સૂરદાસે, બિહારીદાસે અને તુલસીદાસે. એક જણે—પ્રેમાનંદે. મૂગા—(વખાણવા જેવા કવિતાને વખાણતા નથી માટે). મદ—(સારી માઠી કવિતાનો ભેદ નથી સમજતા માટે) નિર્લજ—(પરભાષાના રૂચિત કવિનાં વખાણ કરીને

એક વિદ્યાવાન નર, એક નારી પુણ્ય ધારી,
તેવડે નીપાવ્યા મોટા, મહાનિધિ દેવતા;
કર્યું હતું સર્વ કેરું, વિઘ્નનું ન નામ સુધ્ધું.
તાર્યા રાય ના ભુલાવ્યા, પ્રપંચ ખેલવા;
દુખિયાનાં દુઃખ ટાળ્યાં, સુખિયાને દીધાં સુખ,
કવિનાં વધાર્યાં માન, અનોખી ને દેવતા;
અરસિક જાણે કહ્યું, રત્ન પડ્યું રંક હાથ,
નિઃશંકી ને શંકી સર્વ, ખુશીઆથી દેવતા!!

મરે એક રામો ભળ્યો, સવાલક્ષ પૂંઠેરો,
એક પુત્ર શા હિસાબે ! દુનિયાનો રાહ છે !
રાસા જેવડા જુદન, પુરમાં અધિક એથી,
ત્રણ ગ્રંથ લખ્યા પ્રેમે, કોની વાદવાદ છે ?
સુત મારા જેવો કવિ, રવિ જોઇ આંખો પડે !
ચંદનો તે છંદ કશો ? ચંદ ક્યાં ઉજળ છે !

વ્રજભાષાના ઉત્તમ કવિને વખાણવા નથી માટે). પેઠ—ગુજરાત રૂપી બીજે પેટ. પાકએ—નાખીએ ?

૮ નારી—(સરસ્વતી રૂપી). તેવડે—તેની કૃપાવડે. દેવતા—મહેંદ રૂપી. તાર્યાં ઇ૦—પ્રેમાનંદની પેઠે પ્રેમાનંદે રાજાઓને ભુલાવ્યા નથી, પણ તાર્યાં છે ;—પરિણામે તેમનો ઉદ્ધાર વર્યો છે. પ્રપંચ ખેલવા—પ્રપંચ આર્યમાં વસ્તુવવા—પ્રપંચમાં આધિભૌતિક વસ્તુના નાટક રૂપે ખેલવા. (શાબ્દ વિશેષણ). અનોખી ને દેવતા—(જુદાં પાડી બતાવ્યાં, અધ્યાહાર). અર્થાત્ સારા માઠા કવિનો ભેદ સમજાવ્યો. અરસિકોથી કવિ દિલગીર થાય છે: અરસિક ઇ૦—અરે ! પણ અરસિક શું જાણે ? પ્રેમાનંદ રૂપી રત્ન અરસિક રૂપી રંકને હાથ પડ્યું છે: એ રત્ન છે એવી શંકા વગરના તથા એ રત્ન છે એવી શંકાવાળા બધાય તે રત્નને ખુશીઆથી (ખાતરીથી) દેવે છે—નાખે છે ! અર્થાત્ એમ પ્રેમાનંદની અગાધ કવિત્વશક્તિ

'હામી હોડી હોલ વાઇ, કવીશ્વર વલ્લભ કે',
મંદ ચંદ, પ્રેમ પૂર, આનંદ અનાદ છે. ૯

પ્રતિબંધ.

એવે અવનવો એક, શબ્દ ત્યાં ઉત્પન્ન થયો,
બોલીશ મા, બોલીશ મા, બુરી વાત ચંદની;
શબ્દ સમજાયો મને, દિદાર ન દર્યો કને,
જોયું આમ તેમ ઝટ, બા'ર શી બુલંદની,
સવિતા શા કવિતા ત્યાં, કરવાને લાગ્યો કવિ,
વળી પાછો શબ્દ થયો, છત ઝાઝી છંદની;
નિકકપણું નકામું, કામનું ન રજ એ તો,
કવીશ્વર ! ચેતો ચિત્ત, આ ગતિ લો મંદની ! ૧૦

સારૂ તમે ધારો તેને, મન ગમ્યું માન આપો,
નિંદા કરો બીજાકેરી, એ તે કોની રીત છે?
તમારે હશે ન સારું, કોઇ કદી માનવાનું,
ન સારૂ સતાઇ રહે, ન્યાયશાસ્ત્ર નીત છે,
કારમી કરામત એ, રૂડા થઇ રાખો હૃદે,
ગુણો મારા વેણુકેરી, કેવી તો પ્રતીત છે,

જુએ છે તેઓ ગમ્ અજ્ઞાન દોષથી તેના ખરા સ્વરૂપને ન જાણતા તેને એક સાધારણ કવિ જેવો જાણે છે ।

૯ જુદત-મોટા પૂરમા-શ્લોકસંખ્યાના પ્રમાણમાં. પ્રેમ-પ્રેમાનંદ. મંદ ચંદ-ચંદકવિ મંદ છે. પ્રેમાનંદ પૂરેપૂરો અને અનાદ (અનાદત-અખંડ) આનંદ રૂપ છે

૧૦ પ્રતિબંધ-અટકાવ દિદાર-સ્વરૂપ (બોલનારનું) બુલંદની-બુલંદ (અન્ય) અવાજની

ચંદની છે સોળ કળા, તે પૂર્ણિમા હોય ત્યારે,
સહસ્રાવધિ કળા છે, સૂર્ય સામા શે અડો ?
આખા જીવતરકેરી, કમાઇ તો એક રાસો !
રાસો નાસો બોલવાથી, કદી ના પૂરા પડો !! ૧૩

પત્રપતન.

કહ્યું કવીશ્વરે એમ, રજ રહ્યા વે'મ નવ,
તદા પડ્યો પત્ર એક, આકાશથી આવી ને;
વઢવા વાણીશ્વરશું, કોણ આવી ઉભો રહે,
ફેરવે ફગાવે ફટ, ભલા કેરા ભાવિને;
પાસ આવી પડ્યો પત્ર, કવીશ્વરે લીધો તત્ર,
તર્ત કર સાહી વાંચ્યો, હર્ષ ઉપજાવીને;
વાંચતામાં વાંકા થયા, (નવ) ગ્રહ લખનારકેરા,
ફેરા ફરે કાળ તેને, કોણ જુવે તાવીને. ૧૪

---

૧૩ ચંદને હું કેમ નિંદુછું તેનું કારણ કહેછે લાંચ્છનધારી ઇ૦—પ્રસિદ્ધ ચંદ્ર લાન્છન (કાળા ડાઘા રૂપી) ધારી છે એ તો સહુ જાણેછે, તેમ ચંદકવિ પણ તેજ નામનો હોવાથી લાંચ્છન (દોષ રૂપી) ધારીછે; પણ પ્રેમાનંદ તો પ્રભાકર (સૂર્ય) હોવાથી ખરો બાહાદુર છે—લાંચ્છન વિનાનો છે. આખા ઇ૦—ચંદે આખા જીવતરમાં માત્ર એક રાસોજ લખ્યો છે અને પ્રેમાનંદે તો એવડા મોટા ગ્રંથો ઘણા લખ્યા છે.

૧૪ વાણીશ્વરશુ—સરસ્વતીના ઇશ્વર સાથે—વલ્લભ સાથે. ફેરવે ઇ૦—કેમકે તે ભલા ભલાના ભાવિને (નસીબને) ફટ લઇને ફેરવી નાખે અને ફગાવી દે એવો છે। અર્થાત્ વલ્લભ સાથે લડવા આવે તેનું નસીબ ફુટ્યું એમ જાણવું. કવીશ્વરે—વલ્લભે. કર સાહી—કરમાં ઝાલીને. આ કારણથી લખનારના ગ્રહ વાંકા થયા, તે કહે છે: ફેરા ઇ૦ જેની પાછળ કાળ ફરતો પણ ફેરા ફરે છે પણ તેનું કશું ઉપજતું નથી તેને તાવીને—

સહસ્રાનન લેખક, ઉવેખક વલ્લભજનો,
દુર્લભ ન દાવ મમ, દીઠે પતરાજ છે,
વ્યાઘ્રાનન, અજાનન, વક્ર વક્ત્ર કરી નાખુ,
સાખુ નહિ સાચી વાત, લેખકને લાજ છે ! !
વિષ્ણુ જિષ્ણુ રૂપ ધારી, વારવા આવે કદાપિ
તદાપિ છોડુ ન ટેક વિવેકનુ કાજ છે ! ૧૬

ચદ મદ, પ્રેમાનદ, ઉપરિ તદુપરિ છે
કરી જે કરી તે વાત, વિશ્વમા વિખ્યાત છે,
તુલાનાએ તુલા કરો, કવિતા કવીશ્વરોની
સવિતાથી શુદ્ધ દર્શે, કોની કાળી રાત છે ?
મદ ચદ ચઢે કદી, પ્રેમાનદ પૂર્ણ આગે,
અને વલ્લભ ગુલામ, જોવી કોની મા'ત છે ?
બીવડાવ્યે બીયે નહિ, છળાવ્યાથી છળે નહિ,
ડરાવ્યાથી ડરે નહિ અડગ આ ગાત છે ૧૭

---

૧૬ ગજાનન—હાથીના જેવા મુખવાળો દેવ—ગણપતિ પચાનન—પાંચ મુખવાળો દેવ—શિવ ત્રયાનન—ત્રણ મુખવાળો દેવ—દત્તાત્રેય ચતુરાનન—બ્રહ્મદેવ સહસ્રાનન—શેષ શેષ જો આ પત્રનો લેખક અને વલ્લભનો ઉવેખ (તિરસ્કાર કરનાર) હોય તો હુ કહુ છુ કે જ્યા સુધી દુર્લભ એવો મારો દાવ દીઠો નથી ત્યાસુધીજ એની પતરાજી છે ! ! વ્યાઘ્રાનન—નસિહ અજાનન—બોકડાના જેવા મુખવાળો—દક્ષ પ્રજાપતિ વક્ર—વાકુ વક્ત્ર—મુખ સાખુ ઇ૦—હુ પત્રમા કરેલો તિરસ્કાર સાખુ નહિ એ સાચી વાત છે અને તેના લેખકને તો લાજ છે ! !—શરમ છે ! ! વિષ્ણુ ઇ૦—જો વિષ્ણુ અને જિષ્ણુ (ઇદ્ર) કદાપિ રૂપધારી (દેહધારી) થઇને મને વારવા આવે તદાપિ (તોપણ) હુ મારો ટેક છોડુ નહિ, કેમકે હુ કરૂ છુ તે વિવેકનુ કાજ છે ! !

૧૭ પોતાનો ટેક બતાવે છે ચદ ઇ૦—ચદ કવિ તો મદ છે, અને

મુઓ પૃથીરાજ અરિહાથ એ પ્રખ્યાત વાત,
કર્ણકેરી એવી ખ્યાત, જગતજન જાણે છે;
પૃથીરાજરાસો અને, કર્ણનું ચરિત્ર વાંચો,
(જો) રાસાનો તમાસો ચઢે, (તો) કવિ વ્યર્થ વાણે છે;
કર્યું લાંબું પિંગળ અમંગળની વાત જેમાં
એમાં કવિત્વ કશું છે ? અન્ન તેના પ્રાણ છે;
ભૂલી જેશું એ શું અમે, દેવના ડરાવ્યા થકી ?
ધિક્ક પત્રલેખકને, વલ્લભ પ્રમાણ છે ! ! ૧૮
પંચાયતન પૂજું હું, તેનું ફળ આજ મળ્યું,
પૂજું કિયે કાજ સારે, તોડું ફોડું દેવને;
જૂની વાત દે જણાવી, માન્ય કરાવાને કાજે,
કવીશ્વરને કંપાવે, સાધવી શે એવને ?

પ્રેમાનંદ તો તેનાથી ઉપરિ અને તદુપરિ (તેના ઉપરિનો પણ ઉપરિ) છે, એવી જે વાત મેં કરી તે ખરીજ, અને તે આખા વિશ્વમા વિખ્યાત છે. સુધનાએ—વિવેકબુદ્ધિરૂપી ત્રાજવામાં તોળીને. કવીશ્વરોની—પ્રેમાનંદની અને ચંદની. સવિતાશી ઇ૦—કોની કવિતા સવિતા સરખી શુદ્ધ દેખાય છે ને કોની કાળી રાત જેવી દેખાય છે ? નેત્રી ઇ૦—કોની ભાકાત ભાગ છે સે ... રે જેવી છે। ગાત—ગાત્ર—શરીર.

૧૮ ચંદની ભૂલ બતાવે છેઃ અધિકારી નાયકનો વધ ન કરવો, એવો સાહિત્યશાસ્ત્રનો નિયમ છતાં ચંદે તે નિયમનો ભંગ કર્યો છે; કેમકે શત્રુને હાથે પૃથીરાજ મુઓ, એ વાત પ્રખ્યાત છે, તેમ કર્ણ પણ શત્રુને હાથે મુઓ છે, એ પણ જગતના લોકો જાણે છે. એમ છતાં પૃથીરાજરાસો અને કર્ણનું ચરિત્ર (પ્રેમાનંદકૃત કર્ણચરિત્ર) વાંચો. અર્થાત્ રાસામા ચંદે પૃથીરાજનું મરણ વર્ણ્યું છે અને પ્રેમાનંદે યુક્તિપૂર્વક તે ઉડાવી દીધું છે. અમંગળની—અધિકારી નાયકના વધરૂપી અમંગળની. કવિત્વ નહિ ત્યારે શું છે ? અન્ન ઇ૦ જેના અન્ન તેના પ્રાણ છે. અર્થાત્ જેનું અન્ન ખાધું તેના ગુણ ચંદે ગાયા, એમાં શી મોટી વાત કરી છે ?

એમ કહી ઊઠ્યો આપ, પ્રેમનો પૂરો પ્રતાપ,
દેવ ક્યાં ટાળે વર્ત, ભાગી નાખી ભેવને;
પાણીમાં પાષાણ ગ્રહી, વાણીમાં વિરોધ કહી,
પાણીમાં પલાળી દઇ, શિર ઊભો એવને. ૧૯

પિતાદર્શન.

બાલાર્કસમ સુખદ, દુખદ અરિગણુ કે—
રા હેરા હેરા હેલામાં, સહસ્ર કિર્ણાળ આ;
કવિકુલ કુમુદ બિડાઇ ગયાં બાવરાં શાં,
પડી ગયાં ઝાંખાં થયાં, હરખ્યો રસાળ આ;
કવીશ્વર ઇશ્વર રૂપી સ્વરૂપી કમળ જે,
નિર્મળ નિઃશંક ખીલ્યું, હરખ્યો મરાળ આ;
પ્રભાકર પૂર્ણ જોઇ, નમે પદ્મ એક વાર,
કવીશ્વર નમ્યો તેમ, જાણે નમ્યું નાળ આ. ૨૦

---

૧૯ દેવોએ અન્યાય ભરેલો પત્ર લખી મારો તિરસ્કાર કર્યો એમ માનીને વલ્લભ પંચાયતન દેવો ઉપર કોપે છેઃ પંચાયતન ઇ૦. પંચાયતન—વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ સૂર્ય, અને શક્તિ, એ પાંચ દેવોનો સમૂહ. પ્રેમનો—પ્રેમાનંદનો ભેવને—'આ દેવ તો પ્રતાપી છે માટે એનો નાશ ન કરાય' એવા ભ્રમને પાણિમાં—હાથમાં પાષાણ—પથરો વાણીમાં ઇ૦—તમારી વાણીમાં વિરોધ છે, માટે તમારી આ ગતિ કરૂં છું, એમ કહીને શિર ઉભો—માથા ઉપર—અર્થાત્ તેમની પાસે ઉભો રહ્યો. એવને—નિશ્ચય.

૨૦ પિતાને આવતા જોઇ તેમનું વર્ણન કરેછે. બાલાર્ક ઇ૦—ઉગતા સૂર્ય જેવો સુખ આપનારો હેરા—જુઓ સહસ્ર કિર્ણાળ—હજાર કિરણવાળો—સૂર્ય કવિકુલ—કવિઓના કુલ—અર્થાત્ તમામ કવિમાત્ર. કુમુદ—પોયણાં કવીશ્વર—વલ્લભ ઇશ્વરરૂપી—(વલ્લભનું વિશેષણ) સ્વરૂપી-

કારણ બતાવ્યા કેંક, તારણવાળાં તે નહિ,
ધારણું કરાય કેમ, નિર્ઝર આરોપિયા;
એકના અનેક આપ્યા, ઉત્તર ઉઠાવદાર,
ચંદ થયા ચંદશા તે, જોઈ ભાર લોપિયા. ૨૨

સમાધાન.

પ્રાચીન પંડિતને ન, અર્વાચીન પોંચી શકે,
પ્રાચીન તે પ્રાચીન છે, અર્વાચીન નામના;
પ્રાચીનો ગયા જે પથ, વિઘ્ન નડ્યાં તેમને જે,
અર્વાચીનોને ન નડે [illegible] નામના;
માર્ગદર્શી થાય જેહ, નિઃશંક વડરા તેહ.
ચંદ માન્ય નિઃસંદેહ, વ્યર્થ તારી કામના;
રસાળાં રસિલાં વેણ, શ્રોતા વક્તા સુખદેણ,
રસાકેરાં જેહ કેણ, નથી નથી દામના. ૨૩

પૂજ્યપ્રેમ.

અંતર અનેક આવ્યા, પ્રશ્નોત્તર પૂરે પૂરા.
તોય અનુજાય અંગ, માની માન રાખવા;

---

૨૨ તારણવાળાં—સાબીત કરી શકે એવા પુરાવાવાળાં. ધારણું ઠરાવ—એવાં તુચ્છ કારણો મારાથી કેમ ધારણ કરાય—માન્ય રખાય? માટે મેં નિર્ઝર (દેવ) ને આરોપિયા—દોષના આરોપવાળા કર્યા. ચંદ થયા—મારા ઉત્તર સાંભળીને તેઓ ચંદના જેવા મંદ થયા; અને તે જોઈને મેં તેમના ભાર લોપ્યા—તેમના મહત્વની મર્યાદા મનમાંથી કાઢી નાખી.

૨૩ પ્રાચીન—જૂના—પૂર્વના. અર્વાચીન—નવા—હમણાંના. નામના—કેવળ નામ. નામના—કીર્તિ. કામના—ઇચ્છા. દામના—દામની અર્થાત્ દામની આશાએ કવિતા રચે તેવું નથી।

કથાપથ.

પાંડુ પિંડરોગી એક, મૃગયાના ટેકવાળો,
હાથેવાળો મળ્યો તેનો, નોતમ બે નારને;
એવે આપી લાગ્યો શાપ, કાપ આ કરમકેરા!
ફેરા મારે ફાવતા બે, બાળી ભરતારને;
જોવાનુંય જાય નહિ, માટે જાળવીને રાખે,
કુંતી માદ્રી નારી બન્ને, સ્વરૂપના સારને;
ભાણુનાથ માટી ધારી, આજ્ઞા લઇ તેડયા દેવ,
ધર્મ આવ્યા ધ્યાન ધારી, ભારે ભરી ભારને. ૨૬

કુંતીકેરા કર્ણ મળ્યે, મંત્ર કેંક મૂક્યો જઇ,
યુધિષ્ઠિર ઉપન્યો ત્યાં, ધર્મકર્મધારકો,
વળી વાયુદેવ તેડયા, વાતો કરતા તે આવ્યા,
વદનમાં વેંવરાવી, માલ વ્હોર્યો પારકો;
વૃકોદર ઉપન્યો કે, ગદા હસ્ત લેઇ ઉઠયો,
વાયુ ગયો નાશી લખી, સુત સધ મારકો;
વાસવની વંલે એવી, પાર્થ ઉપન્યા પૂઠે યે,
મહેશનો મહિમા એ, ત્રિભુવન તારકો.' ૨૭

---

૨૬ નોતમ—અતિ સુંદર. બે નાર—કુંતી અને માદ્રી. શાપ—વિહાર કરતાં હરણનો નાશ કરવાથી હરિણીએ પાંડુને શાપ દીધો હતો કે તારો પણ એવેજ પ્રસંગે નાશ થશે કાપ—લીગ—રેખા ફેરા ઇ૦—બન્ને સ્ત્રીઓ પોતાના ભર્તારને બાળીને ફાવતા ફેરા મારે. અર્થાત્ તેનું મરણથી રક્ષણ કરવાનેયત્ન કરે. રક્ષણ કરવાનું કારણ કહેછે. જોવાનુંય ઇ૦. સ્વરૂપના સારને—જાળવી રાખે, એ ઉપરના વાકય સાથે અન્વય. ભારને—(ગુરુતારૂપી)

૨૭ માલ ઇ૦—કુંવી પરણીયા છતા તેનો સ્વીકાર કર્યો. મારકો

સપત્નીનું સર્વ સાથે, દાવ એવો સાધવાને,
કુંની નારે મંત્ર અર્પ્યો, મોદ પામી માનિની;
એક સાધનથી સતી, બે કાર્યને વિચારતી,
(પછે) ધારતી તે ધ્યાન વૈદ્ય, બની તેની સ્વામિની;
ઔષધિ સુંધાડી આવી,-અશ્વિનીકુમાર ઊભા,
સુત બે ઉત્પન્ન થતાં, બધી રીઝી ભામિની;
પાંચ પાંડવ ઉપન્યા, એ પેર દેવો ચારથી,
માં'રથી સુખારથીને, નમી અંને કામિની. ૨૮

માદ્રીએ વિચારી મતિ, પાંડુપતિ તારવાને,
કારણ થૈ મારવાને, કર્મની કેવી ગતિ!
સધવા ટળી વિધવા, થતાં માંહી કાષ્ટ ભક્ષી,
માદ્રી સ્વામી સાથ ગઇ, ત્રિભુવન ચૈ છતી;
કુંતી સુત સંગ લઇ, આવતી હસ્તિનાપુર,
પંચશર જેવા પંચ, રૂપની રૂડી રતિ;

—મારે એવો. એવી—(નાથી જવા ૨૫). મહેશનો ઇ૦—યુધિષ્ઠિર, વૃકોદર અને પાર્થ, એવા પરાક્રમી થયા, એ મહેશનો ત્રિભુવનને તારનારો મહિમા છે. અર્થાત્ એ ત્રણના નિમિત્તે કરીને ભૂમિનો ભાર ઉતારવોછે માટે મહેશે તેમને એવી શક્તિ આપી હતી!

૨૮ સપત્નીનું—શોકપનું. જો મંત્રથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો વિવેકી નિંદા થાય તો મારી એકલીની ન થાય, એવા વિચારથી કુંતીએ માદ્રીને પણ મંત્ર આપ્યો. મોદ—હર્ષ. માનિની—સ્ત્રી—માદ્રી. એક ઇ૦—એક મંત્રથી બે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને સતી (માદ્રી) વિચારતી. વૈદ્ય—અશ્વિનીકુમારને વિષે. સ્વામિની—સ્ત્રી. માં'રથી ઇ૦—પાંચ પાંડવ ઉત્પન્ન કરીને પછી બંને કામિનીઓ સુખના અર્થવાળા મહારથીને—પાંડુને નમી. '

પંઢ્યા સર્વ વિદ્યા વેશે, અડયા નવ કોઇથી તે,
લઢ્યા કૌરવની સાથ, અસૂયા વ્યાપી અતિ. ૨૯

વિષમોદક અર્પીને, જળે ભીમ સમર્પીને,
તે મૂઓ ધારી તર્પીને, પાંચને દુઃખી કર્યાં;
ભીમભડ આવી મળ્યો, કે શોક પાંચનો ટળ્યો,
આમળો કૌરવે વળ્યો, સાંભળી સુખી તર્યાં;
લાક્ષાગૃહ મધ્ય ઘાલ્યા, વેરાન વને તે ચાલ્યાં,
હિડિંબાથકી તે માર્યાં, મારતાં ના તે મર્યાં!

---

૨૯ તારવાને—સુખી કરવાને. પતિને સુખ આપવાને માદ્રી તેની પાસે ગઇ, પણ તેને એકાંતમાં પોતાની પાસે આવેલી જોઇ તેની સાથે વિહાર કરતા પૂર્વોક્ત શાપથી પાંડુ મરી ગયો, અને એવો રીતે માદ્રી પતિને મારવાનું કારણ થઇ. કાષ્ઠભક્ષી—ચિતાના કાષ્ઠમાં પડીને, ત્રિભુવન ઇ૦—એવી રીતે સતી થવાથી માદ્રી ત્રણ લોકમાં છતી (પ્રખ્યાત) થઇ. પંચશર જેવા—કામદેવ જેવા કે કામના પાંચ બાણ જેવા. અનંતભટ્ટ પોતાના ભારતચંપૂમાં પણ પાંડુના પાંચ બાળકોને એવીજ ઉપમા આપી વર્ણે છે જેમ કે—

" नव तरुणिमलक्ष्मीनंदनीय शरीर
कुरुवृषभसुताना कुर्वती नेत्रपात्रम् ।
मुनिततिरिति मेने मोदनाय त्रिलोक्या
स्वविशिख इव काम. सोऽपि किं पंचधाभून् ॥ "

અર્થ—પાંડુ રાજાના પુત્રોનું નવી જુવાનીની શોભાવડે જોનારને આનંદ ઉપજાવે એવું શરીર જોઇને તે સ્થળના મુનિઓ એમ વિચારવા લાગ્યા કે, કામદેવના બાણ પાંચ છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરનારા શરીર પણ પાંચ જોઇએ એવા વિચારથી કામદેવ પણ પાંચ રૂપે થયો છે કે શું! અડયા—અટક્યા. અસૂયા—ઇર્ષ્યા (પાંડવોના બળ, પરાક્રમ વગેરેની).

અનમી નમાવ્યા કેક, અરિને ભમાવ્યા કૈંક,
સુરને શમાવ્યા કૈંક, વરી યુદ્ધનીતિને;
વિશ્વે થઇ વાહ વાહ, રાજ્ય રૂડું પાંડવનું,
શ્યામસમ મળ્યા મિત્ર, રૂડી ગ્રહી રીતિને. ૩૨

એકદા માધવ આવ્યા. પાર્થાદિકને તે ભાવ્યા.
વિહર્યા વિચર્યા વને, મને આણી મોદને;
કામિની કાલિંદી જેહ, કૃષ્ણ વર્યા વા'લે તેહ,
એવે દીઠો વિપ્ર એક, દીન સ્વર રોદને;
પાર્થે પૂછી પેર તેને, કાર્ય કશું દ્વિજરાજ !
કાજ કરૂં જો કઠિન ના અશક્ય મો દને;
દ્વિજ ટળી દેવતા તે, ઝગતો જાજ્વલ્યમાન,
હેલા માત્ર માંહી હવો, ધારતો આમોદને. ૩૩

પાંડવ ! તું ખાંડવ દે, ભક્ષવાને વન આખું,
નીકળી ન શકે કોય, જાઉં જીવ જંતને;

છતી શકાયો નહિ, અથવા પાંડુના પુત્રોને અર્ધ રાજ્ય આપવું જોઇએ, એમ સમજુ સરદારોના મતને ઉથાપી શકાયો નહિ, માટે દેશ આપ્યો.

૩૨ દિગ્વિજય કરી આવ્યા—(કેમકે તેઓ દેવથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા). અભિપ્રાયયુક્ત વિશેષણ છે માટે પરિકરાલંકાર. વરી—પસંદ કરીને. શ્યામસમ—કૃષ્ણ જેવા.

૩૩ પાર્થાદિકને—પાર્થ (અર્જુન) વગેરે સર્વને. વિહર્યા—વિહાર (રમત ગમ્મતનો આનંદ) કર્યો. વને વિચર્યા—શિકારાદિ નિમિત્તે વનમાં ગયા. કાલિંદી—યમુના. યમુનાના કાંઠા ઉપર દેહધારી યમુના કાલિંદી નામ ધારીને કૃષ્ણને વરવા માટે તપ કરતી હતી તે અહીં કૃષ્ણને મળી તેથી કૃષ્ણ તેને પરણ્યા. વિપ્ર—બ્રાહ્મણ રૂપ ધારી અગ્નિદેવ. દીન ઇ૦—રોદન (રડવા) માં દીન સ્વર કાઢનારો. આમોદને—સુગંધને અથવા આનંદને.

વરસે સુરાગધાર, શરે તેને શાત કર્યો,
ડરાવ્યો ન પાર્થ ડર્યો, જનકને વારીને,
વજ પણ વ્યર્થ ગયુ, કારજ વાન્હનુ થયુ,
ઇંદ્રબળ વારિ વ'યુ, ગયો અર્થ સારીને,
મન માગ્યુ આપ્યુ દેવે, અગ્નિ શાંત થયો એવે,
સેવ કેવી પાર્થ સેવે, સ્વપ્રતિજ્ઞા તારીને ! ૩૬

જીત્યો દેવ દાનવને, માનવસુતાનો સુત,
પૂત પાવક પ્રસન્ન, થયો જોત જોતામા,
સુખ માગ્યુ આપી વળ્યો, મળ્યો મયદાનવ જૈ,
ટળ્યો દુખત્રાસ તુથી, સશય શો શ્રોતામા,
માગ્ય માગ્ય સુખ માગ્યુ, અનુરાગ્યુ માનસ છે,
મારૂ આણીવાર ભાગ્યુ, કષ્ટ કાય હોતામા,
તુ સમો ન વીર કોઇ, ધીરધર મીર મોટો,
શિર શરીરની પીર, હરી ખોટુ ખોતામા ૩૭

---

૩૬ ચક્રધારી-કૃષ્ણ કૃષ્ણ અને અર્જુન બન્ને નક્ર-મગર અર્થાત્ જળમા રહેલા પ્રાણીઓને પણ બાળી નાખ્યા શક્ર-ઇંદ્ર શરે-બાણનુ છાપરૂ કરીને જનકને ઇ૦-પોતાના પિતા ઇંદ્રને અટકાવીને ઇંદ્રબળ ઇ૦-ઇંદ્રનુ બળ પાણીમા વેહેતુ ગયુ ! ગયો-(અર્જુન) દેવે ઇ૦-અગ્નિદેવે અર્જુનને મનનુ માગ્યુ આપ્યુ.

૩૭ માનવસુતાનોસુત મનુષ્યની પુત્રી (કુતી) નો પુત્ર-અર્જુન પૂત-પવિત્ર. મળ્યો ઇ૦ અગ્નિ ગયો એટલે મયદાનવ જઇને અર્જુનને મળ્યો અનુરાગ્યુ ઇ૦-મારૂ માનસ (મન) તારા પર અનુરાગ્યુ (પ્રીતિવાળુ થયુ) છે મારૂં ઇ૦ મને કાયામા કષ્ટ થતા વેત તેં આણીવાર (આ વખતે) મારૂ કષ્ટ ભાગ્યુ ! શિર ઇ૦-તેં મારૂ ખોટું (બળી જવા રૂપ અનિષ્ટ) ખોઈ નાખ્યુ અને મારા માથાની તથા શરીરની પીર (પીડા) હરી

પાચ પુત્ર કુંતી માત, કૃષ્ણાદિકની સઘાત,
થયા વિશ્વમા વિખ્યાત, શક્રપુર વાસતા,
કરે ધર્મ કર્મ રૂડા, સજ્જનને શર્મ અર્પે,
દુર્જનને પર્મ કષ્ટ, એ પુરે ન ત્રાસતા,
ધનસાદ્ સાદ્ મળે, રક રાય એક ધાર,
વગ કે વસીલો નહિ સવિતા ઉજાસતા,
વલ્લભ કવીશઇશ, કથા પથ પાડે પ્રૌઢ,
મથામથ કાઇ નહિ, શુદ્ધ અર્થ ભાસતા. ૪૦

• મયરચિત સભા

ન ઇંદ્ર કે કુબેરની, યમરાજ ચદ્ર કેરી,
મહતામા ન વરૂણ—સભા જેની જોડમા,
બ્રહ્માની સભા જે બારે, પાડવની સભા આગે
પાણી ભરે તેહ પૂર, હારી જાય હોડમા,

કર્મી (શિલ્પી)–મયદાનવ માનવ ઇ૦–તે માનવનો (અર્જુનનો) મનોરથ પૂરેછે અને કહેછે કે સભામા જે રાખવાનુ હશે તેને રાખીશ–તજવા જેવુ હશે તેને તજીશ કેમ ઇ૦–વળી તે કહે છે કે હુ કેમ અને મણિ લાવીને ભાવી (મનને પસદ પડે એવી) ભવ્ય સભા બાધીને અને સુશોભિત સાર (તત્વરૂપ પદાર્થો) ને સાધીને પછી જે આપવાનું હશે તે આપુ–જે કહેવાનુ હશે તે કહીશ

૪૦ શક્રપુર–ઇંદ્રપ્રસ્થ શર્મ સુખ દુર્જનને ઇ૦—જે દુર્જનને બીજી જગોએ પરમ કષ્ટ થાય તે એ પુરમા ત્રાસ પામતાં નહોતા સવિતા–(ન્યાય રૂપી) વલ્લભ ઇ૦–કવીશ્વરોનો ઇશ્વર વલ્લભ એવી રીતે ઉપોદ્ઘાત કરીને હવે પ્રૌઢ એવો કથાપથ (કથાનો માર્ગ) પાડે છે–કથા શરૂ કરેછે તથા તે કથામાં અર્થ શુદ્ધ ભાસેછે માટે તેમાં કાઇ મથામથ (સમજવાની મહેનત) નથી

સુદર્શનધારકની, સુધર્મા સુખમાં સમા,
એક અંશ પામે નહિ, ખરી જશ ખોળમાં;
અજાતની એવી સભા, દાનવે માનવ કાજ,
થીર થઈ દશ વર્ષે, કરી ભજ્ઞા કોડમાં. ૪૧

સૂર્ય શશિ મેઘ અભ્ર, વિદ્યુત ને મરુત નભ,
દુખિયાં બધાં થયાં, વિશ્રામ ન વાટમાં
પીડ તેની જાણી પૂરી, દાનવે દયા ધરીને
સભામાં વિશ્રામસ્થાન, કર્યાં પરોપકારમાં;
ચાર જે મિનારા બાંધ્યા, કિનારા જાણે કર્યાં છે,
નભ રૂપી અબ્ધિકેરા, શાલા ને શાખા;
અટતાં આદિત્ય થાકે, મિનારામાં જઈ બેસે,
સુખી થાતા મન ધારે, દીસે તે ઉચ્ચાટમાં. ૪૨

---

૪૧ ખંડ્રવામાં-ખંભીરવામાં. પાણી ભરે-અર્થાત્ તેના દાસ જેવી છે. સુદર્શનધારક-કૃષ્ણ. સુધર્મા-સારું સુખ આપનારી. સુધર્મા-એ નામની કૃષ્ણની સભા. ખરી છે-એ સભા તો સભાની ખામીઓના ખજાના જેવી છે. દાનવે-મયદાનવે. માનવ કાજ-અર્જુન આદિ પાંડવોને માટે. આ સભા ઇંદ્રજાળની પેઠે માયા નિર્મિત નહોતી પણ કારીગરોએ કરેલી હતી, કેમકે તેને રચતાં દશ વર્ષની મુદત લાગી હતી. તે વિષે કહેછે: થીર છ.

૪૨ સભાની ઉંચાઇ અતિશયોક્તિથી વર્ણે છે. સૂર્ય, શશિ, મેઘ, અભ્ર (વાદળાં), વિદ્યુત (વીજળી) અને મરુત. એ સર્વને ફરતાં વાટમાં વિશ્રામ કરવાની જગો નથી માટે તેમને નભ (આકાશ) માં ઘણા દુખિયા હતાં. સભામાં-સભાની અમુક ઉંચાઇએ અર્થાત્ સૂર્યાદિકના માર્ગ સુધી સભાની ઉંચાઇ હતી. એટલી બધી ઉંચાઇ કોઇની હોય નહિ છતાં વર્ણવી છે માટે અસંબંધમાં સંબંધ વર્ણવાથી સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર. અબ્ધિ-સમુદ્ર. આકાશને સમુદ્રનું રૂપ આપી

હિમાંશુની વારી એવી, શુકલપક્ષ મધ્ય આવે,
વિશ્રામ લે કૃષ્ણ પક્ષે, મિનારામાં મા'લતાં;
સજળ વાદળ તૂટે, મિનારાથી ના વછૂટે,
મેઘની ધારા ન ખૂટે, ચીરાઇને ચાલતાં;
તડિત રે' સંતાઇ ત્યાં, (જ્યાં) ગ્રહગતિ પૂઠે કરે,
મિનારાની એવી શોભા, ભૂલે બ્રહ્મા ભાળતાં;
મણિમય કૃતિમય, દેખાતો હતો ઉદય,
સંદય હૃદય બને, કષ્ટ કૂડું ટાળતાં. ૪૩
વિમાનની સમાન તે, આકૃતિમાં અવનવી,
હવી સભા શક્રપ્રસ્થે, દુંદુભિ ત્યાં વાજતાં;

સભાના મિનારાની તેના કિનારાને ઠામે સંભાવના કરી છે માટે સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષાઅલંકાર. ઉચ્ચારમાં-ઉચાટથી. આવોજ પ્રસંગ ભારતયપૂર્માં હસ્તિનાપુરની ઉંચાઇ વર્ણવતાં અનંતભટ્ટે વર્ણવ્યો છે. ત્યાં એકલા ચંદ્રના શોકની કલ્પના કરીછે.

૪૩ હિમાંશુની-ચંદ્રની. વારી એવી-(સૂર્યની પેઠે ફરવાની). કૃષ્ણ પક્ષમાં ચંદ્ર, દેખાતો નથી ત્યારે ક્યાં રહેતો હશે તે વિષે કહે છે: વિશ્રામ ઇ૦. અહીં પણ અયોગમાં યોગની કલ્પના છે માટે સંબંધાતિશયોક્તિ. સજળ ઇ૦-પાણીથી ભરેલાં વાદળાં જ્યારે મિનારાથી વછૂટે નહિ-દૂર થઇને જાય નહિ ત્યારે તે વાયુના વેગને લીધે મિનારામાં અથડાઇને તૂટે છે. તૂટેલા વાદળાંમાંથી પાણી નીકળી જાયછે, એવી કલ્પના કરીને કહેછે કે, તેમાંથી મેઘની ધારાઓ ખૂટતી નથી. તડિત-વીજળી. ત્યાં-મિનારામાં. ગ્રહગતિ ઇ૦-મિનારાની આસપાસ ગ્રહો ગતિ કરેછે. મણિમય ઇ૦-એ મયદાનવની કૃતિ (રચના) મણિમય હતી-આખો મિનારો (કે સભા) મણિથી રચેલો હતો તથા તેનો ઉદય-ઉંચાઇ (દૂરથી) દેખાતી હતી. અથવા એ સભાવડે પાંડવોનો ભાગ્યોદય જોવામાં આવતો હતો. એ સ્થળનો મહિમા વર્ણવેછે. સદય ઇ૦-કૂર હૃદય મટીને એ સ્થળમાં હૃદય કોમળ થાય તથા કૂડું કષ્ટ ટળે, એવું એ સ્થાન હતું.

ના દીસે સ્તંભ એવો, છે અપાર અર્ગનિથી,
જવનિકા ભવ્ય ભારે, ચિત્ર શુદ્ધ ગજનાં;
શારદી મયૂર મેના, સુઘડ તેતર ત્યાં,
ખેતર ક્યારીમાં બેઠેં ભરેલા શું આજના!
એમ પછી પણ સર્વે, સાથે જોનારાનો મન,
સભા જોઈ પ્રીતિ પામે, પરમાર્થે રાજ્યનાં. ૪૪

પારિજાતકની શોભા, લોભાદિક સુખ સાધે,
હાથે આવી સમર્પે જો, એમ મન થાય છે;
કુસુમના ક્યારા ઘણા, ઘણા મજિઠી કરી,
વળી વનસ્પતિ ભાર, અપાર ભણાય છે;
કુંજોત્પલ કોકનદ, કૈક નદ નદી તીર,
નીર નહિ નીર જેવું, જોતામાં જણાય છે;
મણિકાને માધવી ત્યાં, સાધવી જ્યાં સેવ રહી,
વદી વધુ મોદ અર્પે, અદ્ભુત ભણાય છે, ૪૫

---

૪૪ શારદે-ઉદ્ધરણમાં દુંદુભિ-નગારા. જવનિકા-પડદો. તેમાંના ભારા ઉપર ચિત્ર કાઢેલાં હતાં તે રાય (દુર્યોધન) મૂર્તિમંત દેખાતા હતાં તેથી તેને કોઈ પડદા ઉપર કાઢેલાં ચિત્ર જાણી શકે નહિ. ખેતર ક્યારીમાં-વાવેતર ખેતરમાં. સભામાં ખેતરની તથા તેમાંના પક્ષીઓની રચના પણ કરી હતી, એ જોઈ ક મર્મ-આપણું. અર્થાત્ સભા જોઈને અપૂર્ણ હોય તે પણ પરમાર્થે રાજ્યનાં (સંપૂર્ણ થઈને) પ્રીતિ-આનંદ પામે.

૪૫ પારિજાતક છોડ-એ સભામાં જાણે કોઈ લોભ ઉત્પન્ન કરે એવા સુખ સહિત છએ ઋતુઓની શોભા હાથે ઝાલીને આપતું હોય એવો ભાસ મનમાં થાય છે. કુસુમ-ફૂલ. કુંજોત્પલ-કાળાં કમળ. કોકનદ-રાતાં કમળ. કૈક છો-કૈક (મિથ્યા-કલ્પિત) નદ અને નદીઓની તીર. તે નદીઓમાં ઉગેલાં કાળાં ધોળાં રાતાં કમળ અને તેમાં નીર ન છતાં નીર જેવો દેખાવ, એવું જોતાં જણાય છે. મણિકા-બારીગોખો માધવી-

શીતળ ને મંદ વાય, સુગંધી સાહે સદાય,
દુઃખ દિલકેરાં જાય, સભા શાભા શોભે છે,
વૃદ્ધના તરૂણ થાય કાયાએથી કષ્ટ જાય,
મન માન્યું લેઇ ખાય, અભા દાભા ઓભે છે,
બને છે અકામી કામી, બ્રહ્મચારી મહાનામી,
તપપીડ નાખે વામી, લભા નાભા લોભે છે,
જોવા જેવી જેહ વસ્ત, તેહ ત્યાં દિસે સમસ્ત,
ચંદ્રસૂર્યકેરા અસ્ત, ક્ષભા ક્ષાભા ક્ષોભે છે. ૪૬
દ્વિજાદિ કરે કલ્લોલ, બોધ બોલે મીઠા અતિ,
રતિવંત વસે વાસ, શક્રપ્રસ્થ સભામાં,
તુંબરૂ અર્જુન મિત્ર, ચિત્રસેન ગંધર્વ જે,
અપ્સરાઓ લેઇ આવે, હરત મૂકી ખભામાં;

સાધારણ મોગરાની વેલ જ્યાં મલ્લિકા અને માધવીની સેવા સાધવી રહી (અટકી) અર્થાત્ તે પુષ્કળ હોવાથી શોધવાની જરૂર પડતી નથી. અથવા જ્યાં રહીને મલ્લિકા વગેરેની સેવા સાધવાની-તેના ઉપભોગ કરવાના છે મોદ-હર્ષ અર્પે-આપે

૪૬ સભા ઇ૦-એવી સભા રૂપી શાભા (લક્ષ્મીનું મંદિર) શોભે છે (શા-લક્ષ્મી+ભા-મંદિર ' शागौरी कमलालया' અને "भा कांतिर्मंदिरेंदिरा ।" -સૌભરીકૃત કોશ) અભા ઇ૦-તેની અભા (આભા-કાંતિ) આગળ દા (દાનેશ્વરી) ની ભા (કાંતિ) ઓભે છે-કતવ્યશૂન્ય થાય છે. લભા ઇ૦-એવી આ સભામાંની લ (લા-લલના-સ્ત્રીઓ) ની ભા (કાંતિ) થી ના (પુરૂષ) ની ભા (કાંતિ) લોભાય છે ('ललना चला" -સૌભરી કોશ) ચંદ્ર ઇ૦-જ્યારે ત્યાં ચંદ્ર અને સૂર્યના અસ્ત થાય ત્યારે ક્ષભા (રાક્ષસોની કાંતિ) અને ક્ષાભા (પૃથ્વીની કાંતિ) ક્ષોભ પામે છે અર્થાત્ જેમ પૃથ્વી પર ચંદ્ર સૂર્ય અસ્ત થવાથી રાક્ષસો નીકળે છે અને પૃથ્વી ભયંકર લાગે છે, તેવા દેખાવ એ સભામાં પણ જણાય છે (" क्षामहीनीना "-સૌભરી " क्ष क्षत्रे रक्षसि "-વિશ્વકોશ).

માન-દાન ધાય પૂરું, રીઝે સામે ને ઘર,
ગુરુ જેવી નજરે, સમારેલા ખમામાં;
ન દીઠું દેખાય હહીં, જહીં હહીં જોયા જેવું,
ન મૂલ્ય હોય જેવું, માનવના સમામાં. ૪૭

પ્રેર ભાય પાગાવના, કાર્યે મરેલાં અંગ,
દંભ ધ.વ દેખતામાં, ફરે ગઢ વીર સો;
પંચાનન પૂરા લેખા, કેટલા કેરી રહ્યા,
મૃગવાળો મંડળ મર્દ, બની વીરવીર સો;
અજગર ગજ ભખે, નથી પાયા વાટ માંહી,
જ્યાંહી ત્યાંહી જુએ જન, મીર ને ફકીર સો,
ધન્ય છે મથદાનવ, માનવથી ન થાય,
કવિ જોય દેવ હારે, નસાડી દે નીર સો. ૪૮

કુંતીસભાદર્શન.

દીપો અભિષેક અને, લોક જોવા આવ્યા અતિ,
રતિ ધારી કુંતીમાત, નિરખવા આવિયાં;

---

૪૭ દિનહિ-પક્ષીઓ વગેરે દંતિવંત-(પરસ્પર) પ્રીતિવાળા થાય. તુંબુરુ-દેવનો ગાયક. ચિત્રસેન-અર્જુનનો મિત્ર ગંધર્વ. ઓરડામાં એક-મિત્રગૃહ હોવાથી ગલગાન કરવાને. ખમામાં-ગોખલામાં. ન દીઠું-કોઈ જગોએ નહિ જોયેલું. સમામાં (સોમામાં)-શોભનામાં. જે વસ્તુઓની મનુષ્ય યોગ્યતા ધરાવી શકે નહિ તેવા જે પૂર્વી પર હોય શકે નહિ, તે પણ ત્યાં હોય

૪૮ પંચાનન-સિંહ. મર્દ-વીર પુરૂષો (મિત્ર કે મૃગોના) ગજ-વિષ મીર અને ફકીર-(બે પણ ત્રિતના) નીર-પાણી-આબરૂ (ઇજ્જત).

આવતા જોઇને માત, ભીમાર્જુન ઉઠયા ભ્રાત,
યુધિષ્ઠિર જ્યા સાક્ષાત્, માત તેડી લાવિયા,
નમન કરી નરેશ, વદ્યા વાણી વા'લ આણી,
સભા જોવા માત આવ્યા, સુકૃત્ય આ ભાવિયા,
દેવ કે દાનવ મધ્યે, આ માનવ જેવી સભા,
વિશ્વકર્માથી ન બની મયે ઉપજાવી યા. ૪૯

ભીમાર્જુન જાવ ઊઠો, માતને બતાવો સભા,
જોઇ આશિર્વાદ અર્પે, વૃદ્ધ માતા સુખથી,
મોદ માની માત ાલ્યા, સુત બે સંઘાત લેઇ,
અવનવુ અવનોકે, વાહ ! કે'તા મુખથી,
દાનવના વિશ્વકર્મા ! ધન્ય ! રચના આ કરી,
આકરી આ આટી કેવી, હાસ્ય આવે દૂખથી,
શુ ડૂબી ગઇ હુ જળે ! કો બળે કાઢો બા'ર રે !
આં વાર રે ઉગારીએ, (ને) તારીએ ઈ રૂખથી ૫૦

હા માત ! ભૂલ્યા ભૂલિયા, દાવ દાનવ દૂલિયા,
મૂલ્યવાળા મૂલિયાછુ, સા'વ કર સા'વ રે,

---

૪૯ અભિષેક–(વાસ્તુના યજ્ઞનો) રતિ–પ્રીતિ સુકૃત્ય ૪૦ પુત્રોના સુકૃત્ય તેમને ભાવના–પસંદ પડયા. મયે ૪૦–એવી સભા યા (અહીં) મયે (મયદાનવે) ઉપજાવી–કરી

૫૦ યુધિષ્ઠિર માતાને તેડી લાવીને ભીમ તથા અર્જુનને માતાની સાથે જઇને સભા બતાવવા આજ્ઞા કરેછે ભીમાર્જુન ૪૦ આકારી ૪૦ –આ આકારી (કઠણ–ન સમજાય એવી) આટી (ભૂલવણી) કેવી છે ! અર્થાત્ સ્થળને ઠામે જળ જાણીને હુ ભૂલી પડી ! ! હાસ્ય–મારી એ ભૂલથી થયેલુ હાસ્ય જોઇને એવામાં સ્થળરૂપ દેખાતા જળમા પડીને કેવી દહેછે શુ ૬૦– રૂખથી–ઇચ્છાથી

આગળ છે પાણી પૂર, જશો નહિ જશો નહિ !
કાયકંપે ભૂમિ ચંપે, શાંત માત ! થાવ રે;
દીનવાણી દીનપ્રાણી, જોની જાણી સ્થિતિ આણી,
પીન પીડા ના પિછાણી, સુત હુને વા'વરે;
સ્થળ દેખું. ડૂબું મધ્ય ! કારણ કશું તે કહો,
કોપ નવ કરૂં રજ, ભાખો ખરો ભાવ રે ! ૫૧

ભીમાર્જુન કહે ભૂલ્યા, સ્થગહામ જળ આ તો,
પ્રયુક્તિ એ પૂરી કીધી, ચતુરાઇ ચાસ છે;
ઇંદ્રનીલમણિતણાં, પત્ર અત્ર પાથર્યાં છે,
સુહાવનાં સરોવરે, એ મણિનાં ડાળ છે;
સરોજ છે સુવર્ણનાં, પક્ષી જાતો જાતકેરાં,
પંચ રંગી પદ્મ પૂર્યાં, દર્શતાં રસાળ છે;
કંચનના કૂર્મ કર્યા, મીન પણ મૂલ્યવાન.
મણિ જડી કર્યાં પૂરા, કૃત્રિમ આ બ્યાળ છે. ૫૨

૫૧ માતાને જળમાં પડેલી જોઇને તેની પાછળ ચાલતા ભીમાર્જુન કહે છેઃ હા ઇ૦-હા માત ! અમે ભૂલ્યા ભૂલ્યા ! દાનવે કરેલા દાવ (યુક્તિ.) માં અમે પણ ડૂલ્યા-મયદાનવે કરેલો શ્રમ અમે પણ સમજી શક્યા નહિ. મૂલ્યવાળા ઇ૦-અમે મૂલ્યવાળા છતાં મૂલિયા-મૂલવાયા-અમારી પણ કીમત થઇ ગઇ ! હવે હાથ ઝાલો હાથ ઝાલો ! કાય ઇ૦-તમને પાણીમાં પડેલાં જોઇને અમારી કાયા કંપે છે તથા અમારાં અંગ ભૂમિમાં ચંપાઇ જાય છે. દીન દ૦-એવી રીતે પુત્રોની દીન પ્રાણી જેવી દીન વાણી જાણીને કુંતિએ સ્થિતિ આણી (સાવધતા ધારણ કરી) અને પોતાની પીન (અતિ) પીડાને તેણે પિછાણી (જાણી) નહિ (સુતવાત્સલ્યથી). અને બોલી કે, હે સુત ! તમે મને વા'વ (ઉતરો) છો. ઉતરવાનું કારણ કહે છે' સ્થળ દેખું છું અને તેમાં ડૂબું છું !

૫૨ કીધી-(મયદાનવે.). ચતુરાઇ ઇ૦-પોતાની ચતુરાઇ બતાવ-

પગથી સ્ફટિક કેરી, કેવી કરી હેરી જુઓ,
નિર્મળ જળે ભરેલી, વર આ તલાવડી;
મંદમંદ વાયુ વાય, જળબિંદુ ઇંદુ જેવા,
ધવલ નવલ દર્શે, મૌક્તિકપંક્તિ પડી;
અમલ કમલ મધ્ય, જળબિંદુ પડયા જેહ,
તેહ હંસ ચરે જાણે, અંતર આવે અંડી;
પદ્મિનીની ચારે પાસે, કિનારા મિનારા કર્યા,
નીલમણિકેરી શિલા, ઘાલી છે વડી ઘડી. ૫૩

વાને કારીગરો આવું કરે છે, એવા કારીગરોનો ચાલ છે. સ્થળકાગે જળ દેખાવાનું કારણ કહે છે. ઇંદ્રનીલ ઇ૦ ઇંદ્રનીલ મણિ–કાળો મણિ. ઇંદ્ર-નીલ કાળો હોવાથી કાળા પાણી જેવો દેખાય છે. એજ મણિના વૃક્ષનાં ડાળ કર્યાં છે તે સરોવરમાં ઝાડની ડાળોના પ્રતિબિંબ જેવા દેખાય છે. સરોજ–કમળ પક્ષી–જળપક્ષી કૂર્મ–કાચબા મીન–માછલાં. વ્યાળ–જળસર્પ.

૫૩ હવે જળસ્થાને સ્થળ કેમ દર્શે છે તે કહે છે પગથી ઇ૦ પગથી –પગે ચાલવાનો માર્ગ. નિર્મળ પાણીમાં ગયેલો સ્ફટિકથી બાંધેલો રસ્તો જળની નિર્મળતાને લીધે સ્થળ જેવો ભાસે છે તલાવડીના કિનારાપર પડેલા ઇંદુ (ચંદ્ર જેવા) ધવલ (ધોળા) અને નવલ (નવા) જળના બિંદુ પડયા છે, તે મૌક્તિકની પંક્તિ–મોતીની હારો પડી હોય તેવા દર્શે છે. અમળ ઇ૦–તળાવમાં ઉગેલા અમળ (નિર્મળ) કમળમાં જે જળના બિંદુ પડયાં છે તે જાણે હંસ મોતી ચરતા હોય એમ અંતરમાં લાગે છે. ("કમળનો આકાર જળમાં હસેલા ચારો ચરતા હંસ જેવો દેખાવાથી). પદ્મિની ઇ૦–પદ્મિની (તલાવડી) ની ચારે પાસે જે કિનારા છે તે સ્થળ ઉપર કરેલા મિનારા જેવા દેખાય છે અને તેની વચમાં જે કાળું પાણી દેખાય છે તે નીલમણિ (કાળા મણિ) ની વડી (મોટી) શિલા ઘડીને (સાફ કરી આપીને) ઘાલી છે એમ લાગે છે, તેથી જળસ્થાને સ્થળની ભ્રાંતિ થાય છે

અનેરા કિનારા એવા, જળરંગ જેવા જાણે,
ઉભયનાં એક રૂપ, ભીતર ને બારણે
પદ્મપુષ્પો થકી તેહ, પદ્મિની ઢંકાઇ ગઇ,
ભૂમિ સમ થઇ રહી, ભૂલે ધ્યાની ધારણે.
ચીતર્યાં શા કમલ તે, નીતર્યાં અમલ દિસે,
જળ સ્થાને સ્થળ દર્શે, એવા ભ્રમ કારણે.
જાણતા હતા અમે બે, તથાપિ એ ભૂલી ગયા,
મયની કૃતિ સ્મૃતિમા, પુત્ર ભૂલે પારણે. ૫૪

કુંતી માત જોઇ રીઝયા, અવનવું જોયું વળી,
મળી આવે ઠેરઠેર, જોવુ ન જોયુ કદી,
કારંડવ હંસ કોક, ખરા ખોટા ઉભય ત્યાં,
ભ્રમિત થ પૂછે માત, ચક્ષથી જુએ યદિ,
આ નિર્મ્યાં વિધાતા કેરા, કે આ મયદાનવના,
જણાવીએ સુત મારા, સત્યવાણી તો વદી,

---

૫૪ જળને ઠામે સ્થળ કેમ દેખાય છે તે સ્પષ્ટ કરે છે અનેરા ઇ૦–અનેરા–ભીન્ન–જૂદા પ્રકારના તલાવડીના કિનારા એવા જૂદા પ્રકારના કર્યા છે, અને તેનો રંગ એવો જળના રંગ જેવો કર્યો છે કે તેથી જળ અને કિનારાની જમીન ઉભયનો (બન્નેનો) એક રંગ જણાય છે ભીતર–તલાવડીની માહે બારણે–કિનારા ઉપર પદ્મિની–કમળવાળી તલાવડી ભૂલે ઇ૦–ધ્યાન આપીને જોનારો મનુષ્ય પણ જળ ધારવામા ભૂલે એ દેખાવથી કેવો ભ્રમ થાય છે તે વર્ણે છે ચીતર્યા ઇ૦–આ કમળ શા (કેવાં) ચીતર્યાં છે। તે નીતર્યાં અને અમળ (નિર્મળ) દેખાય છે। કવિ કહે છે કે એવા ભ્રમને લીધે જળને સ્થાને સ્થળ દેખાય છે મયની ઇ૦–મયદાનવની કૃતિની સ્મૃતિ રાખવામાં પારણામા સુવાડેલા પુત્રને પણ માતા ભૂલી જાય।–એવી તલ્લીન થઇ જાય અથવા ભ્રમિત થઈ જાય।

પ્રફુલ્લિત આ પોયણી, પ્રભાકર પ્રકટ્યો છે,
અવનવું આ તો જોયું, સુણ્યું નવ સો સદી! ૫૫

આ શું ! વૃક્ષ સુવર્ણના, દિવ્ય દરબાર આ શું !
દેવેશનો હશે બાગ, અહીં ક્યાંથી આવિયો !!
શ્રેષ્ટતર આવું સ્થાન, કોઇ દિન મેં ન ભાળ્યું,
પાર્થ પરાક્રમ પૂર્ણ, અલભ્ય આ લાવિયો,
ચિત્ત મારૂં ચંચળ આ, જોઇ થયું કેવું કહું,
જાણે નવ રસે આજે, ભાવ ઉપજાવિયો
પૂર્વજન્મકેરાં પાપ, બાપ ! સાફ કર્યાં મારાં,
શ્રમ લાગે થાય મિથ્યા, શોક સૌ તજાવિયો !! ૫૬

---

૫૫ કારંડવ–એક જાતનું જળચર પક્ષી ક્રોંચ–ચક્રવાક. ચક્ષુ–જો. જો કે માતા ચક્ષુથી જુએછે તથાપિ ભ્રમિત થાય છે કે આમાં ખરાં ક્યાં અને ચિત્રિત ક્યા ? પ્રફુલ્લિત ઇ૦–પ્રભાકર (સૂર્ય) પ્રકટે ત્યારે પોયણી બીડાઈ જાય છે, એવો સૃષ્ટિનો નિયમ છતા પણ અહીં તો પોયણી પ્રફુલ્લિત છે, માટે આ તો જે સો સદી (સૈકા) માં પણ સાંભળ્યું નથી એવું અવનવું જોયું !! અહીં કુન્તીનો વિસ્મય એ સ્થાયિભાવ છે; મયદાનવનું સભાનિર્માણ રૂપ લોકોત્તરકાર્ય એ આલંબનવિભાવ છે, એ લોકોત્તર કાર્યનો જે મહિમા વર્ણાયો છે, તે ઉદ્દીપનવિભાવ છે. કુંતીનું રીઝવું, ભ્રમિત થવું, વગેરે સંચારીભાવ છે, એ સર્વથી અહીં અદ્દભૂતરસ વર્ણાયો છે. (એજ પ્રમાણે આ ગ્રંથમા સર્વત્ર વિસ્મય સ્થાયિભાવનું પોષણ કરવામાં આવશે, માટે અદ્દભૂતરસની ઉત્પત્તિ સમજી લેવી).

૫૬. દેવેશનો–ઇંદ્રનો. શ્રેષ્ઠતર–વધારે શ્રેષ્ઠ. પાર્થ ઇ૦–આ અલભ્ય વસ્તુઓને અહીં લાવ્યો માટે પાર્થનું પરાક્રમ પૂર્ણ છે ! જાણે ઇ૦–જાણે નવે પ્રકારના રસો મને ભાવ (આનંદમય સાત્વિક ભાવ) ઉપજાવ્યો હોય, એવું મારૂં ચિત્ત થયું છે ! બાપ–હે બાપ ! –હે દીકરા !

ભૂમિ ભીંતિ જે રત્ન તે, મેં ભાળિયાં ના ધારિયાં,
શાં તોરણો મોતીતણાં, આ અમૂલી બાંધિયાં;
શાક ને આ પાક પૂરા, ભાજી તાજી ભલી દિસે,
પ્રીમે પ્રેમે પ્રેમદા આ, કેવી પેરે રાંધિયાં;
ષડ્રસના સ્વાદ જે જે, ભોગવું હું ભક્ષ વિના,
સફળ જીવ્યું મેં કર્યું, ન ભાળ્યું તે ખાંધિયાં!
કુરંગ ને માતંગ આ, છે ખરા કે ચિત્રકેરા,
એ સમજાવો તમે તો, શુદ્ધ સત્વો સાંધિયાં. ૫૭

ભીમાર્જુન! આ શું ભાળું! વારણ વડામાં વડો,
શ્વેત શુદ્ધ પય જેવો, જોતામાં જણાય છે;
આહા! શો રૂપાળો કરિ, કારમો છે કોનો બાપ?
દંત એના વળ્યા કેવા, બે ચાર ગણાય છે;
ગંડસ્થળ મધ્ય મૂક્યો, અરાડી અંકુશ આ શો?
ઝૂલ ને અંબાડી ભારી, ચિત્તમાં ચણાય છે;

શ્રમ ઇ૦—મને અહીં ફરતાં ફરતા શ્રમ તો થાય છે પણ જોવાના આનંદથી તે શ્રમ પાછા મિથ્યા થાય છે—જણાતો નથી!

૫૭ ભૂમિ ઇ૦—આ સભાની ભૂમિમાં અને ભીંતમાં જે રત્ન જડયાં છે તે મેં ભાળ્યાં નથી કે ધારણ પણ કર્યાં નથી! અમૂલી—અમૂલ્ય. ચિત્રનાં શાકપાકાદિ અને ભોજનાદિ વર્ણે છેઃ શાક ઇ૦. ભોગવું—અનુભવું. એવા પ્રકારનો વાસ આવવાથી કે મનની તૃપ્તિ થવાથી. ન ભાળ્યું—જેમણે આવું આવું કાંઇ જોયું નહિ તે તો ખાંધિયાં—ખાધ ઉપર ભાર ઉંચકનાર મજૂર જેવાં કે મડદાં ઉંચકનારા જેવાં માણસ જાણવાં. કુરંગ—મૃગ. માતંગ—હાથી. શુદ્ધ ઇ૦—તો તમે શુદ્ધ સત્વ સાંધ્યાં—યથાર્થ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, કે મને આપ્યું એમ હું જાણીશ. (અધ્યાહાર).

સપ્ત એને મુડ કેવી ? કે'વી વાત સમજાવી,
આવી આ અલભ્ય વસ્તુ, ભણુતાં ભણાય છે ! ' ૫૮

ઐરાવતપ્રસંશા

પ્રાર્થ કહે માતા ! એ તો ઐરાવત નામ હસ્તી,
દિગ્ગજનો સ્વામી નામી, કપૂર રૂપ શ્વેત છે,
રત્નાકર મથી રત્ન, ચતુર્દશ કાઢયા જેહ,
તે મધ્યનુ એક આવુ, કેવો એનો વેત છે,
અડગ એ યુદ્ધ માહે, અરિગણુથી ન હારે,
વારે ન કોઇ, એ પર ઇંદ્ર કેરૂ હેત છે,
દંતુસળ મુસળ શા, વજ્ર કરતા કઠિન,
જીતે ઇંદ્ર એનાથકી, રથરાજિ ખેત છે ૫૯

---

૫૮ હવે કવિ કુંતીમાતને ઐરાવતની પ્રતિમા દેખાડીને ગ્રંથના મુખ્ય વિષયનુ બીજ રોપે છે, ભીમાર્જુન ઇ૦–હે ભીમ ! હે અર્જુન આ હું શુ દેખુ છુ ! વિસ્મય આ શુદ્ધ પય (દૂધ) જેવો શ્વેત ધડામાં વડો વારણુ (હાથી) દેખાય છે હરિ–હાથી સપ્ત–સાત ભણુતા ઇ૦–એ કાઇ વર્ણવતા વર્ણવાય એવી છે ।

૫૯ દિગ્ગજનો–આઠ દિશાઓમા રહેવા આઠ હાથીઓનો ચતુર્દશ –ચૌદ ચૌદ રત્નમા ઐરાવતની ગણુના થયેલી છે –

लक्ष्मी, कौस्तुभ, पारिजातक, सुरा धन्वतरि, श्चन्द्रमा,
गाव कामदुघा, सुरेश्वरगजो, रमा च देवागना,
अश्व सप्तमुखो, सुधा, हरिधनु शखो, विष, चाबुज
रत्नान्येव चतुर्दश प्रतिदिन कुर्वन्तु नो मगलम् ॥

લક્ષ્મી કૌસ્તુભ મણિ, પારિજાતક વૃક્ષ, સુરા, ધન્વંતરિ વૈદ્ય, ચદ્રમા, કામદુધા ગાય, ઐરાવત હાથી, રભા અપ્સરા સાત મુખનો અશ્વ, અમૃત,

માનવકેરા જોવામાં, આવે નવ એ કદાપિ.
જે મયદાનવે દીઠા. આ લેખ્યો એ તેવો છે;
ચતુરાઈ ચિત્રકેરી, પ્રત્યક્ષ જણાય માટે,
કેવો વર વારણ આ, સત્ય જોવા જેવો છે !
વળી ચાલો આગળ જ્યાં, અવનવા એથી ઘણાં
મણિમય જુઓ પેલો, માના ! મોર કેવો છે !
ભીમભડ કહે ચાલો, જોવાનું ઘણુંય હજી,
કુંતી જુએ હસ્તી ઉભી, માન્યો મિષ્ટ મેવો છે.

કુંતીકામના.

બીજું નવ જોવું કાંઇ, હસ્તી અવનવો ભાળુ,
શું સ્વર્ગે આ વાસ વસે, કે કો અન્ય ધામમાં
વાસવનો વારણ એ, અમરાવતીમાં હશે,
શકા સમાધાન થયું, નર પશુ ન ભમા !
ચિત્ર જેનું આવું સુવ વપુ તેનું કેવું હશે,
જોયું નહિ તેનું જીવ્યુ આયુ કશા કામમા ?

ઇંદ્રધનુષ્ય, શંખ, જળમાથી ઉપજેલું વિષ, એ ચૌદ રત્ન અમારું સદા કલ્યાણ કરો. વેવ-રચના વારે ઇ૦-એને કોઈ વારે (અટકાવે) નહિ. રણુરાજિ ઇ૦ એ હાથી રણ (સંગ્રામભૂમિ) ની રાજી (પંક્તિ) નું ખેત (ક્ષેત્ર) છે. ઐરાવત રૂપી અલૌકિક વસ્તુનો મહિમા વર્ણવ્યો છે માટે વિસ્મય સ્થાયિભાવનું ઉદ્દીપન.

૬૦ ચતુરાઈ—એ હાથી પ્રત્યક્ષ હાથી સરખો જણાય છે માટે એ ચિત્રની ચતુરાઈ છે. વર-ઉત્તમ કુંતી ઇ૦-કુંતી ભીમનું કહેવું ન સાભળતા ઉભી ઉભી હાથીનેજ જુએ છે. કુંતીના વિસ્મયની વ્યંજના.

ભીમાર્જુન સમા સુત, કામના ન થાય પૂરી;
એ તે બને કેમ વારૂં ? છે સગાઇ શ્યામમાં !! ૬૧

પ્રત્યક્ષ આ જોવો હસ્તી, જોવા જેવું પછે જોવું,
આહા ! શું સ્વરૂપ એનું, ભીમાર્જુન ભાળિયે !!
સુખ મને સુતવડે, અલભ્ય થયા છે લભ્ય,
દર્શન દે હસ્તી આવી, કષ્ટ કાય ટાળિયે;
તારા તો અપાર ઉગ્યે, પ્રકાશ પડે ન પૂરો,
એક ચંદ્ર ઉદે થાતા, સાપડ્યું સંભાળિયે,
કો કૌરવ શત જાણે ? વખાણે પંચ મારા સૌ,
પંચ એક, રૂપ પૂરા, ન્યાળતા શું ન્યાળિયે !! ૬૨

જાવ બાપ ! જાવ વેગે, હસ્તી માતા કાજ લાવો,
ભાવતા અધિક ભાવો, પૂરી કરો કામના;
મારા જેવી મન માન્યું, જુવે નહિ આવી વેળા,
પછે જોશે કોણ બીજી, છે આ દિન કામના;

---

૬૧ વાસવનો—ઇંદ્રનો. અમરાવતી—ઇંદ્રની નગરી શંકા ઇ૦—એ હાથી ક્યાં હશે એવી પ્રથમ શંકા થઇ, અને પછી, અમરાવતીમાં હશે, એમ કહેવાથી શંકાનું સમાધાન થયું. નૂર ઇ૦—એના નામમાંજ મોટું નૂર—તેજ છે !—એનું નામજ ભવ્ય છે ! વપુ—શરીર છે ઇ૦—વળી શ્યામ (કૃષ્ણ) આપણા સગા છે, તો એ હાથી જોવાની મારી ઇચ્છા કેમ પૂરી ન થાય !

૬૨ અલભ્ય ઇ૦—ન મળે એવાં સુખ મને દીકરાઓવડે મળ્યાં છે. હવે હસ્તી આવીને મને દર્શન દે, એટલું હું ઇચ્છું છું, તો તે મારૂં કાયાનું કષ્ટ તમે ટાળો. સાપડ્યું ઇ૦—જે મેળવેલું હોય તેને જોઇ રાખીએ, કો ઇ૦—સો કૌરવ છે પણ તેને કોણ જાણે છે ? પણ મારા પાંચ પુત્રોને સૌ વખાણે છે એક ચંદ્રની ઉપમા ઘટાવવા સારૂં કહે છે પંચ ઇ૦—એ પાંચ છતાં પણ સંપને લીધે પૂરેપૂરા એક રૂપ છે.

વજ્ર કર્યો વાસવને, ગંધર્વના આવ્યા ગર્વ,
સુત છે સમર્થ મારા, નથી કોઇ નામના;
માત મન મનવવા, ઐરાવત આણી આપો,
તાપ તનતણો કાપો, નથી ઓછી નામના ! ! ૫૩

ભીમાર્જુનભાષણ.

ભીમભટ ભાખ્યો તદા, મોમાં માય એવું માગો,
અવશ્યમાં અનુરાગો, લભ્ય કેમ થાય તે ?
પૃથ્વીપતતણી તમે, વસ્ત જે સમસ્ત માગો,
આણી આપું વિપળમાં, ક્યાંથી સ્વર્ગે જાય તે !
મૂઆ પૂઠે જ્યાં જવાય, તે પણ સત્કર્મ હોય,
સ્વદેહે ન જાય કોઇ, હરિગુણ ગાય તે,
ચાલો ઝટપટ આગે, જોઇ જૈયે પાછા વળી,
કામના તમારી કળી, વ્યર્થ મન વાહ્ય તે ! ૫૪
ધનંજય કે' જનની ! આશા પૂરાય મનની,
શી તૃપ્તિ થાય તનની, અટપટું માગતાં !
શતક્રતુ શક્રેરં, ઐરાવત વાહન એ,
પૃથિવી પ્રત્યક્ષ આવે, મરજાદા ત્યાગતાં;

---

૫૩ ભાવતા ઇ૦-તમે ભાવતા તો છોજ, પણ મને હાથી આણી આપીને અધિક ભાવતા થાઓ. મારા જેવી-પાંચ પ્રતાપી પુત્રોની માતા. ગર્વ નામે સંચારીભાવ આવી વેળા-આવા અભ્યુદયની વખતે-ગંધર્વના-ચિત્રરથ ગંધર્વના. નામના-કહેવા માત્ર બાળ,ગ નામના-કીર્તિ.

૫૪ ક્યાંથી-પણ સ્વર્ગે તે કેમ કરીને જાય ! (કોઇ કવી અધ્યાહૃત છે) હરિગુણ ઇ૦-જે હરિના ગુણ ગાય, તે પણ સ્વદેહે સ્વર્ગમાં જઇ શકે નહિ. જોઇ ઇ૦-સભા લોકને સાથે લઇ જઇએ (નિવાસગૃહ તરફ) કામના ઇ૦-તમારી કામના (ઇચ્છા) અમે કળી (જાણી), જે મનને વ્યર્થ વાહાય (છેતરે) તે (એવી) તમારી કામના છે !

માનવામાં આવે કેમ ? વેધી નાખે વજ્ર કાય,
ચાલો વળી અન્ય બાજુ, મન અનુરાગતા.
આતકેરી કૃપાવડે, પાકારિને જીતે પાર્થ,
કિંતુ પથ સ્વર્ગકેરો, જાણ્યું નહિ જાગતા. ૬૫

કુંતીકોપ.

ચક્રવીર સાચા માન્યા, પંચ પુત્ર આદરા મે,
મનવાંછિત અર્પતા (તો), કોઇ ના પાછો પડે
ધારણા ને ધ્યાન એ સૌ, વ્યર્થ અર્થવતી મતિ,
હા ! શું કરૂં આજ હવે, અંગોઅંગ ઉપડે ! !
મહામહાકષ્ટ વેઠી, પુત્રપાલન મે કર્યું,
તે વ્યર્થ હા ! નિશ્ચ થયું, શું જડવાનું જડે ! !
કામના પૂરાય ના જો, નવા યુવાપુત્રથી તો,
ધિક પ્રભા ! ધિક સભા ! કીર્તિ કૂડી એનડે ! ! ૬૬

---

૬૫ શતક્રતુ—સો યજ્ઞ કરનાર પૃથ્વી ઇ૦—એ વાહન ઇશ્વરકૃત મર્યાદા (સ્વર્ગનું પૃથ્વીપર ન આવે એવી) ત્યાગીને પૃથ્વી ઉપર પ્રત્યક્ષ આવે શું ? કોઇ કહેશે કે હા, આવી શકે તો માનવામાં કેમ આવે ? કેમ ન માનવામા આવે એમ કહેશો તો વેધી ઇ૦—ત્યા જતામા ઇંદ્ર પોતાના વજ્રવડે કાયાને વેધી નાખે પાકારિને ઇંદ્રને જાગતા—અર્થાત્ એ તો સ્વપ્નામાં આવી શકે જાગ્રત અવસ્થામા તો એ માર્ગ જાણી શકાય નહિ મતલબ કે તમારી ઇચ્છા સ્વપ્નના પદાર્થ મેળવવા જેવી દુર્ઘટ છે

૬૬ ધારણા ઇ૦—મે જે ધારણા ધારી અને જે વસ્તુ ધ્યાનમા લીધી એ સર્વે અર્થવતી મતિ (ધારેલો અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા) વ્યર્થ થઇ હાય ! હવે હુ આજ શુ કરૂ ? મારા અગનો ઉમગ ઉપડી જાય છે ! ! શું ઇ૦—પુત્રપાલનાદિ કષ્ટમાંથી જડવાનુ શુ જડે એમ છે ? નવા ઇ૦—નવીન અને જુવાન વયવાળા પ્રભા કાંતિ

વાસુદેવે વેણ પાળ્યું, દેવકી મનાવશું જે,
સ્વાપ કાર્ય એ હતું ગું, વિચારી વિચારશે;
મૂઆ સુત આણી આપ્યા, આશ પૂરી તાપ કાપ્યા,
દર્ભંગ અંગ વ્યાપ્યા, કેણ ના સંભારશે!!
આમનીશા પૂરવાને, સુત સાચવી રાખવા,
મિથ્યા વૃથા પૃથામાને, દુઃખથી આ તારશે !
માત માગ્યું અપાયું ના, ભીમાર્જુન બડ એથી,
કુંતીથી ન કાંઇ થયું, અરિ અંગ ચા'રશે. ૬૭

શી ગાંધારી અણધારી, વધારીને વાત કે'શે,
દુર્યોધન દુશ્મન શું, એણે વેણે મારશે;
કોઇ વાત લાગે નહિ, અમરત્વ અંગ વ્યાપ્યે,
એ ગવત દેખે નહિ, કુંતી પ્રાણ ધારશે ?
પ્રભાકર ઉગે અને, ઝાકળનું જળ રહે,
મૃગજળ સત્ય ઠરે, શશ શિંગ ડારશે !
કદાપિ એ બને જાણો, તથાપિ ન જીવે કુંતી,
શેષનાગ જીભે નહિ, અગ્નિ દેહ બાળશે. ૬૮

---

૬૭ વિચારી-વિચારવંત. દેવકીનું શું વેણ પાળ્યું તે કહે છે મૂઆ ઇ૦. દર્ભંગ-દર્પ અને ભંગ (૬૬). આમનીશા-મનની ઇચ્છા. મિથ્યા ઇ૦-આ પુત્રો મને દુઃખથી તારશે, એમ પૃથા (કુંતી) મિથ્યા માને છે ! એ આશા વૃથા છે ! અતિ નિરાશીપણું બતાવવાને મિથ્યા અને વૃથા બે શબ્દો એક અર્થની પુનરુક્તિ કરી છે ! શત્રુઓ તમને આવા મહેણાં મારશે, તે કહે છે માત માગ્યું ઇ૦-ભીમ અને અર્જુન એવા બે બડ (વીર) પુત્રોની પણ માતાએ માગ્યું તે અપાયું નહિ, અને ન અપાયું ત્યારે કુંતીથી પણ કંઇ થયું નહિ, એવાં વચન બોલીને અરિ તમારાં તથા મારાં અંગ ચા'રશે.

૬૮ કયા અરિ મેહેણાં મારશે તે કહે છેઃ શી ઇ૦. દુર્યોધન ઇ૦—

કહી એનું શિર કર, ધરી મુખ બૂમ પાડી,
અરે ! નવ કોઇ બેલી, માદ્રી ! ધન્ય તુજને;
સુત શ્યામાકેરા થકી, જાણી રહી જીવતી ના,
મૂઢમતિ જીવી હું શે, વ્યર્થ વારી સુજને !!
સપત્નીપણું તેં ધાર્યું, સુખ હરી લીધું મારૂં,
તેં કર્યું ન કાંઇ સારૂ, ભટકાવી હું વને !
ભલાં ભાગ્ય બાઇ ! તારા, મારા કર્મને હું દોષ–
દેઇ દિન ગાળું હવાં, તાપ ત્રિવિધ તને. ૬૫

અશ્રુકેરી ધાર ત્યાં ચે–ધાર વાર વાર ચાલે,
કંપે અંગ જપે નહિ, નિ:શ્વાસ નાખે અતિ;
કાર્ય કરનાર, કર—ધરનાર નથી કો શું ?
કુંતી ગુંતી કષ્ટકીચ, દીનત્વ દાખે અતિ;
વા'ર કરે વાસુદેવ, સુતથી ન કાઇ થાય !
અરે ! શું ન એહ આવ્યા ! હેત જે રાખે અતિ !!

દુશ્મન એવા દુર્યોધન મહેણાંથી અને વેણે (વચનથી) શું (કેવો) મારશે. કાઇ ઇ૦–પણ તમારા અંગમા અશૂરત્વ (કાયરપણું) વ્યાપવાથી તમને કાઇ વાત લાગવાની (અસર કરવાની) નથી !! શશ ઇ૦–સસલું શું સિંહને ડારી શકે ! શક્રનાગ–ઇંદ્રનો હાથી અગ્નિ ઇ૦–દેહને અગ્નિમાં બાળશે.

૬૯ શિર ઇ૦–માથા ઉપર હાથ મૂકીને શ્યામકેરા–તેમની પરણેલી સ્ત્રીઓના (વાહાલા) વારી–પાંડુની પાછળ સતી થતી અટકાવી ! સપત્નીપણું ઇ૦ તેં પોતે સતી થઇને અને મને સતી ન થવા દેઇને મારૂં સુખ હરી લીધું છે, અને એમ કરીને તેં તારો શોક્ય ણાનો ભાવ વજાવ્યો છે ! તને–શરીરે.

પ્રાણપતિ ! સ્વર્ગે વસ્યા, કુંતીરૂં કષ્ટ હરો,
એને ફિર દુઃખું કરો, ભાર આ થાએ અતિ ! ! ૭૦

ભીમાર્જુનવાક્ય.

ભીમસેન ભાખ્યો 'માય ! જે જઈ નરેશને રે',
તેડી લાવ્યા તર્ત અત્ર, શાંત કરે માતને;
હું ન સુણું બોલ એના, સંભળાવે ન દુઃખી તે,
સદ્ય સમાધાન કરે, સાચી વદી વાતને;
વધારે શું વાત કરૂં, નત્ર મને એવું લાગી,
વૈકુંઠવાસી વેષે વપુ, ભોગવા બેઠી ખ્યાતને !
આશ મા ! હું લાવ આવું, સ્વર્ગ માર્ગ દેખતાની,
તારી ભાવી વસ્ત આપું, શુદ્ધ ધરશ થાતને !, ૭૧
અર્જુન જે આવ્યો ઝટ, યુધિષ્ઠિર તેડી આવ્યા,
દ્રૌપદી સુભદ્રા આવ્યાં, વાતેવાત જાણીને;
દ્રૌપદી સુભદ્રા પાસ, જાય તેને તો ઉવેખે,
શાંત સ્વામી કરો વા'લે, બોલ ભલા પ્રાણીને ! !
વૃદ્ધ વેરી વિશ્વમાં છે, અર્થ થાયે કેમ એ તો,
મારા નત્ર મારા થયા, જાણ્યું દૈન આણીને;
પારકાંની આશા એ તો, નિરાશાનાણ્ણા તમાસા,
આસા ખાંત ધારી બેઠો, પીડાવા દો પ્રાણીને ! ! ૭૨

---

૭૦ કુંતી-કુંથાઇ-કળા ગઇ. પાંડુને સંભારે છેઃ પ્રાણપતિ ઇ૦. એને ઇ૦-હું કુંતીને માથે છું. એને દુઃખ નહિ પાડવા દઉં, એમ કહો. ભાર ઇ૦-આ (કુંતી) અતિ ઘાટ (દુઃખનો ભાર) થાએ છે.

૭૧ માય !-હે અર્જુન ! નરેશને-યુધિષ્ઠિર રાજાને. ન સુણું-સાંભળી શકતો નથી ! ખ્યાતને-કીર્તિને.

૭૨ દ્રૌપદી ઇ૦-દ્રૌપદી અને સુભદ્રા જ્યારે કુંતીમાતાની પાસે ગયાં ત્યારે કુંતીએ તેમનો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો. વૃદ્ધ વેરી-વૃદ્ધ એજ વેરી.

ભીમાર્જુન લુવે આંખ્ય, યુધિષ્ઠિર નમે જઇ,
માત ! એ હસ્તી ન આવે, કલ્પના કાઇ કરો !!
જાણો તમે જોયુ ઘણું, કારજ કરાય કેમ ?
ઇંદ્રરાય હસ્તી આપે ? બોલતાં શે ના ડરો !!
આ ચિત્રમાં જેવો કાઢયો, તેવો હસ્તી હશે માતા,
ભજો પ્રભુ ભાવ ધરી, ત્રિભુવન આ તરો !!
ઐરાવત ભાવ્યા થકી, સ્વર્ગમાં જવાય નવ,
હરિસમર્થ્ય એવું કરો, સ્વર્ગપથમા સરો ! ૭૩

જોવારી ત્યાં હસ્તી રોજ, એથી અવનવું ઘણું,
દુઃખ દીલ ત્યાગો માત, સુખ આ સો ધારીને;
જોઇ કષ્ટ તમારૂં ને, અર્જુનાદિ કંપે કાય,
સહદેવ નકુલ આ, મન રહ્યા મારીને !!
અન્યના કારજ કરે, તમારૂં ન કરે કેમ ?
નથી થવા જેવું એ તો, પુણ્ય પરવારીને !
વારંવાર નમી ભાખુ, માન મૂકો મનવાત,
સુખમા આ દુઃખ કેવું, શુદ્ધ લ્યો સંભારીને !! ૭૪

મારા ઇ૦-મારા પુત્રો તે મારા ન થયા ! ખાસા ઇ૦-તમારા ખાસા પતિને ખાવ ધારીને સેવે, અને આ વૃદ્ધ પ્રાણીને પીડાવાદો !

૭૩ કલ્પના ઇ૦-કાઇ વિચાર તો કરો ! જાણો ઇ૦-તમે ઘણું જાણો છો અને ઘ ! જોયું છે હરિસમર્થ્ય ઇ૦-મતલબ કે તમારે આટલી વયે હવે હાથી લેવાની ઇચ્છા રાખવાથી શું ફળ છે ? તમે તો હરિ ભજો એજ તમારા હિતની વાત છે !

૭૪ પુણ્ય ઇ૦-એવું પુણ્ય પરવારી બેસે-ખોઇ નાખે, તથાપિ એ કાર્ય થાય એવું નથી ! શુદ્ધ ઇ૦-તમારી યોગ્યતા અર્થાત્ ઐરાવત લેવાની ઇચ્છા કાઢી નાખો.

જનની જીવાડે નહિ, અકૃત્ય કરાવા ધારે,
બેસી તેને મેણુ પછે, દુઃખ ટાળનાર છે!
અરે હા! વિચાર કરૂં, ધ્યાન ધારણાએ ધરૂં,
હિત માત્ર ત્યારે હરૂં, માત બાળનાર છે!
કહું કેતી વાર ધાર, માત તું વિચાર સાર,
પાંર પાડવાની પેર, ગતિ ગાળનાર છે!! ૭૭

નવગ્રહ વાંકા થયા! સુખદિન આવ્યા ગયા!
શુભ ચિંતકથી વહ્યા! દુઃખાબ્ધિમા માત! છું;
પાળીપોષી પુષ્ટ કર્યા, અરિગણથકી તર્યા,
સર્વ મનોરથ સર્યા, માત! પ્રેમપાત્ર છું;
જોયું નહિ જાણ્યું નહિ, વન બીચ તાણ્યું નહિ,
સ્વપ્ન મધ્ય આણ્યું નહિ, વેઠે દીન જાત છું!
કહ્યું કેવાથી વિશેષ, રોપાય છે આતો ક્લેશ!
પામે નહિ જે મહેશ, અમો નરગાત છું. ૭૮

---

૭૭ નિકટ-પાસે. જનની-માતા અકૃત્ય-ખોટું કામ. અરે હા૦-યુધિષ્ઠિર કહે છે કે અરે હાય! જ્યારે હું વિચાર કરૂં છું અને ધ્યાનમાં તથા ધારણામા એ વિચારને ધરૂં છું ત્યારે અમારા તમામ હિતનો નાશ થયેલો હું જોઉં છું! અને અમારી માતા એજ અમારા હિતને બાળનારી છે એમ મને સમજાય છે! હું કેટલી વાર કહું! હે માતા! તું સારો વિચાર ધાર; કેમકે આ તારો વેરાવન જોવાનો વિચાર જેથી ચાર પાડી શકાય તેની પેર (રીત) અમારી ગતિને ગાળી નાખનારી છે!!

૭૮ શુભ ક૦-અમારી શુભચિંતક તો તુંજ છું, પણ આ વખતે અમે તારા શુભચિંતકપણાથી વહા-દૂર તણાઇ ગયા છીએ અર્થાત્ તું હમણા અમારૂં શુભ ચિંતન કરતી નથી. દુઃખાબ્ધિમ-દુઃખરૂપી દરિઆમાં છું-અમે છીએ. પાળી ક૦-હે માતા! તેં અમને પાળીપોષીને

પિતાને ન પેખ્યા અમે, તમે રક્ષણ કર્યું છે,
ભક્ષ ભરપૂર અર્પી, પંચ પિંડ પોષિયા;
ક્ષુધારથી રક્ષ્યાં તમે, જાણ્યું જમે પુત્ર મારા,
દુઃખ દિન વામી જાય, દાવે દાબ્યા દોષિયા;
મર્ણાંતની પીડ ટાળી, સંભાળી સમય લીધો,
દીધો કોપ લીધો બોધ, અરિગણ શોષિયા;
ઉમંગ વધાર્યો અંગ, આશ કષ્ટ મધ્ય દેઇ,
નવ નવ રંગ ભંગ, તનમન તોષિયા. ૭૫

ભેદ પડે ભટ થઇ, કટ થઇ કાપ્યું કષ્ટ,
સાચી શીખ દીધી સર્વ, વાસ કર્યો વેરીમાં!

મોટા કર્યાં, અમારા અરિગણ (શત્રુ સમુદાય) થી અમે તર્યાં (બચ્યા) તે પણ તારા લીધેજ; તારાથી અમારા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થયા છે. હે માતા! તું અમારા પ્રેમનું પાત (પાત્ર) છે. પણ જે અમે જોયું નથી કે જાણ્યું નથી, જેને અમે અમારા શરીરની વચ્ચે (મનમા) તાણ્યું નથી (વિચાર્યું નથી,) જેને અમે સ્વપ્નામાં પણ સાંભળ્યું નથી, એવા તારા વેષે અમે આજે દીન થયા છીએ માટે ઇ૦-જે મહેશ સરખા પણ પામી શકે નહિ તે. અમો તો નરજાત (મનુષ્ય દેહધારી) છીએ, તો શારીતે પામી શકીએ? (અધ્યાહાર).

૭૬ પિતાને-પાંડુને. ન પેખ્યા-(અમારી અતિ નાની વયમાં તેમનું મરણ થવાથી) ન જોયા. પંચપિંડ-અમારાં પાચ જણના શરીર ક્ષુધારથી-ભૂખ્યાં. દાવે ઇ૦-દોષિયા (દોષના ભરેલા-કૌરવો)ને તમે દાવે (લાગ જોઇને) દાબ્યા-દબાવી દીધા. મર્ણાંતની-(લાક્ષાગૃહ વગેરેમાં) મરણની. દીધો કોપ-(શત્રુઓને) લીધો બોધ (વિદુરાદિક પાસેથી) અથવા અમે તારી પાસેથી બોધ લીધો અને કોપ તજી દીધો તથા તેવડે અરિગણનું શોષણ કર્યું. આશ ઇ૦-કષ્ટના સમયમાં અમને સારી આશા આપીને નવ ઇ૦-અમારા નવ રંગ (નવ રંગ) નો ભંગ નવ (નહિ) થવા દીધો, અને અમને તન તથા મનમા સંતુષ્ટ કર્યાં.

સામાન્ય સગાને કર્યાં, સાચા સગા વાંકી વેળા,
સમજો છો શુદ્ધ ભેદ, અર્કફળ કેરીમાં;
આ પુર અપાવનાર, બૂડેલાને તારનાર,
જ્ઞાન ધ્યાન ધારનાર, ઝંખો કેમ ઝેરીમા !
નવખંડના પ્રચંડ, નીતિજ્ઞ નૃપાળ જેહ,
તેના જેવું કૃત્ય કર્યું, હું ન ગણું મેરીમા ! ૮૦
હારી રે' સાક્ષાત શેષ, માત આગે માન મુકે,
મહેશથુ મોટું મન, શુક્રસમ નીતિમાં;
લભ્ય થાય એવું નવ, અલભ્ય તે માગે કેમ ?
માડ માંડ જુએ મન, રાહ સર્વ રીતિમા,
હઠીલો સ્વભાવ હોય, આવી તેવી વાત વિષે,
મહત્કૃત્ય થાય તેણે ? ન વિચારો વીતીમા !

૮૦ ભેદ ઇ૦–અમો પાચ બંધુમાં બટ લેઇને (જલદીથી) ભેદ પડે તે વખતે તેં હટ લઇને (તરતજ) અમારૂં કષ્ટ કાપ્યું ! અમો પાચ ભાઇઓમાં ભેદ ન પડે માટે તેં દ્રૌપદી અમને પાચેને અર્પણ કરી. વેરીમાં–હોરવોમા. સામાન્ય સગાને–કૃષ્ણ વગેરેને. વાંકી વેળા–દુઃખની વખતે. અર્કફળ ઇ૦–આકડાનું ફળ અને કેરી આકૃતિમાં સમાન હોય છે, તેથી અવિચારી મનુષ્ય કેરીને બદલે આંકડાનું ફળ લેઇને ચાખતાં પસ્તાય છે, પણ તમે તો મિત્ર જેવા દેખાતા શત્રુઓ તથા ખરા મિત્રોને પારખી કાઢો એવાં છો તેથી અમારે પસ્તાવું પડયું નથી ! આ પુર–ઇંદ્રપ્રસ્થ. બૂડેલાને–રાજ્ય ખોઇ બેઠેલાને–અમને જ્ઞાન ઇ૦–જ્ઞાનને ધ્યાનમા ધારનાર તમે આજ હવે ઝેરી વસ્તુમા કેમ ઝંખના રાખો ! અર્થાત્ ઝેર જેમ નાશ કરે છે તેમ આ તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામા પણ અમારો નાશ થાય એવું છે, તે તમે જાણો છો માટે તમારી એવી ઇચ્છા હોયજ નહિ, પણ આ તો અમારી પરીક્ષા લેવા તમે યુક્તિ રચી છે ! મેરીમા–સીમા. મતલબ કે તમે સ્ત્રી છતાં મોટા રાજ્યનીતિ જાણનાર છો, માટે એવી માગણી કરવામા અમારો પ્રેમ જેવા રૂપ કાંઇ ઊંડા આશય હશે.

અમે માગ્યું આપો તમે, તેમને શું આપીશકું ?
સરવસ્વ અર્પો માત ! પુત્રકેરી પ્રીતિમાં! ૮૧

કુંતીકોપવેણ.

ડાહ્યા દીકરા હું જાણું, ડાહી ડાહી વાત તારી!
અલ્યા સેવી કૂખ મારી, ડાંપણ શું શીખવે ?
રાજા થઇ બેઠો તેથે, ગર્વ ને ગુમાન વધ્યું,
રાજનીતિતણા ભેદ, જવાદે ને તું હવે !
જ્ઞાન તને કશ્યું વશ્યું ? જ્ઞાની થઇ જ્ઞાન કરે,
સમજે ન સેહલી વાત, આવ્યા કૈં અનુભવે !
અતિ કહે કશું અતિ, તોય સમજાવું કૈંક,
ઉઘડે અંતર તારું, કવીશ્વર તે કહે ! ! ૮૨

---

૮૧ યુધિષ્ઠિર માતાનાં વખાણ કરીને તેની માગણી ઉડાવી દેવા ઇચ્છે છેઃ હારી ઇ૦. લક્ષ્ય ઇ૦-જે લક્ષ્ય (પ્રાપ્ત) ન ગાય એવી અલક્ષ્ય વસ્તુ તે કેમ માગે ? માંડ માંડ ઇ૦-પણ એ તો માત્ર આપણું મન જુએછે. ત્યારે રાદ કેમ કરે છે ? રાદ ઇ૦-તે રાદ તો કરે છે પણ તે સઘળું રીતનું છે. અર્થાત્ આપણું મન જોયા પછી રાદ છોડી દેશે. આવી તેવી-સાધારણ-ક્ષુલ્લક. ન ઇ૦-તમે જે વાત વીતી છે તેમાં માતાએ કેવું વર્તન રાખ્યું છે તેનો પણ વિચાર નથી કરતા ? અર્થાત્ પૂર્વે કોઇ વખત કુંતીમાતાએ આવા નજીવા કારણ માટે હઠ કરીછે શું ? માતાને સંભળાવવાને ઉપર પ્રમાણે ભાઇઓને કહીને પછી માતાને કહેછેઃ અમે ઇ૦.

૮૨ જ્ઞાન ઇ૦-જો તું જ્ઞાની થઇને મને જ્ઞાન કરે છે તો તને શું જ્ઞાન છે તે તો જણાવ ! કેમકે તું સેહેલી વાત તો સમજતો નથી. કાંઇક અનુભવ કરી લે. અર્થાત્ મારે હઠ કરીને ઐરાવત હાથી જોવાને અહીં મંગાવવામાં મારો શો ગૂઢ અભિપ્રાય છે તે તો તું વિચારી શકતો નથી, ત્યારે તું ડાહ્યો શાનો ?

સ્વભાવથી જેહ વસ્તુ, સિદ્ધ થઇ હોય જાણો,
પ્રમાણો ન તેને કાજ, ખોળવાં કંઇ પડે;
ગુણાગુણ મોટું નાનું, ઉઘાડું ને છાનું કંઇ,
બાનું પૂર્વ પ્રતીતિનું, અંશ માત્ર ના અડે;
કારણ ન હોય તેનું, ધરણ ધારી હું જોને,
મારણ મરણ તેના, ચિત્ત માંહી શે ચડે;
વિચારીનો વેષ ધાર, તો તો કરજે વિચાર,
સમજતું સમજ તું, સ્વભાવે શું સાંપડે ? ૮૩

હઠીલાપણું એ તો છે, ભૂષણ ભામિનીઓનું,
દૂષણ દે કોણ તેને, અજ્ઞતાગુણ વિના;
વૃદ્ધ કે તરુણ પણ, નારીજાતિ માન્ય મારી,
તો સ્વભાવ સિદ્ધ ગુણ, થાય કેમ રે હીના ?
કોપી વેરેહી વળી, વામાઓ વિષે વિચારય,
હિતાહિત જુએ નહિ, દિન આવે જો હીના;

૮૩ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ હઠીલો હોય છે, માટે મને બીજી રીતે સમજાવવું વૃથા છે, એવા આશયથી કુંતી કહે છે સ્વભાવથી ઇ૦ ગુણાગુણ ઇ૦–સ્ત્રીઓનો 'હઠીલો સ્વભાવ સ્વભાવસિદ્ધ છે માટે તેવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થવામાં કોઇ ગુણ કે અવગુણ કારણભૂત નથી, નાની મોટી ઉમર પણ તેનું કારણ નથી, ઉઘાડું કે ઢાંકિયું પણ કાંઇ કારણ નથી, પૂર્વે હઠીલો સ્વભાવ નહોતો માટે આજ પણ ન જોઇએ, એવું પૂર્વે પ્રતીતિનું બાહાનું પણ લેશમાત્ર ત્યાં આવતું નથી તેનું કંઇ કારણ જ નહોય ! મારણ ઇ૦–હઠીલો સ્વભાવ બીજાનું મારણ કરે એવો છે કે પોતાનું મરણ કરે એવો છે, એ સંબંધી વિચાર સ્વભાવસિદ્ધ હઠીલાઇવાળી સ્ત્રીઓને હોતો નથી. વિચારીનો ઇ૦–અર્થાત્ તું પોતાને વિચારશીલ માનતો હોય તો સ્વભાવે ઇ૦–સ્વભાવ ઉપર અમલ થવાની શું એવી વસ્તુ રહી છે ? અર્થાત્ કંઇ નહિ.

પ્રસ્વેદનાં બિંદુ સિંધુ-સમ વ્યાપ્યાં વિશ્વ અંગે,
ડૂબ્યા ઉતારૂજ તેમાં, જબર્દસ્ત જંગમાં;
અવનવું થયું એક, સુકોમળ દેહે દરર્યાં,
રોમ કંટક સમાન, વાગિયા ઉમંગમાં.
કોક માને એ રોમાંચ, અચ અદ્ભુતકેરી,
સાચ નવ માને કોક, વાત ધારી વ્યંગમાં. ૮૬
બોલતા બોલાય નહિ, બોને સારે બાધ કરે,
ગદગદ વાણી વેગે, દેવી રૂપ ધારીને,
હર્ભડાટ અંગોઅંગે, ગર્ભડાટ ગણે કોણ?
ચર્ભડાટ ચિત્ત વિષે, કષ્ટ દે સંભારીને,

---

૮૬ અજાતઅસ્તિત્વાવસ્થા—ન બનવા જેવા (લોકોત્તર) કાર્યવિષે માતાનો હઠાગ્રહ જોઇને ઉપજેલા વિસ્મયથી યુધિષ્ઠિરની જડ સરખી થયેલી અવસ્થા સજડ—અર્થાત ઘણી પ્રસ્વેદ—પરસેવો. વિશ્વ—બધે. બધા અંગમાં પરસેવાના બિંદુ સિંધુની પેઠે વ્યાપી ગયા—સર્વાંગે પરસેવો થઇ ગયો આ પરસેવાની અને યુધિષ્ઠિરના અંગની જબર્દસ્ત લડાઇમાં ઉતારૂ રૂપી તેના અંગ ડૂબી ગયા! એટલો પરસેવો થયો કે તેમાં યુધિષ્ઠિરના અંગ ડૂબી ગયાં હવિ કહે છે કે એવે એક અવનવું થયું યુધિષ્ઠિરના કોમળ અંગમાં તેના રોમ કંટક સમાન વાગ્યા કોમળ અંગમાં કાંટા ઉત્પન્ન થવા અને વળી વાગવા, એ અવનવું જ છે કોક ઇ૦-કોઇ તો એમ માને છે કે એ રોમાંચ (વિસ્મયથી રૂવાં ઊભાં થવાં) છે અને એ અદ્ભુત રસની આચ છે—અદ્ભુતના પ્રતાપથી થયેલો અનુભાવ છે વળી કેટલાક આ વાતને વ્યંગમાં—મર્માર્થમાં ધારીને એ વાતને સાચી માનતા નથી—કવિને કહેવાની મતલબ કોઇ જૂદીજ છે, એમ માને છે આ જગોએ કવિએ અદ્ભુતરસના અનુભાવ વર્ણ્યા છે· "જડ થઇ જવું, પરસેવો થવો, રૂવાં ઊભાં થવાં, ગદ્ગદ્ વાણી બોલવી, ગભરાટ થવો, નેત્રનો વિકાસ થવો, ઇત્યાદિ અદ્ભુતરસના અનુભાવ છે"—(રસશાસ્ત્ર)—માતાએ બતાવેલા લોકોત્તરકાર્યથી ઉપજેલો વિસ્મય સ્થાયિભાવને એ અનુભાવ પુષ્ટ કરી અદ્ભુતરસ ઉપજાવે છે.

દુઃખના પ્રકાશ થકી, નેત્રનો વિકાસ હવો,
અવકાશે અનુભાવ, રહ્યા ના વિચારીને;
જોઇ એવી સોઇ સારી, દુઃખ દેવાકેરી વારી,
કરવા સંચાર થયું, મન તો સંચારીને. ૮૭
તર્ક ને વિતર્ક કરે, ધર્ક ધર્ક ધ્રુજે વળી,
અંતર ન સ્થિર થાય, અલભ્યતા આવતાં;
આમ કરૂં કાય થાય, તર્ક ત્વરા કરે અતિ,
ટાળે ભ્રાંતિ શાંતિ સર્વ, સુખને તજાવતાં;
સંભાગી ઉત્કર્ષ હર્ષ, થાય જાય વિસરાય,
હાય હાય! વદી નમે, ભુંડરૂં ભજાવતાં;

---

૮૭ ગદ્ગદ્ વાણીથી બાકી રહેલા ત્રણ અનુભાવ અનુક્રમે વર્ણવ્યા છેઃ બોલવતાં ઇ૦ બોલે ઇ૦–જ્યારે તે બોલવા જાય ત્યારે ગદ્ગદ્ વાણી વેગથી દેવીનું રૂપ ધારણ કરીને તેને બાધ કરે–બોલતા અટકાવે. ગભરાટ વર્ણવે છેઃ દર્પ હાટ ઇ૦–તેને અંગોઅંગે દર્પ હાટ (નાહિંમતપણું) વ્યાપી ગયું. ગર્ભહાટ–ગભરાટ ચર્મડાટ ઇ૦–તેના મનનાં જે ચર્મડાટ (માનસિક વિકારોની પરસ્પર લડાઇનો) થતો હતો, તેને ભાવિ કષ્ટનું સ્મરણ આપતો હતો. દુઃખના પ્રકાશથી–દુઃખ પડશે એમ નિશ્ચય થવાથી. અવકાશે ઇ૦–એવી રીતે વિસ્મય સ્થાયિભાવ રૂપી અવકાશ પામીને જડતા આદિક અનુભાવ રૂપી વિચાર કર્યા વિના (એકદમ–સહસા) ત્યાં આવીને રહ્યા. જોઇ ઇ૦–અદ્ભુતના અનુભાવ યુધિષ્ઠિરના શરીરમાં ભરાયા, ત્યારે આપણને પણ તેમાં રહેવાનું મળી આવશે, એવી રીતે સારીસોઇ (અનુકૂળતા) જોઇને અને યુધિષ્ઠિરને દુઃખ દેવાની હવે પોતાની વારી છે એમ વિચારીને સંચારીભાવોને પણ તેના અંગમાં સંચાર કરવાનું મન થયું. અર્થાત્ સ્થાયિભાવ, આલંબન વિભાવ, અનુભાવ અને તે પછી સંચારીભાવ, એવો ક્રમ સાહિત્યશાસ્ત્રીએ રસ વર્ણનમાં રાખેલો હોય છે માટે અનુભાવ પછી સંચારીભાવ વર્ણવીએ છીએ, એમ કહેવાનો કવિનો અભિપ્રાય છે.

હાવભાવ એવા કરી, ત્યાં સંચારીભાવદાવ;
લેવા લાગ્યો દેવા લાગ્યો, અદ્ભુત સજાવતાં. ૮૮

પિંડમધ્ય પેશી ગયો, પીતવર્ણ સાથી સાથ,
મપૂરણ થયાં ત્યારે, સ્મરી આવ્યો દેવતા;
તર્ક સિદ્ધ થયો તર્ત, યુધિષ્ઠિર વદ્યા વેત્રે,
પાર્થ! સખા તેડય તારો, ગંધર્વ જે સેવતા;
વળી વદી સ્તબ્ધ થયા, કૃષ્ણા ધરે કષ્ટ અતિ,
ચાર બંધુતણી ગતિ, અનેરી અવેવતા;

---

૮૮ વિતર્ક, ત્વરા, ભ્રાંતિ, હર્ષ વગેરે અદ્ભુત રસના સંચારીભાવો છે, એમ રસના અંશોમાં કહ્યું છે. તેમાંથી પ્રથમ વિતર્ક નામે સંચારીભાવ વર્ણે છે: તર્ક ઇ૦. ધર્ક ધર્ક મુઝે–થર થર મુઝે. અલભ્યતા આવતાં–અલભ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની છે એવો વિચાર થતાં. ત્વરા વર્ણે છે: આમ ઇ૦. ભ્રાંતિ વર્ણે છે: ટાળે ઇ૦ હર્ષ વર્ણે છે સંસારી ઇ૦–હાથી આવવાથી પોતાનો ઉત્કર્ષ થાય એમ જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે હર્ષ થાય છે અને જ્યારે તે અલભ્ય છે એવો વિચાર થાય છે ત્યારે હર્ષ વિસરાય છે. નમે–દેહ નમી જાય પુંડરૂં–અલભ્યની પ્રાપ્તિ ન થવા રૂપ નિરાશા. હાવ ભાવ ઇ૦–ત્યાં સંચારીભાવ એવા હાવભાવ (ચેષ્ટાઓ) કરીને ભાવ લેવા લાગ્યો–મોઘો થયો (અદ્ભુતરસમાં તે ઉપયોગી થવા લાગ્યો) અને હાવ દેવા લાગ્યો–યુધિષ્ઠિરને કષ્ટ આપવા લાગ્યો. શું કરતાં? અદ્ભુત ઇ૦–અદ્ભુતરસ સજાવતા–પ્રકટાવતા. મતલબ કે અલભ્ય વસ્તુ રૂપી આલંબનવિભાવથી, તે અલભ્ય વસ્તુના લોકોત્તર ગુણ રૂપી (જેવા કે તે હાથી સ્વર્ગમાં છે, અને ત્યાં પણ પ્રતાપી ઇંદ્રના કબજામાં છે, ત્યાં જવાનો માર્ગ આપણે જાણતા નથી, ઇત્યાદિ) ઉદ્દીપનવિભાવથી, પાછળ વર્ણવેલા જડતા વિગેરે અનુભાવથી અને વિતર્ક વિગેરે સંચારીભાવથી યુધિષ્ઠિરનો વિસ્મય સ્થાયિભાવ અદ્ભુતરસ રૂપે પરિણામ પામે છે.

પાર્થે તુંબરનું સ્મર્ણ, કર્યું કે તે આવી ઉભો,
ઉપજ્યો અદ્ભુત લઘો, જે ગંધર્વ દેવતા. ૮૯

તુંબરકૃત આશ્વાસન.

યુધિષ્ઠિર દુખી લખી, તર્ત તુંબરનું તુંડ,
સૂર્યથી કુમુદ પેર, કરમાઇ તો ગયું;
ધનંજય વધો વેણુ, તે રૂપી ચંદ્ર પ્રકાશી,
ખીલવા કુમુદ માંડયું, કૈંક કષ્ટ તો વહ્યું;

---

૮૯ હવે અદ્ભુતરસનો વર્ણ તથા તેનો દેવ પણ વર્ણે છેઃ પિંડ ઇ૦—અદ્ભુતરસનો વર્ણ પીળો છે, એમ રસગ્રંથોમાં લખ્યું હોય છે, તે ઉપરથી કવિ કહે છે કે, એ અદ્ભુતરસ પોતાના પીત વર્ણ રૂપી સાથીની સાથે યુધિષ્ઠિરના શરીરમાં પેશી ગયો ! પાછળ વર્ણેલા અનુભાવ અને સંચારીભાવથી યુધિષ્ઠિરનું શરીર પીળા વર્ણનું થઇ ગયું, એ ધ્વનિ છે. સંપૂરણ ઇ૦—એ રીતે અદ્ભુતરસનાં બધાં અંગ સંપૂર્ણ થયાં ત્યારે તેનો દેવતા યુધિષ્ઠિરને સાંભરી આવ્યો ! (અદ્ભુતરસનો દેવ ગંધર્વ છે, એમ રસગ્રંથોમાં કહ્યું છે). અદ્ભુતરસનો આવેશ થવા રૂપ નિમિત્તથી તેનો દેવ ગંધર્વ સાંભરી આવ્યો, એમ વર્ણવ્યું છે માટે સ્મૃતિઅલંકાર. તર્ક ઇ૦—ગંધર્વનું સ્મરણ થઇ આવ્યાથી યુધિષ્ઠિરનો તર્ક સિદ્ધ થયો. એવી રીતે કે ગંધર્વ દેવનો ગાયક છે અને તે અર્જુનનો મિત્ર છે, માટે તે દેવની પાસે જઇ મિત્રકાર્ય કરવા યત્ન કરશે અને તેથી કદાચ આપણો અર્થ સિદ્ધ થશે. પાર્થ ઇ૦—હે પાર્થ ! તારો સેવતા (સેવન કરનારો) સખા જે ગંધર્વ તેને તેડય—બોલાવ. વળી ઇ૦—ગંધર્વથી કાર્ય થશે કે નહિ થાય, એવો સંશય આવ્યાથી યુધિષ્ઠિર વળી સ્તબ્ધ થયા, અને તેમને કષ્ટિત જોઇને કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) પણ અતિ કષ્ટ ધરે છે. ભીમ વગેરે ચાર બંધુઓની ગતિ પણ એકજ અંગની જૂદી જૂદી અવેવતા (અવયવપણું) હોય તેવી છે. અર્થાત્ યુધિષ્ઠિરના અવયવ રૂપ ભીમાદિ ચાર પાંડવોપણ યુધિષ્ઠિરનું દુઃખ જોઇને દુઃખી થાય છે. ઉપજ્યો ઇ૦—બધાની વચમાં એકાએક તુંબરગંધર્વ આવીને ઉભો રહ્યો તેથી, ગંધર્વ જેનો દેવતા છે એવો અદ્ભુતરસ-જ ઉપજ્યો હતો તે સઘળાએ જાણે પ્રત્યક્ષ લહ્યો—જોયો !

અપ્રસન્ન અર્જુન હે, તુંબરૂ તું તાર્ય હવે,
નૃપનો આધાર બન્ય, લક્ષણ મેં તો લહ્યું;
શિરોમણિ શાંત કરય, ઉપાય બતાય રાય,
ગાય ગુણ ગંધર્વના, તુંમાં મન તો થયું. ૬૦

તુંબરૂ કરી પ્રણામ, રીઝાવતો રાય ઊભો,
સ્મર્ણ કેમ મારૂં કર્યું, કશે સુખ થાય જી?
મિત્રકાર્ય કરવાને, ઉત્સુક છું અમે અતિ,
કાર્ય થશે સિદ્ધ નૃપ, દૂર દુઃખ જાય જી,
સ્તબ્ધતામાં કશું લબ્ધ, વદો શુદ્ધિ આણી વાણી,
ભૂપ આ સ્વરૂપ ભાળી, ગંધર્વ ન વાંચ જી,
ગમે તેવું કૃત્ય હોય, કરવા સમર્થ અમે,
દૈવના ગવૈયા છું, સાંય તારે રાય જી. ૬૧

---

૬૦ તુંડ-મુખ. કુમુદ-પોયણી. ધનંજય-અર્જુન. તે રૂપી-મ-નંજનના વચનરૂપી. સૂર્યથી પોયણું કરમાય છે અને ચંદ્રથી તે ખીલેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે, તેજ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનું દુઃખ દેખીને ખેદયુક્ત થયેલા તુંબરૂ અર્જુનનાં વચન સાંભળીને કાઇક રાજી થયો. અપ્રસન્ન-ખેદવાળો. નૃપનો-યુધિષ્ઠિરનો. આધાર-આધારરૂપ શિરોમણિ-શિરોમણિરૂપ. યુધિષ્ઠિરને-બતાય-બતાવ્ય. રાય-રાયને. ગાય ઇ૦-યુધિષ્ઠિર રાજા ગંધર્વના (તારા) ગુણ ગાય છે-તું અમને આવેલા કષ્ટથી મુક્ત કરીશ, એમ તારાપર ભરોસો રાખે છે।

૬૧ સ્તબ્ધતામાં ઇ૦-તમે સ્તબ્ધ થઇને ઉભા રહેલા તેમાં તમને શું પ્રાપ્ત થવાનું છે? ભૂપ ઇ૦-હે ભૂપ! તમારૂં આ સ્વરૂપ ભાળીને-તમને આ સ્થિતિમાં દેખીને ગંધર્વ (હું) તમને વાંચ નહિ-છેતરશે નહિ. અર્થાત્ તમને તે અંતઃકરણથી સહાય કરશે. સાંય ઇ૦-હે રાવજી! અમે તારે સાહાય છીએ!

અન્ય જો ઉપાય થાય, પિંડ જાય પાંચતણા,
ચિંતા નવ કશી તેમાં, મારી દૃઢ મતિ છે;
હસ્તિનું ન અન્ય કામ, માત્ર માત જોવા ચહે,
પછે જાય ભલે પાછો, એ સૌ મિત્રવતી છે;
આધાર તારો છે ભ્રાત! નિરાધાર કરીશ મા,
કલ્પના સાધાર કરય, રૂડી તારી રતિ છે. ૫૩

ગુંભરૂવ્યઆવસ્થા.

ઐરાવત! ઐરાવત! ઐરાવણ ઈંદ્રતણો,
અવનિમાં આવે એમ, માત કરે કામના;
ભંડાર દે ઐલવિલ, સરસ્વ પોતાતણો,
શું ધારેછે મન મધ્ય, એવી અરે કામના;
વસ્ત્ર મધ્ય, ઐરાવતી, બાંધી લાવો રૂંધી લાવો,
મૂઠીમાં સમાવો મેઘ, ખોટી ધરે કામના;
સૂર્ય ચંદ્ર ભૂમિ લાવી, ગતિ કરતા દેખાડો,
કદાપિ એ બને તોય, આ ન સરે કામના! ૫૪

---

૫૩ વિકટ ઇ૦—એ કાર્ય પ્રકટપણે થવું એ વિકટમાં વિકટ છે; અને નિકટ (સંબંધ વગરના—એકલા) નરની કને એ કાર્ય થવું એ તો વળી અતિશય અળચળ છે! તેમ છતાં પણ એ કાર્ય કરવાનો અન્ય (બીજો—કોઈ પણ) ઉપાય થાય, અને એ ઉપાયમાં અમારા પાંચેના પિંડ જાય તો તેમાં કશી ચિંતા નથી, એવી મારી દૃઢ મતિ છે. એ ઇ૦—સૌ કાર્ય કરવું એ મિત્રની વવીનું છે. સાધાર—આધારવાળી. અર્થાત્ જેથી કાર્ય થાય એવી કોઈક કલ્પના કર—યુક્તિ શોધી કાઢય. રતિ—પ્રીતિ. અમારા ઉપર તારી પ્રીતિ રૂડી છે માટે તું જરૂર અમારું કાર્ય કરીશ, એ ધ્વનિ છે.

૫૪ ઐરાવણ—ઐરાવત. કામના—ઈચ્છા. એ ઇચ્છાને—પ્રતિબિંબ રૂપ કથનથી સરખાવે છેઃ ભંડાર ઇ૦—ઐલવિલ (કુબેર ભંડારી)

સાંધ કરવાનું કહ્યું; હવે નવ સાંધ થાય.
જાય વેણુ જ્ઞાનમમાં, માનવમાં માન શું !
નવ સુઝે કરવાનું, ધરવાનું ધ્યાન પણ,
ડરવાનું દિલ કરે, ગંધર્વનું ગાન શું;
મધવા મનાવું મન, અરે નવ માને કદી,
તર્ક તૂટી જાય તર્વ, વ્યર્થ ધર્યું વાન શું;
વારવાર તે વિચાર, સાર વિના સિદ્ધ કરે,
દઢતા ધરે ન તેહ, લાગ્યો જવા જાન શું !! ૯૫

પોતાનો સર્વસ્વ ભંડાર મને આપે એમ રંક મનમા ધારે એવી એ કામના છે. દષ્ટાંતાલંકાર. બીજું દર્ષ્ટાંત આપે છેઃ વજ્ર ઇ૦-ઐરાવતી-(વીજળી)ને વસ્ત્રમાં બાંધી રૂંધીને લાવો અથવા મેઘને મૂઠીમાં સમાવો, એ જેમ ખોટી કામના છે તેમ ઐરાવત મૃત્યુલોકમા આણવાની પણ ખોટી કલ્પના છે.

૯૫ તુંબરૂ પોતાના મન સાથે વિચાર કરે છે। સાંધ ઇ૦-પ્રથમ મેં સાહાય કરવાનું વચન આપ્યું અને હવે જો મારાથી સાહાય થાય નહિ, તો મારૂં આપેલું વેણુ જ્ઞાનમમાં જાય-નાશ પામે; અને વળી માનવમા મારૂં-દેવનું માન શું રહે ? નવ ઇ૦-મને કાંઇ કરવાનું સુઝતું નથી; હું આ વાત ધ્યાનમાં ધરવાનું કરૂં છું. પણ મારૂં દિલ ડરવાનું કરે છેઃ પણ જો મારાથી એ કામ ન થાય તો ગંધર્વનું ગાન શું ? (શા કામનું ?) માટે હું ગાન કરીને મધવા (ઇંદ્ર)નું મન મનાવું. પણ અરે। કદાપિ એ નમાને તો ? એમ તેનો તર્ક તર્ત તૂટી જાય છે. વળી તે વિચારે છે કે જ્યારે આટલું મિત્રકાર્ય મારાથી ન થાય ત્યારે મે વાન (શરીર) ધર્યું તે શું વ્યર્થજ થયું કે ? એ રીતે તે વારંવાર વિચાર કરે છે અને તે વિચાર સાર વિના (અર્થસિદ્ધિ રૂપ તત્વ વિના) સિદ્ધ કરે છે, પણ કોઇ વિચાર એના મનમાં દઢતા ધરતો નથી; તેથી એને એમ લાગે છે કે મારો જાન (જીવ) જવા લાગ્યો કે શું ? તેને મરણાંત દુઃખ થાય છે.

ભીમવચન.

રે ગંધર્વરાજ ! આજ, કાજ કરશે છૂટકો છે,
મનાવવું માત મન, જાણો તે જણાવશો;
નાક જવાનો ઉપાય, સાંધ કરી સૂચવો તો,
થાય કામ જાય કષ્ટ, ગુણ એ ગણાવશો;
સ્વર્ગમાં સીધારો જ્યારે, ત્યારે અમો સાથ આવું,
મન મથવા મનાવું, તંત ના તણાવશો;
અશરત્વ અમારાએ, માત મન કષ્ટ વેઠે,
સત્વર કરીને સાંધ, ચિત્તમાં ચણાવશો. ૫૬

વાસવનો વાસ વહો, પ્રમાણ પુરસ્સર તો,
સદ વિજયી ગદા આ, પાડવું પનકમાં;
સુરેંદ્રને શિર અડી, એક ઘડી મધ્ય પૃથ્વી—
પાડે વાર કરે નહિ, ઝાઝેરી ઝનકમાં,
પુરાણાદિકે પ્રમાણ, પુરંદર લોકેરૂં,
તેણે કાર્ય સરે નહિ, ખોટ એ ખલકમાં;
સમર્થ તમારૂં તો કર્યું, આશ ઉર ધરી મોટી,
ખોટી વાત ખાવે થઇ, હાકટયો હલકમાં. ૫૭

---

૫૬ જાણો ઇ૦-માટે જે ઉપાય જાણતા હો તે જણાવશો. નાક-સ્વર્ગ. ગુણ ઇ૦-અને તમે અમારા ઉપર એ ગુણ કર્યો છે એમ તેની ગણના થશે. મથવા-ઇંદ્ર (ને) તંત ઇ૦-તમે હવે બીજી ત્રીજી વાતનો વિવાદ કરશો નહિ-માત્ર અમને માર્ગજ દેખાડો એટલે બસ. અશરત્વ-અમારા અશૂરત્વને લીધે માતા મનમાં કષ્ટ વેઠે માટે તમે સત્વર (તરકાળ) સાહાય કરીને સ્વર્ગનો માર્ગ કયો છે તે અમારા ચિત્તમાં ચણાવશો-અમારા મનમાં ઉતરે એવી રીતે તે માર્ગ અમને કહી દેખાડો.

૫૭ વાસવનો-ઈંદ્રનો. વાસ-રહેવાનું સ્થળ. પ્રમાણે પુરસ્પર-અમુક હિસાબે આટલા યોજન, આટલા કોશ, આટલા દંડ, આટલા હાથ,

પાર્થપ્રાર્થના.

ભીમ બહનણો કોપ, શાંત કરવાને કાજે,
નરવર નમે અતિ, દોષી તુંબર નથી;
ચતુરાઇ ચાલે નવ, વાત એવી વસમી છે,
સ્વામીપાત કરાવે કો, પ્રમાણ પૂરું પથી;
નિર્દોષ એ પેર એ છે, રોષ કરો કોના પર ?
કાપવા કામળ કાન ? મિથ્યા મથવું મથી;
આશા અવનીશકેરી, અને હોય તમારી તો,
વિનતિ કરું હું એક, કથન નાખું કથી. ૫૮

એ વગેરે શાપ સહિત. સુરેંદ્રને ઇ૦-એ મહા સુરેંદ્રને (ઇંદ્રને) શાપે આદીને તેને એક પલમા પૃથ્વી ઉપર પાડે. તમે કહેશો કે ભાગવતાદિ પુરાણોમા પુરંદર (ઇંદ્ર)ના લોકનું પ્રમાણ કહ્યું છે જેમ एव नव कोटय पचाशल्लक्षाणि योजनाना मानसोत्तरगिरी परिवर्त्तनस्योपदिशन्ति । तस्मिन्नैन्द्रीपुरी पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीनाम। दक्षिणतोयाम्या संयमनी नामापश्चाद्वारुणी निम्लोचनीनाम । उत्तरत सौम्या विभावरी नाम । " અર્થ-"એ પ્રમાણે ૯૫૦૦૦૦૦ યોજન માનસોત્તર પર્વતની પાછળ સૂર્યને ફરવાના માર્ગનો ઘેરાવો છે તેમા મેરુની પૂર્વે દેવધાની નામે ઇંદ્રની પુરી છે દક્ષિણે સંયમની નામે યમની પુરી છે, પશ્ચિમે નિમ્લોચની નામે વરુણની પુરી છે; ઉત્તરે વિભાવરી નામે કુબેરની પુરી છે."...(ભાગવત) પણ તેથી કામ સરે નહિ, કેમકે તેમા ઇંદ્ર કયી જગાએ હશે, એ મુકરર થઇ શકતું નથી ખોટી ઇ૦-પણ એ વાત તો અતિ ખોટી થઇ-તમે તો કાંઇ ન કર્યું ' એવી રીતે તેને હલકમાં હાકટયો-ધધડાવ્યો

૫૮ નરવર-અર્જુન. સ્વામીપાત ઇ૦-તુંબરનો રાજા ઇંદ્ર છે, માટે એવો કોણ હોય કે જે ઇંદ્રના વાસનું પૂરેપૂર પ્રમાણ પથી (બતાવી) ને પોતાના રાજાનો પાત કરાવે ? पत् to throw, to cast એ ઉપરથી અથવા પથ-માર્ગ, એ ઉપરથી-પ્રમાણનો માર્ગ બતાવીને) મિથ્યા ઇ૦-મથી મથીને મિથ્યા મથવું છે ? અવનીશકેરી-યુધિષ્ઠિરની. કથન ઇ૦-મારે કહેવાનું છે તે કહી નાખું

યુધિષ્ઠિરવચન

પાર્થ પરાક્રમી, પૂર, શૂરવીર સાચા તમે,
વાચા દેવકેરી હવી, ધનુર્ધર આ થશે;
બીજાથી બને ન જેહ, અર્જુન કરશે તેહ,
કાર્ય થસે નિઃસંદેહ, માતકષ્ટ આ જશે!
બોલો ભાઇ! બોલો વેણ, સુખ દેણ કે'ણ નીરો
જે અંધારી રેણુ આવી, તે તિમિર તો ખસે;
ભીમાઅર્જુનવડે ભ્રાત! શાંતપણે શોભી રહું,
અણુધારી આવી પીડ, ખરી કલ્પના હશે. ૯૯

પાર્થપરાક્રમ.

નમન નૃરેશ કરી, દમન ગાંડિવ ધરી,
શમન સરવે કરી, નિકટ ઉભો રહ્યો;
સુણી એ નૃપાળ પેર, વેર સુર સાથ નથી,
અર્થ સારવાનો અર્થ, અનર્થ જાયે વહ્યો;
આ શરસંધાણ કરી, પત્રિકા પુરંદરને,
એક પલકે પઠાવું, વિચાર એવો ગ્રહ્યો:
અત્રોત્તર લેઇ આવે, પછે કરવાનું કરૂં,
શાંતિ ધરી સાંભળો આ, તોડ જોડ શો કહ્યો. ૧૦૦

---

૯૯ અર્જુનના જન્મ વખતે આકાશવાણી થઇ હતી તેને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ વાચા ઇ૦. માત ઇ૦–માતાનું કષ્ટ જશે. નીરો–નિશ્ચય. અંધારી રેણ–(રાત્રિ–દુઃખરૂપી). તિમિર–અંધકાર (દુઃખ રૂપી). ખરી ઇ૦ —અર્જુને જે કલ્પના કરી તે ખરી હશે.

૧૦૦ નરેશ–નરેશ (રાજા–યુધિષ્ઠિર)ને. દમન કરનારું (શત્રુઓને). ગાંડિવ–એ નામનું અર્જુનનું ધનુષ્ય. શમન કરી–છાના રાખીને

પત્રિકા.

સુરેંદ્ર, મહેંદ્ર, ઇંદ્ર, પુરંદર ધુરંધર,
હરિ, પાકારિ, વૃતારિ, વાસવાદિ નામ છે;
નમન અરિંદમન ! કરી વાંચ્છું એક વસ્ત,
મઘવા ! મનોર્થ પૂરો, પરમાર્થકામ છે ! !
કિરીટીકુંવર હું છું, અસુરારિ ! આપકેરો,
એમ ધારી અર્પો પ્રભુ ! નામાંકિત ગ્રામ છે;
અમ માત માનસથી, ઐરાવત જોવા ઇચ્છે,
અર્થ સરશે આવે પાછો, કામના એ સ્વામ ! છે. ૧૦૧

અજાતઅરિ અનુમોદન.

ધન્ય પાર્થ ધન્ય ધન્ય, પત્રિકા પઠાવ્ય વે'લી,
ઐરાવત આવે ત્યુંથી, લખ્યું અનુત્તમ છે;
દુ:ખાબ્ધિ તર્યાને તાર્યાં, વાંકા દિન વાર્યા વેગે,
સાચો અર્થ સાચમાર્ગે, ધન્ય તારો શ્રમ છે ! !

અર્થ ઇ૦—આપણે:માત્ર અર્થ સારવાનોજ અર્થ છે; માટે અનર્થ થતો નહો જાય. મતલબ કે ખાંડવવન બાળવાની પેઠે આજ આપણે દેવનો અનર્થ કરવો નથી. અહોત્તર ઇ૦—આ અશ્વ (મંત્રેલું બાણ) ઉત્તર લઇને આવે, પછી આપણે જે કરવું હોય તે કરીએ. તોડ જોડ-નિર્ણય.

૧૦૧ સુરેંદ્રથી વાસવ સુધીનાં ઇંદ્રનાં નામ તેની સ્તુતિને માટે લખ્યાં છે. અરિંદમન-(ઇંદ્રનું વિશેષણ), કિરીટી ઇ૦—હે અસુરારિ હું કિરીટી (અર્જુન) આપનો કુંવર છું. અર્પો-(હું જે માગું તે). નામાંકિત ઇ૦—તમારા નામથી અંકિત થયેલું-ઇંદ્રપ્રસ્થ એ મારૂં ગામ છે. હવે માગવાની વસ્તુ કહે છે: અમ ઇ૦ અર્થ ઇ૦—અમારી માતા તેને જોશે એટલે ઐરાવતને સ્વર્ગમાં પાછો મોકલીશું.

એમ જ્યાં અનુમોદન, અજાતઅરિએ આપ્યું,
કે શર સંધાણું કર્યું, જેવા જેવા દમ છે;
તુંબરએ દાખી દિશા, તેણીગમ તાકયું તીર,
ત્રુકયું કર્ણ સુધી ખેંચી, રવ રમ- રમ છે. ૧૦૨

આકર્ણપર્યંત આવ્યું, તવ કેતું ગયું તેહ,
પ્રત્યુત્તર લેશ આવ્યું, છેદી ભેદી ભૂરને;
માને નવ મઘવા જે, ઉપાડીને વિપળમાં,
ઇંદ્રપ્રસ્થ ઈંદ્ર લાવું, જાણે નર શૂરને;
શ્રવણ કર્યા એ શબ્દ, તુંબરૂ આદિકે તર્વ,
ધન્યવાદ સર્વ અર્પે, પરાક્રમ પૂરને;
કુંતી મન મોદ નવ, માય જાય ઉભરાય,
વદે સુત ધન્ય કામ, ધન્ય નામ નૂરને ! ! ૧૦૩

શક્રસભા.

શક્રપ્રસ્થ જેવી સભા, અધિકમાં શકાસન,
શક તેના પર બેઠો, અનુપમ એટલું;
ધૌમ્યઠામ દેવાચાર્ય, શચી દ્રૌપદીને ઠામ,
નાયિકાશી અપ્સરાઓ, મળે જેવા જેટલું;
ગંધર્વ ચિત્રસેનાદિ, ઉભયમાં એ તો ખરા,
સભાસદ મળે સર્વ, તંત કરે તેટલું;

---

૧૦૨ લપ્યું-(પત્રિકામાં). અનુત્તમ-સર્વોત્તમ. અનુમોદન-અનુમત સર્વ-શબ્દ (બાણુનો).

૧૦૩ આકર્ણપર્યંત-કાન સુધી. (ધનુષ્યની પણછ ઉપર ચઢાવેલુ તીર). ભૂરને-(ભૂરિ) બહુને. ઈંદ્રપ્રસ્થ ઇ૦-ઇંદ્રને ઉપાડીને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં લાવું કે જેથી તમારા સરખા શૂર નરને તે પણ જાણે. મોદ-હર્ષ. સ્વર્ગલોકમાં બાણુ મોકલવારૂપ અલૌકિક વર્ણન કર્યું છે માટે અદ્દભુતરસ-

ત્રિદશો દશો દિશાએ, નૃપેશ નિકટ નૃપ,
સહુ આવે મળતું ત્યાં, કહું હું તે કેટલું ! !. ૧૦૪

અજમુખા વ્યાઘ્રમુખા, ત્રિવટાદિ મુખા દેવ,
કુંરૂપા લાગે અપાર, કેવા દેવ તેહને !
એથી ઇંદ્રપ્રસ્થ મધ્યે, નરની શોભા અધિક,
ઠીક સ્વર્ગથકી જાણ, જોવું જાય જેહને;
નામદેવ વામદેવ, શામદેવ દેવ દેવ,
કરે કેટલાની સેવ, કવિ તજે એહને !
ગાન તાન શામ પૂર, રીઝ સામદ ને શર,
રહ્યો મુઆ એહ પુર, પામિયા ઉજેહને ! ! ૧૦૫

શરપતન

શકાસન મધ્ય બેઠા, શચી સહ શચીનાથ,
શર ગુસતાટ કરી, આવતું ઉતાવળું;

---

૧૦૪ શક્રપ્રસ્થ જેવી–ઇંદ્રપ્રસ્થમા પાડવોની સભા છે તેના જેવી-જ ઇંદ્રની સભા છે. માત્ર તેમાં એક ઇંદ્રનું સિંહાસન છે એટલું વધારે છે અધિકાધિકાર દેવાચાર્ય–બૃહસ્પતિ. નાયિકાશ્રી–વારાંગનાઓ જેવી-મળે ઇ૦–ઇંદ્રસભામાં જે કાઇ જેવા જેટલું છે તે તો બધું પાંડવોની સભા સાથે મળતું આવે છે. દસંયમાં–ઇંદ્રસભામાં અને પાંડવસભામાં (દેવના અવેશ હોવાથી ત્યાં, અને અર્જુનનામિત્ર હોવાથી અહીં) ત્યાં પણ સભાસદ છે અને અહીં.પણ છે તથા તેઓ પણ તંત (વાદ) કરે છે અને અહીંપણ તેટલોજ વાદ કરે છે, માટે એ પણ મળતુ આવે છે. ત્યાં દશોદિશાએ નિદશો (દેવો) છે, અને અહીં નૃપેશ (યુધિષ્ઠિર) ની પાસે નૃપો છે.

૧૦૫ ત્રિવટાદિ મુખા–ત્રણ અને છ વગેરે મોઢાંવાળા. દેવનાં નામ ગણાવે છે. નામદેવ ઇ૦–શામદ ને શૂર હોણ છ તે કહે છ' રહ્યો ઇ૦–જે સંગ્રામમાં મરી ગયા તે એ પુર (ઇંદ્રનગરી) માં ઉજેહ પામ્યા છે ! !

જોઇ ઝટ વજ્ર સાંધ્યું, એવે નમ્યું શર આવી,
પ્રણામ ત્યાં પંચ કીધા, કવીશ કે' સાંભળું ! !
વિસ્મય ઉદય શર, વિબુધો ત્યાં જોઇ હવા,
પત્ર મુખ પર ભાળ્યો, કીર્તિ નવ હું કળું;
તે શર ઇંદ્રાંકપર, આવી પડ્યું જોતજોતે,
છોડ્યો પત્ર તર્ત ત્યાહી, દેવ દૈન્યમાં વળું ! ૧૦૬

અજબ ગજબ આ શો ! શિલીમુખ સાથ પત્ર,
નેહથી નમન કરે, પ્રત્યુત્તર માગતું;
કોનો પત્ર આવ્યો અત્ર ! આ શરસંધાણ કોનું !
વિષય શો સમાયો છે ? મન અનુરાગતું !
વાંચો દેવાચાર્ય વેગે, અવનવું આ તો અતિ,
જોયું નહિ જાણ્યું નહિ, અત્ર ઊભું જાગતું,
બૃહસ્પતિ ગુરૂએ ત્યાં, પ્રકટ પત્રિકા વાંચી,
અર્જુનનું નામ સુણી, વેણુબાણ વાગતું. ૧૦૭

૧ વાયુ કહે વાકી વાત ' ન પઢાવો ઐરાવણ
કાલ ઊઠી કોક માગે, વસુધા મધ્યે સુધા;

૧૦૬ કવીશ ઇ૦-કવીશ વલ્લભ કહે છે કે હું એવી વાત સાંભળું-મેં એવી વાત સાંભળી છે, હું કાંઇ સ્વર્ગમાં જઇને જોઇ આવ્યો નથી ! વિસ્મય ઇ૦-ત્યાં શરનો ઉદય થયેલો જોઇને વિબુધો (દેવો) વિસ્મય થયા. ઇંદ્રાંક પર-ઇંદ્રના ખોળામાં દેવ ઇ૦-વલ્લભ કહે છે કે હવે હું દેવની દીનતા વર્ણવવાને વળું છું !

૧૦૭ શિલીમુખ-બાણ મન ઇ૦-એ જાણવાને મન પ્રીતિયુક્ત થાય છે. અર્જુનનું ઇ૦-ઇંદ્રે અર્જુનનું નામ સાંભળ્યું કે તેને વચન રૂપી બાણ વાગ્યું (અર્જુને તેનુ ખાંડવવન બાળી તેને હરાવ્યો હતો માટે.) દેવોનો વિસ્મય વર્ણાવ્યો છે માટે અદ્ભુત

દેવનુ દેવત્વ જાય, માનવનું માન રાખ્યે,
અધિક કો બીજું માગે, નર ન માનો સુધા;
સવિતા કે' સાચી વાત, આ તે ગર્વ કેવો કે'વો,
લેખે નહિ રજ માત્ર, વ્યર્થ માને વિબુધા.
ઇંદ્રાસન માગે કોક, એથી અધિકું કો માગે !
વિના પૂછયે ભાખ્યું અમો, ન માનો ભલે બુધા ! ૧૦૮

પાંડવ પાંડવ દાદ, સમે જીતી ગયો જાણ,
ગર્વ કરતો સર્વથું, જાણતો ના દેવને,
માની માન મરોડતાં ઓડતા દેવેશપર,
વિચાર કર્યો ન કાંઇ, ધારી અહમેવને.
વજ્રવરે વેધો કાય, દેવનું દેવત્વ જાય !
કોથી અવહાસ થાય ! શાત કરો એવને,
આપનો અંશાવતાર, ભારે ધરે તેમાં ભાર,
વારૂ કરીને વિચાર, સત્ય સાધો સેવને. ૧૦૯

ત્રિદશો તમામ એમ, વારા ફરતી ઉચારે,
શાંતિ નર કોઇ ધારે, યુદ્ધ કરવા ઊઠે,

---

૧૦૮ ન પઠાવો—ન મોકલો ન મોકલવાના કારણ કહે છે કાળ ઈ૦ વસુધા ઈ૦—પૃથ્વીમાંથી કાયે વળી કોઈ સુધા (અમૃત) માગશે ! સુધા-પાશરા માણસ કાંઈ પાશરા નથી ! વિબુધા-દેવો દેવોને એ તો વ્યર્થ (મિથ્યા-નિર્માલ્ય) માને છે ! એથી અધિકુ ઈ૦-કોઈ વળી ઇંદ્રાસન કરતાં પણ વધારે-ઇંદ્રાણી માગે ! બુધા-દેવ

૧૦૯ માની ઇ૦-માની (ઇંદ્ર)નું માન મરોડવા અને દેવેશ પર ઓડતાં (બાણ ખેચવા) કાંઈ વિચાર ન કર્યો ! અહમેવને-ગર્વને શાંત કરો ઈ૦-એવને (નિશ્ચય) એ અર્જુનને શાંત કરો-શિક્ષા આપો સેવને-શિક્ષા કરવા રૂપી સેવા સૂર્ય કર્ણનો પિતા હોવાથી પુત્રના શત્રુ અર્જુન પ્રતિ અમળાટ બતાવ્યો છે, એ ધ્વનિ

વિજયથી ધનંજય, વંઠી ગયો વારૂ નહિ,
ગર્વ એનો ધારૂં નહિ, વાસવ ભલે રૂઠે;
તોડી નાખો અસ્ત્ર આવ્યું, જોઉં પછે કરે એ શું,
ઉમેરાઉમેર ચાની, એમ ત્યા મુઠે મૂઠે;
પાર્થ પરાક્રમતણી, ખાંડવમાં હાનિતણી,
વાત ના વિચારે કોઇ, સ્વયં ટૂટણા ફૂટે । ૧૧૦

સમસ્ત મરૂતગણે, યુદ્ધકરવા વિચાર્યું,
તદા ગુરૂવર્ય બોલ્યા, સ્થિર થાવ કામ છે,
પરાક્રમી પૂર તમે, નવખંડ મધ્ય નામ,
ખાંડવાદિ દાહસમે, જીત્યો મહાધામ છે;
સટકી ગયું'તું શૌર્ય ? કે ન્યૂનતા રાખી હતી !
હારી આવ્યા કેમ કહો ? ગુરનો એ સ્વામ છે !
જીતવાનું નથી નથી, કથી કથી કહું હેતુ,
મથી મથી એમ સર્વ, બેસાડિયા ઠામ છે ! । ૧૧૧

ભગદત્ત ભારે ભૂપ, જરાસંધ, અંધસુત,
શિશુપાલ સગ્ખાનો, ગર્વ તોર તોડિયો,
ભૂમંડળ આખાકેરા, નૃપમંડળને જીત્યા,
વીર વ્યંડળ કરીને, સમૂહ વખોડિયો;
જીત્યા દેવ દેવેશને, મુરારિ અપારી સાંપ,
ભ્રષ્ટ થશો ભલા તમે, જોગ જૂઠો જોડિયે ?

---

૧૧૦ વિજયથી ઇ૦–ધનંજય (અર્જુન) વિજયથી (આપણા ઉપર જય મેળવવા વડે) વંઠી ગયો તે વારૂ (ઠીક) નહિ ધારૂં નહિ –સહન કરૂં નહિ (અમો, કર્તા) વાસવ ઇ૦–ઇંદ્ર એનો બાપ છે તે ભલે રૂઠે ! સ્વયં–પોતે

૧૧૧ મરૂતગણે–દેવના સમૂહે ખાંડવાદિ ઇ૦–એમ છતાં પણ ખાંડવવન વગેરે બાળ્યું તે વખતે તે મહાધામ (મોટા તેજવાળો) જીત્યો !

ઉપાય રે'શે ન સારે, કરજો તેનો વિચાર,
અસંખ્યાબ્ધિ દ્વીજ સેવે, મળે કોક શિરનો;
ધનંજયે વિજય તો, વસુંધરા મધ્ય કીધો,
ફાવે તેમ ફેલાવે એ, સ્વમહિમા ભીરનો;
અમારો જે ધર્મ હતો, તેવું કહ્યુ અમે સર્વ,
કરવાનું કરો તમે, વાક કાઢો વીરનો,
જય છે તેમાં જરૂર, બીજી વાતે બૂડવાનું,
તરવાનો આરો નહિ, ધારો પથ ગિરનો. ૧૧

સેનાનીપ્રત્યુત્તર

દૈન્યને તજો દેવેશ, ગુરૂવેણ સત્ય માનો,
જોરાળા એ વિર જાણો, પાંડુ પુત્ર પચ જે;
નિમિષાર્ધ તેનું અર્ધ, વા સમય ઓછો તેથી,
વીતતામાં વશ કર્યો, પ્રૌઢો આ પ્રપંચ જે,
તેની સાથે વેર કરી, સુખે બેસવામા માલ,
અમો નવ ધારૂ રજ, સાચેમાચો સંચ જે;
પ્રત્યુત્તર આપવા મે, આ લખ્યું જુઓ વાચીને,
ઠીક લાગે તો પકાવો, રાઢય નથી રંચ જે. ૧૧૫

૧૧૪ અસંખ્યાબ્ધિ–અબ્ધિ સંખ્યા (જલધિ સંખ્યા) કરતા પણ વિશેષ પાંડવો અનત બ્રાહ્મણોને સેવે છે તેમા કોઇ તમારા માથાનો મળી આવશે–તે પોતાના મંત્રબળથી તમને બાધીને પાંડવોને સ્વાધીન કરી દેશે કેમકે "મન્ત્રાધીનાશ્ચ દેવતા"–"દેવો મંત્રને આધીન છે". ભીરનો–ભીરપણાનો. કરવાનું કરો. શું કરો ? વાક ઇ૦–તે વીરનો વાક કાઢો–તેના પોતાના વાકથીજ હાથી ન લેઇ જવાય એવી યુક્તિ રચો. ધારો ઇ૦–કેમકે અર્જુનને નાપાડવી એ ગિરનાર (પાસેના જંગલ)ના ધાડા માર્ગ જેવું કઠણ છે.

૧૧૫ સેનાની–કાર્તિકસ્વામી–દેવનો સેનાપતિ. પ્રપંચ–સંસાર.

ચર સુસવાટ કરી, અગ્રમા ઉત્તર ધરી,
આવી પડ્યું પાર્થ પાસે, જાણ્યો શુધ્ધ સારને;
આનંદ અતિશે આણી, છોડ્યા બંધ બાંધ્યા તાણી,
વાચવા વધારી વાણી, કર્યો ના વિચારને,
વાંચતામાં વાકું લાગ્યું, વાગ્યું વજ્રથી અધિક,
પુરંદર પ્રપંચ આ, ભારે ધરે ભારને. ૧૧૭

કિરીટીકોપ.

અરે વડ ભ્રાત! એ શું, એમ જાણે મન મધ્ય,
અવધ્ય ને વધ્ય કોઇ, કરનાર છે નહિ!
ખાંડવના દાહ સમે, પાંડવ પ્રતાપ ભૂલ્યા!
તાંડવ કરી કે', અર્થ સરનાર છે નહિ!
એમ જાણે મનથી એ, ક્ષેમપથ સ્વર્ગકેરો,
વે'મ એ વિદારું, પાર્થ કરનાર છે નહિ;
તુંબરાદિ મિત્ર મારા, ચિત્ર ને વિચિત્ર જુએ,
પવિત્ર આ ભારે, ભાર ભરનાર છે નહિ. ૧૧૮

---

૧૧૭ શરાગ્રપર–બાણની અણી ઉપર લખનારને ઇ૦–પત્ર લખનાર અર્જુનને મળે એવી રીતે અગ્રમા–અણી ઉપર વાચવા ઇ૦–મન્નુત્તર વાચવાને વાણી વધારી–મોટેથી પત્ર વાચવા માંડ્યો પણ તેમા વિપરીત લખ્યું હશે તો સભામા હલકાઇ જણાશે એવો વિચાર ન કર્યો! અથવા અધીરાઇને લીધે પત્ર વાચતા વિચાર ન કર્યો!–વાર ન લગાડી! પુરંદર ઇ૦–આ તો હાથી ન આપવાનો (ઇંદ્રનો) પ્રપંચ છે, અને તે ભારે ભાર ધરે છે–પોતાને આપણાથી અતિ મોટો માને છે–આપણને તુચ્છ ગણે છે, એ ધ્વનિ.

૧૧૮ વડભ્રાત !–(યુધિષ્ઠિરનું સંબોધન) અવધ્યને ઇ૦–દેવો અવધ્ય છે માટે તેમને કોઇ વધ્ય (વધ કરવા યોગ્ય) કરનાર નથી!! તાંડવ ઇ૦–અને તેથીજ તે તાંડવ કરીને (નાચી કૂદીને એમ કહે છે કે તમારો

ઘટિકા અનેક નહિ, માત્ર એક વીતી જેવે,
પથાર્ધ પૂરાય તેવે, જોઇ સર્વ રીઝતા;
કાર્યકેરા વેગ આગે, આર્ય વાયુ હીન હવો,
આચાર્ય કે' વાહવાહ, હર્ષાશ્રુમા ભીજતા!
અજબ ગજબ દેવે, જાણ્યો ના પિછાણ્યો તેવો,
અસ્ત્ર લઇ આવ્યા ક્રોડી, ખાત ખરી ખીજતા,
દાનવ આદિ દપેટુ, ઝપેટુ ઝાઝેરી વાર,
માનવના ભાર શા છે? અભ્યંતર સીઝતા!" ૧૨૧

તેત્રીશકોટિ દેવ ત્યા, શસ્ત્ર અસ્ત્ર ગૂણી મૂકી,
સુવાડવા સેતુ ચહે, કહે કોણ લેખે છે?
જોયુ એવું જ્યારે ત્યારે, પચ સજ થયા પૂરા,
માતાદિકને પધાર્યા, સામસામા દેખેછે,

મંગલાચાર કરવામા આવે છે તે પ્રમાણે મંગળમય મંત્ર ભણીને તે મંત્રને શર(બાણ)મા સંધાણ કરી તે બાણને સભાની વચ્ચે સ્થાપન કર્યું. અર્થાત્ સભાની વચ્ચેથી સ્વર્ગમા ચઢવાનો દાદર આરંભ્યો સાહર-મનોરથ (કુંતી માતાનો) આર્ય-આર્ય ધૌમ્ય મુનિ પેણબાણ ઇ૦-કેમકે તેના હૃદયમા ઇંદ્રનુ વેણ રૂપી બાણ વ્યાપી ગયુ હતુ

૧૨૧ પથાર્ધ-અરધો માર્ગ. કાયકેરા ઇ૦-અર્જુનના સેતુ બાધવા રૂપ કાર્યના વેગ આગળ આર્ય વાયુદેવ પણ હીન થયો! અર્થાત્ વાયુના વેગની ઝડપ કરતાં પણ અર્જુનના બાણની ઝડપ વિશેષ હતી આચાર્ય-ધૌમ્ય ગુરૂ અજબ ઇ૦-કોઇ વખતે નહિ પિછાણેલો એવો અજબ ગજબ દેવે જાણ્યો! મૃત્યુ લોકથી સેતુ બાંધીને સ્વર્ગનો માર્ગ રચાય?, એ અજબ કરનારી અજબ વાત જાણવાથી દેવનો વિસ્મય વર્ણીને અદ્ભૂતનો અભ્યાસ કર્યો છે દેવ શુ બોલતા તે કહે છે દાનવ ઇ૦ તેમના મનમા શુ થતુ હતુ તે કહે છે અભ્યંતર ઇ૦-પણ અર્જુનનુ પરાક્રમ જાણીને તે મનમા તો સીઝતા-દાઝતા હતા!

નિદશો અદશ્ય થાય, દશ્ય થાય વળી પાછા,
વીજળીચમકાર જેવા, પૂર્ણ સર્વ પેખે છે;
સૂર્ય અને શશિ કહે, કરો મૂળકેરો નાશ,
સેતુહેતુ થાય વ્યર્થ, દેવેશ ઉવેખેછે. ૧૨૯
એમ કરવાથી કહ્યું, સેતુ તોડી નાખો તર્ત,
પુરજન કષ્ટો વળી, રક્ષણ તેનું કરે;
બે મગનો માર એવો, સત્વર ચલાવો સર્વ,
પ્રજાનું પાલન કરી, વિષથી વા'લે વરે ?
કાર્ય કરવે ઉત્સુક, અને પ્રજા રક્ષે નહિ,
પાપ છિદ્ર જોઇ ઝટ, ટોટો યમ આ ધરે,
ખરૂં ખરૂં કહે સર્વ, દેવેશનો દાવ ઠીક,
આચરવા લાગ્યા એવું, દેવ પાપથી ડરે !' ૧૨૮

---

૧૨૨ સુવાડવા—નાશ કરવા સેતુ—અર્જુનને બાણવડે બાંધેલો પૂલ. કહે ઇ૦—દેવો કહે છે કે અર્જુનના એવા કાર્યને કોણ લેખે છે—ગણે છે ? એવું—બધા દેવ સેતુ તોડવા યત્ન કરે છે એવું. પંચ—પાંચે પાંડવ માતા દિકને ઇ૦—માતા, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, વગેરેને તેમના નિવાસસ્થાનમાં મોકલ્યા (શસ્ત્રાસ્ત્ર વાગી ન બેસે માટે) સામસામા ઇ૦—તેઓ અને દેવ એક બીજાને દેખે છે દેવ કેવા દેખાયછે તે વર્ણે છે, ત્રિદશો ઇ૦—દેવ અદશ્ય થાય અને વળી પાછા દશ્ય થાય (દેખાય) તેથી સર્વે તેમને પૂરા વીજળી ના ઝબકારા જેવા જુએ છે. મૂળ કેરો નાશ—અર્થાત્ સેતુનું મૂળ (તેનો બાંધનાર) જે અર્જુન, તેનોજ નાશ કરો. પોતાના પુત્ર કર્ણનો અર્જુન શત્રુ હોવાથી સૂર્યે એવી સલાહ આપી, પણ અર્જુન ઇંદ્રનો પુત્ર હોવાથી ઇંદ્ર તે વાતની અવગણના કરે છે, દેવેશ ઇ૦—દેવેશ (ઇંદ્ર) સૂર્યની વાતને ઉવેખેછે.

૧૨૪ ઇંદ્રનો અર્જુન પ્રતિ પક્ષપાત છે એમ બીજા દેવોને લાગે માટે ઇંદ્ર દેવોને યુક્તિ બતાવે છે એમ ઇ૦ પુરજન—ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરીના લોકો પ્રજાનું ઇ૦—સેતુ બાંધવામાં તથા બાંધેલા સેતુનું રક્ષણ કરવામાં રોકાયલો

પખાલીને વાંકે ડામે, પાડાને તો આડા લોક,
ભલા દેવનાં ભવાડાં, એવા થયા શરૂ ત્યાં;
ઇંદ્રપ્રસ્થકેરા લોક, આનંદથી મળ્યા જોવા,
અસ્ત્ર શસ્ત્ર હાથ નહિ, મરે એવા ડરૂં ત્યાં;
ખપવા ને ખડ્ગ પડે, ભુશુંડિ ને તુંડિ રૂંડી,
ભલ્લ મલ્લ આવી ભોંકે, સર્વ હોંસ હરૂં ત્યાં;
શક્તિ સુસવાટ કરે, ગુપ્તિ ઘડે ત્યાં તો ઘાટ,
સુપ્તિપણાને સ્વીકારે, સુત કહે મરૂં ત્યાં! ૧૨૪

અર્જુન નગરીના લોકનું રક્ષણ કયી રીતે કરશે? કાર્ય ઇ૦-જો અર્જુન કાર્ય કરવે (સેતુબંધન રૂપ કાર્ય કરવામાં) ઉત્સુક રહેશે અને પ્રજાનું રક્ષણ નહિ કરે તો, રાજા થઇને સ્વાર્થ માટે પ્રજાનું રક્ષણ ન કરવા રૂપી પાપનું છિદ્ર જોઇને આ યમ તેનું ગળું પકડશે. અર્થાત્ પછી તો તે યમપુરીનો અધિકારી થવાથી સ્વર્ગમાં આવી શકશેજ નહિ! દેવ ઇ૦-કવિ કહે છે કે અર્જુન તો માણસ, માટે તેણે પાપથી ડરવું જોઇએ, પણ દેવ કાંઇ પાપથી ડરે એવા છે? અર્થાત્ નિરપરાધી પ્રજાને પીડવા રૂપ પાપ દેવ આચરે તેનું કાંઇ નહિ, અને અર્જુન જો રક્ષણ ન કરવા રૂપ પાપ કરે તો તે યમપુરીમાં જાય! એવોજ દેવનો ન્યાય છે!!

૧૨૪ દેવનો અન્યાય વર્ણે છે; પખાલી ઇ૦ આડા લોક પખાલીને વાંકે બિચારા પાડાને ડામે, એના જેવા દેવના ભલા ભવાડા ત્યાં શરૂ થયા! અર્થાત્ અર્જુનને વાંકે ઇંદ્રપ્રસ્થના લોકને પીડવા માંડયા.। મરે ઇ૦-એવા હથિયાર વગરના લોક મરે ત્યાં, કવિ કહે છે કે, હું ડરૂં છું (પાપથી). ભુશુંડિ-એક જાતનું ફેંકવાનું હથિયાર. તુંડિ-પક્ષીની ચાંચના જેવું હથીયાર. રૂંડી-એ નામનું એક હથિયાર. ભલ્લ-ભાલા. મલ્લ-મલ્લ જેવા દેવ. હોંસહરૂ-હોંસને હરનારા. સુપ્તિ ઇ૦-કોઇ પ્રજાજનનો પુત્ર ઉપર કહ્યાં તેવાં હથિયાર વાગવાથી સુપ્તિપણાને સ્વીકારે છે-ભૂમિ ઉપર પડી જાય છે અને 'હું મરી જાઉં છું' એમ બોલે છે!

ઘોકેઘોક લોકકેરા, ધવાવા ત્યાં લાગ્યા ઘણા,
ભીમભડ! રક્ષ રક્ષ, બંધ કરય કાર્ય એ;
પ્રસન્નતા માતાકેરી, પછે કરો પાર્થ વીરા,
રંકનું રક્ષણ કરો, હણે કો અનાર્ય એ!
પ્રજા પીડવા ન દેવી, શાસ્ત્રઆજ્ઞા શુદ્ધ સેવી,
હૃદયમાં રાખો એવી, ભૂલો નવ આર્ય ! એ;
તૂટે છે બંધાતો સેતુ, વ્યર્થ થવા લાગ્યા હેતુ,
નડયા ચંદ્રને કેં કેતુ, કંપતા આચાર્ય એ! ૧૨૫

ભીમભડે ગદા ધારી, સેનાનીને મારી સટ,
અદૃશ્યતા ધારી પણ, ગદા લાગી છાતીમાં;
તદા તે આકાશથકી, પડયો અવનિએ ફટ,
નાસે દેવ આમ તેમ, સુકીર્તિ લજાતીમાં!
પડયો સેનાપતિ હેઠો, અર્કતૂર પેઠ પણ,
પડયો એવો ચડયો ચટ, સુરની 'વિખ્યાતિમાં;
ગભરાયા ઘણા સુર, અવનવા આતો અતિ!
નીચે રહ્યા માર મારે, જોરાળાની જાતિમાં!! ૧૨૬

---

૧૨૫ કાર્યએ–સેતુ બાંધવાનું કાર્ય હણે ઇ૦–અમને હણે છે એવો અનાર્ય (દુષ્ટ) એ કોણ છે? તૂટે છે ઇ૦–બંધાતો સેતુ તૂટે છે અને સેતુ ઉપર થઇ સ્વર્ગમાં જઇ ઐરાવત આણવાનો હેતુ વ્યર્થ થવા લાગ્યો, અને જેમ ચંદ્રમાને કેં કેતુ (ઘણાક ધૂમકેતુ) નડયા હોય તેમ એક અર્જુનને ઘણાક દેવ નડયા છે, એ લોકને પાડવાનું શુભ ઇચ્છતારા આચાર્ય– ધૌમ્ય કંપવા લાગ્યા।

૧૨૬ સેનાનીને–દેવના સેનાપતિ કાર્તિકેયને. અદૃશ્યતા ઇ૦–તે સેનાની દેવ અંતર્ધાન થઇ ગયો તથાપિ ગદા છાતિમાં લાગી. અર્કતૂર પેઠે– (આકડાના રૂની પેઠે) રૂની જેમ ગઇને પડયો ઇ૦ જેવો તે પડયો કે પાછો તરત આકાશમાં ચડી ગયો ચડી જવાનું કારણ કહે છેઃ સુરની ઇ૦–કેમ કે તે

ધર્મનંદન કહે છે, પાર્થ પે'લું તપાસય તું,
તારૂં ઘર જાય નહિ, તેવી જોડય જુક્તિને;
કરવાનું કાર્ય જેહ, પછે કરજે તું બાહ,
રક્ષણ પ્રજાનું થાય, રાખ્ય તેવી રૂક્તિને;
ધર્મથકી મળે જય, અધર્મથી થાય ક્ષય,
ન્યાયશાસ્ત્રતણો નય, ઉંડી ધારય ઉક્તિને,
સાચવ્ય સેતુને પછે, એ ઉભય કાર્ય થયે,
આર્ય દેવ સાથે યુદ્ધ, કરય ધરય યુક્તિને ૧૨૭

એવે આવી નકુલ કે', પુર સો આચ્છાદી દીધું,
શરમંડપ કરીને, અભંગ એ તો થયું,
સહદેવ કહે ભ્રાત, સેતુ સાચવું હું સર્વ,
ગર્વ કાંઇ કરૂં નવ, ભાગતાં પાણી ગયું!
અર્જુને વળી અપાર, પુરજન પાળવાને,
અસંખ્યાત અસ્ત્ર મૂક્યા, યુધિષ્ઠિરે જે લહ્યું;

સુરની (દેવની) વિખ્યાતિમાં (પ્રસિદ્ધિમાં) છે અર્થાત્ તે દેવ છે માટે પૃથ્વીપર રહે નહિ, એવો તેમનો સ્વભાવ હોવાથી આકાશમા ચઢી ગયો ! એરાળાની ઇ૦-એરાળાની જાતિમા-દેવજાતિમા-અર્થાત્ નીચે રહીને પણ દેવોને માર મારે છે !।

૧૨૭ પ્રજારક્ષણરૂપ ધર્મ એજ ક્ષત્રિયનુ મુખ્ય કાર્ય હોવાથી તેને ક્ષત્રિયે પોતાનું ઘર માનવું જોઇએ, એના હેતુથી યુધિષ્ઠિર અર્જુનને ઉપદેશ કરે છે તારૂં ઘર ઇ૦ નય-નીતિ ઉંડી ઇ૦-ન્યાય શાસ્ત્રની એવી ઉક્તિ (વાણી) ને ઉંડી ધારય-મનમા સારી રીતે સમજી રાખ. પ્રજારક્ષણ રૂપ એક કાર્ય સૂચવ્યા પછી સેતુરક્ષણ રૂપ બીજું કાર્ય સૂચવે છે સાચવ્ય ઇ૦. ઉભય કાર્ય-પ્રજારક્ષણ અને સેતુરક્ષણ

ભીમે • સહદેવકેરી, સેતુહેતુ સા'ય કરી,
તીર વીર બની ધર્યું, ધનુષ્ય ધ્યાને ગ્રહ્યું. ૧૨૮

તાકી માર્યું તીર અતિ, ભીષણ ભાનુજાનુમા,
કૃશાનુને તેવું માર્યું, કપોલમાં તાકીને!
એકે કાળે પડયા બેય, પૃથ્વીપર તર્ફડતા,
ચડવા લાગ્યા ચતુર, ભામે જોયું ઝાંખીને.
અગ્નિ પર નાખી ગદા, ભૂમિમા ભરાયો તેહ,
ઉડાયું ન ગદા વાગ્યે, ગયો એવો થાકીને;
સૂર્ય જતો જોઇ માર્યું, મત્સ્ય જેવું ભલ્લ શર,
અટક્યો તે અધવચ, પટ ગયો પાકીને! ૧૨૯

૧૨૮ પાંડવોએ જૂદાં જૂદાં કામ સ્વીકારી લીધાં તે કહે છે એવ ઇ૦. શરમંડપ ઇ૦–બાણુનો માંડવો કરીને આખા નગરને ઢાંકી દીધું છે તેથી દેવના મૂકેલા શસ્ત્રાસ્ત્રથી તે હવે ભંગ પામશે નહિ ગર્વ ઇ૦–હું કાંઇ ગર્વ કરીને કહેતો નથી. પણ સેતુ ભાંગે તો મારૂં પાણી ગયું એમ જાણજે. એમ છતા પણ યુધિષ્ઠિરની ખાત્રી કરવાને અર્જુને પણ નગરરક્ષણ માટે અસંખ્યાત અસ્ત્ર મૂક્યાં. ભીમે ઇ૦–ભીમે સેતુ રક્ષણ કરવામા સહદેવને મદદ કરવાને વીર બનીને તીરને હાથમા ધર્યું તથા ધનુષ્યને પણ ધ્યાનમાં લીધું. અર્થાત્ ભીમ અત્યાર સુધી જે ગદાયુદ્ધ કરતો હતો, તેણે હવે ધનુષ્યબાણ હાથમા લીધા.

૧૨૯ ભીમે ધનુષ્યબાણ લેઇને શું કર્યું તે કહે છે તાકી ઇ૦–ભીમે અતિ ભીષણ (ભયાનક) એવું તીર તાકીને ભાનુ (સૂર્ય) ના જાનુ (ઘુંટણ)મા માર્યું; અને તેજ પ્રમાણે કૃશાનુને (અગ્નિદેવને) તાકીને કપોળમાં માર્યું! પૃથ્વીમાં અગ્નિ છે તે વિષે ઉત્પ્રેક્ષા કરેછે ઉડાયું ઇ૦–ભીમની ગદા વાગ્યાથી અગ્નિથી ઉડાયું નહિ માટે તે ભૂમિમા ભરાઇ ગયો! સૂર્ય આ વરિક્ષમાં ભમે છે તેનો હેતુ દર્પેછે સૂર્ય જતો જોઇ ઇ૦. અગ્નિના પૃથ્વીમા રહેવાના તથા સૂર્યને અધવચ ભમવાના હેતુનીસંભાવના ભીમની ગદા તથા બાણુના પ્રહારને વિષે કરી છે માટે હેતૂત્પ્રેક્ષા અલંકાર.

મૃગાંકિત બાણ લેઇ, ચંદ્રને નકુલે તાડયો,
લાંન્છનવાળો તે થયો, ગયો લાજે નાશીને,
અશ્વિનીકુમાર આવ્યા, સેનાનુ વૈદુ કરવા,
સહદેવે એક શરે, જોયા બે તપાશીને,
થઇ દવા દવા પડી, તે વૈદ્યવાડને જડી,
ગયા નાશી વૈદ ત્યાંથી, માત્રા પીધી ત્રાશીને,
યમદંડ લેઇ યમ, યુદ્ધ કરવાને આવ્યા,
યુધિષ્ઠિરે અસ્ત્ર મૂકી, ખાસી કરી ખાસીને ! ૧૩૦

સયમની પહોંચ્યા તે, અસ્ત્ર બળે યુધિષ્ઠિર,
જઇ પાપ પુણ્ય જોવા, બેઠા ચોપડા વિષે;
ભીષણ નાગાસ્ત્ર ભીમે, વાયુ પર મૂક્યું ઝટ,
કાળ વ્યાળ આવી કેડ્યા, દીન બાપડો દીસે,
અર્જુને અસંખ્ય અસ્ત્ર, જે જે દેવનેજ માર્યાં,
ગયા નાશી તે તે ત્યાંથી, મોર નાને તો મિષે,
ઉલૂકાસ્ત્ર પ્રગટાવ્યું, મયૂરને મારવાને,
ઉડયો લૈ સેનાની યથું, કારજ વશા વીશે. ૧૩૧

---

૧૩૦ મૃગાંકિત–હરણના ચિન્હવાળો થઇ ઇ૦–તે બન્ને વૈદ્યને દવા (રોગની પીડા) થઇ અને તેમની પાસેની દવા (ઔષધ) પડી (પૃથ્વી પર પડી ગઇ) પૃથ્વી પરના વૈદ્યવાડને જડી ખાસી–સારી રીતે ખાસી કરી–હીજડો બનાવ્યો ! અહીં પણ ચંદ્ર વગેરેને લાંચ્છન આદિના હેતુથી સંબંધના નકુલ વગેરેના બાણપ્રહારમાં કરી છે માટે હેતૂત્પ્રેક્ષા.

૧૩૧ સયમની પહોંચ્યા–જમપુરીમાં મોકલી દીધા અર્થાત્ તે પોતાને પેર નાસી ગયો ! ભીષણ–ભયાનક સાપ વાયુને ખાઇ જાય છે, એમ કવિઓ માને છે તે ઉપરની વક્રમ કહે છે કે, કાળ ક૦–વાયુના કાળરૂપી વ્યાળ (સર્પ) આવીને તેને કરડ્યા (ખાઈ ગયા) તેથી તે બાપડો દીન દેખાવા લાગ્યો મોર ઇ૦–બારાં ચોકા બહાના કાઢીને સેનાનીનું વાહન

યુધિષ્ઠિર કહે ભાઇ, દેવેંદ્રનો દાવ સાધ્ય,
નીકર એ નાખી વજ્ર, ઘાત કરે કોઇનો;
વાસવનો વજ્રવાળો, કિરીટીએ રોકયો કર,
ઉંચો નીચો નવ થાય, દાવ સાધ્યો સોઇનો;
એવે ત્યાં અનેક બાણ, ભીમાદિક ભડે માર્યાં,
વાર્યાં પણ વળ્યાં નહિ, ઉડયો દાવ મોઇનો;
સમજતી સુરેંદ્રને, સાથી તેડી ગયા સાથ,
આવવા દો અહીં એને, ફીટાડીએ કોઇનો. ૧૩૨
એમ વિસર્જન થયા, આવ્યા તેમ ચાલ્યા ગયા,
સંકટ કંટક સંધા, માનવને જાણિયા !
ગયા દેવ જાણી ઝટ, કટ આરંભાયો મેઘ,
હેતુ પાર પાડવાને, તાના તીર તાણિયા,
સીડી બીડી નમે જ્યાં, કીડી ચઢી ચાલી જાય,
પીડી પેરેપેર દેવ, એવા દિન આણિયા,
કવીશ્વરકેરી કૃતિ, સ્મૃતિ મધ્ય આવે કોને,
અરસિક શ્રોતા વક્તા, પ્રમાણે પ્રમાણિયા !! ૧૩૩

મોર છે અને ઘુડ મોરને મારે છે, તેથી અર્જુને સેનાનીના મોરને મારનારું ઉલૂકાસ્ત્ર (ઘુડના જેવું કાર્ય કરનારું અસ્ત્ર) પ્રકટાવ્યું, તેને લઇને મોર સેનાનીને લઇને ઊડી ગયો. એ રીતે દેવના સેનાપતિને પણ સંગ્રામમાંથી દૂર કર્યો !

૧૩૨ દેવેંદ્રનો દાવ સાધ્ય-ઇંદ્ર વજ્ર ન મારી શકે તેમ કર. રોકયો–અસ્ત્ર બળે અટકાવ્યો. વાર્યાં ઇ૦–જેમ મોઇનો (ગિલ્લીનો) દાવ ઉડયો–ગિલ્લી ઉડાડી હોય તે પાછી વળે નહિ તેમ ભીમાદિક વીર પુરુષોએ મારેલાં બાણ પણ દેવોએ અટકાવ્યાં તો ખરાં પણ પાછાં વળ્યાં નહિ ! સાથી-સાથે આવેલા બીજા દેવો. ફીટાડીએ ઇ૦–એનું નામજ કાઢી નાખીએ–નાશ કરીએ.

૧૩૩ આવ્યા તેમ–અર્થાત્ કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના. પોતાની રસિક

ભીમાર્જુનગમન.

પૂલ બાંધ્યો એમ પેરે, મૂળ મહી (ને) ટોચ નભે,
ફૂલ ફાલ્યાં વૃક્ષ વિના, કુલ ચંદ્ર વારિથી;
નમ્યો નર નૃપાળને, ગમ્યો કે'વા ગર્જ શી છે?
ચમ્યો ઉમરો ક્ષમાવ્યો, રમ્યો શો દિદારીથી!
નૃપાળ! આજ્ઞા આપિયે, કૃપાળ કૃપા કીજિયે,
રસાળ! રસ લીજિયે, અકાળ આ કારીથી,
માતમન મનાવિયે, શાત શુદ્ધ જણાવિયે,
વાત ખ્યાત વણાવિયે, ભ્રાત! ભીમ ભારીથી. ૧૩૪

કવિતાની ચમત્કૃતિ તે વખતના અરસિક શ્રોતા અને વક્તા સમજી શકશે નહિ, એમ ધારી કવિ શોક કરે છે; કવીશ્વર ઇ૦–કવીશ્વરની આ અદ્ભુત રસમય કૃતિ (રચના) છે તે કોને સ્મૃતિમાં આવવાની છે? કેમકે શ્રોતા અને વક્તા બન્ને અરસિક (અરસજ્ઞ) છે એમ પ્રમાણથી (પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી) પ્રમાણ્યા છે (સિદ્ધ કર્યું છે) મતલબ કે રસજ્ઞ પુરુષોજ મારી આકૃતિ જોઇને આનંદ પામશે કવિએ અહીં યુદ્ધવીર વર્ણ્યો છે તેમ છતાં તે અદ્ભુત રસનીજ પુષ્ટિ કરે એવો વર્ણ્યો છે, એ ચમત્કાર રસજ્ઞ પુરુષોજ જાણી શકે એવો હોવાથી કવિનું લખવું સત્ય છે.

૧૩૪ મૂળ ઇ૦–તે પૂલનું મૂળ મહી (પૃથ્વી)માં છે અને તેની ટોચ નભે (આકાશમાં–સ્વર્ગમાં) છે. કુલ ઇ૦–ચંદ્રકુળના વારિ (પાણી–બળ) થી વૃક્ષ વિના ફૂલ ફાલ્યાં–અર્જુન પૃથ્વીપર છતાં તેના પરાક્રમ રૂપ પાણીથી તેની કીર્તિ રૂપી ફૂલ સ્વર્ગમાં ફાલ્યાં અર્જુન હજુ સ્વર્ગમાં ગયો નથી તે પહેલાં તેની કીર્તી ત્યાં જવાઇ માટે વૃક્ષવિના ફૂલ ફાલ્યાં એમ કહ્યું છે રૂપકાલંકાર. નર–અર્જુન. નૃપાળને–યુધિષ્ઠિરને. ગમ્યો ઇ૦–કવિ કહે છે કે અર્જુન યુધિષ્ઠિરને ગમ્યો. એમ કહેવાની શી ગરજ છે? એ તો અર્થાત્ સમજાય એવુંજ છે. ચમ્યો ઇ૦–ઇંદ્રિ કરેલ

આલિંગીને યુધિષ્ઠિર, વદ્યા જાવ વેગે ભ્રાત,
કાર્ય કરી આવો શુભ, માતને રીઝાવવા;
વાઘને વળવાતણી, ગર્જ નવ હોય કદી,
તોય એકથકી બેય, આનંદ ભીંજાવવા;
ભીમભડ સાથ જાવ, પંચ મળી જાત પૂરા,
આરગણુ અર્પે કષ્ટ, કાર્યને સીઝાવવા;
અમો ત્રણ પુરે રહી, રક્ષણ તર્વેનું કરૂં,
તમો બને જાવ જોડે, ખરાને ખીજાવવા. ૧૩૫
આજ્ઞા અનુસાર જાઉં ભીમભડ સાથે ભાઇ,
ગર્જ હોય મારી અહીં, ભ્રાત જાય એકલા;
નરેશ કે' જાવ બંને, જાળવી લઇશું અમે,
વે'લા વળી આવો તમે, અગાધ હજો બલા,

પોતાનું અપમાન સાભળીને ઉપજેલો પોતાનો હબરો શમ્યો અને બીજા લોકોનો હબરો શમાવ્યો. રમ્યો ઇ૦—દિદારી (દર્શન કરવા જેવા દેવો) ની સાથે તે યુદ્ધમાં કેવો રમ્યો ! અથવા દિદારી(યુધિષ્ઠિર)ની સાથે તે કેવો આનંદ પામ્યો ! હવે સ્વર્ગમા જંવાને આજ્ઞા માગે નૃપાળ ઇ૦ રસાળ ઇ૦—હે રસાળ ! આ અકાળે (સમય થયા પહેલા) કરેલા સેતુરૂપ કારી (કારમા) કામથી રસ લ્યો-ઇચ્છિત અર્થ સિદ્ધ કરો. મૃત્યુ થયા પછી સ્વર્ગમા જવાય છે તેમ છતા મૃત્યુ થયા પહેલા સ્વર્ગનો માર્ગ કર્યો માટે 'અકાળ' શબ્દ મૂક્યો છે વાત ઇ૦—ભારી ભીમથી વાતની ખ્યાત વધારો અર્થાત્ ભીમની પાસે કાર્ય કરાવીને તેની કીર્તિ પસારો. અથવા આપણું ભારી ભ્રાત ભીમવડે આ વાતની ખ્યાતિ આપણે પ્રસારી શકીએ છીએ ! ભીમને માન આપવાવડે અર્જુનનો વિનય દર્શિત કર્યો છે

૧૩૫. આનંદમા ભીંજાવવાનેએક કરતા બે સારા ત્યારે પાછે કેમ ન જઇએ ? તે કહે છે પચ ઇ૦ અરિગણુ-શત્રુઓ સીઝાવવા-ભગાડવા. ખરાને ઇ૦—બળવાન શત્રુ સાથે બાથ ભીડવાને બે શત્રુઓ બળવાન છે માટે બેની જરૂર છે, એ વ્યંગ્ય છે

આશિર્વાદ આપ્યો યોગ્ય, કાર્યસિદ્ધિ નક્કી થશે,
માધવ રતિધવથી, મોહ પામે સબળા;
વચન શકુન શુભ, શ્રવણ કરી દેખીને,
સેતુપર ચડયા ભ્રાત, દેવ માની નિબળા. ૧૩૬

ખેચરની ગતિ ધારી, તુંબરુ ચાલી ગયો ત્યાં,
સમાચાર કહ્યા સર્વ, સ્વર્ગના સદનમાં;
જાણી જેણે જેણે વાત, તે તે ઊડી ગયા જોવા,
અંતકને કાળ લહી, કોપિયા કદનમાં;
સામટા આ સ્વર્ગને શું, સમેટીને લેઇ જાશે,
વ્યાપ્યો કોપ ચક્ષુ અંગ, રાડથી રદનમાં;
અસુરારિ અટવાય, સેનાની સામટ ભેળી,
પેરપેર પૂછતો તે, મોહે એ મદનમાં? ૧૩૭

૧૩૬ ભ્રાત-ભીમ. મતલબ કે ભીમ એકલા પણ બધા દેવોને પૂરા પડે એવા છે! ભીમની સ્તુતિ વ્યંગ્ય છે. અબાધ ઇ૦-તમે બધા (વિઘ્ન)-થી અબાધ (પીડા વિનાના) હશો. માંધવ ઇ૦-જેમ માધવ (વસંત) અને રતિધવ (કામદેવ)થી સબળા પુરુષો પણ મોહ પામે છે, તેમ તમો બન્નેથી પણ દેવો મોહ પામશે (મૂઢ કર્તવ્યશૂન્ય) બનશે. વચન ઇ૦-શુભ વચનને શ્રવણ કરીને અને શુભ શકુનને જોઇને. અનુક્રમાલંકાર.

૧૩૭ ખેચરની ઇ૦-આકાશમાં ફરનારની. સમાચાર-(ભીમ તથા અર્જુન આવે છે એવા) સદન-ઘર-સ્થાન. જેણે જેણે-જે જે દેવોએ. અંતક ઇ૦-ભીમ તથા અર્જુનને અંતક (યમ) અને કાળ જેવા દેખીને તેમનું કદન (નાશ) કરવાને તેઓ કોપ્યા. તેમને એમ લાગ્યું કે આ બન્ને જણ આ સામટા સ્વર્ગને એકઠું કરીને લેઇ જશે કે શું! આ વિચારથી તેમના ચક્ષુમાં અને અંગમાં કોપ વ્યાપ્યો!-કોપથી તેમનાં નેત્ર લાલ થયાં અને શરીરે રોમાંચ થયાં! રાડથી (યુદ્ધ કરવાના વિચારથી) તેમના

આવે જેણીવાર અત્ર, ભીમાર્જુન માગવાને,
ગુદ્ધિએ સન્માન દેઇ, સાધી લેવો તાર તો;
કે'વું એરાવત હસ્તી, હસ્તીશાળાથકી છોડી,
સાથવીને સાથ લીજે, જોડી આણી વાર તો;
હસ્તારોહને પઠાવ્યો, ચઢાવ્યો ચતુરમણો,
હાથી નવ હાથ જાય, વારૂ એ વિચાર તો. ૧ ૯

ગોષ્ટ ગમી સર્વને તે, હા હા કરો એમ એમ,
ક્ષેમ થાસે ખરેખરું, બોલ્યું સત્ય ઠરશે !
એરાવત હાથ આવે, એવો માનવો ન કદી,
જશે હારી થાકી પાછા, દિલ મધ્યે ડરશે ! !
વાસવ કે' વારૂ એમ, કરવાની કરો આજ્ઞા,
સભા મધ્યે ચાલો બેસુ, હસ્તીએ શુ હરશે ?
એમ વદી ગયા ચાલ્યા, સભાપ્રભા મધ્ય બેઠા,
ઉભય ત્યાં ભ્રાત આવ્યા, અર્થ કેવો સરશે ! ! ૧૪૦

ભીમાર્જુનઇદ્રસભાપ્રાપ્તિ.

ચઢી આવ્યા ચતુર બે, આતુર હસ્તી લેવાને,
સ્વર્ગમા પધારતામા, માન અરપ્યુ ઘણું;

---

૧૩૯ અષ્ટ વસુ–વસુ નામના આઠ દેવો સમીર–વાયુદેવ. શું બોલ્યા ? મહોત્કટ ઇ૦–માતંગ (હાથી)ને અપાર મહોત્કટ (ગાંડો) કરવો. સાધી ઇ૦–તેમની સાથે યુદ્ધ થવાથી જે મન જુદા પાડી ગયાં છે તે પાછાં મેળવી લેવાં. જોડી ઇ૦–સાથે જોડી લીજે–જોડે લેઇ જાઓ. હસ્તારોહને ઇ૦–એવો વિચાર કરીને પછી હસ્તારોહને (મહાવતને) મોકલ્યો અને તેને પણ ચતુરમણો (ચારગણો) ચઢાવ્યો (ઉશ્કેર્યો) કે હાથી ભીમાર્જુનના હાથમાં ન જાય એ વિચાર વારૂ (ઠીક) છે

૧૪૦ સભાપ્રભા મધ્ય –સભાની કાંતિ (શોભા) ની વચ્ચે. અર્થ ઇ૦–હવે અર્થ કેવો સરશે તે હું (કવિ) કહું છું.

ભગદત્તાનનું ઊંચું, અતિશય મહાઉગ્ર,
ઘેર ઘેર એજ એક, પિતા એક તો મળ્યું;
પરાક્રમી પૂર નર, ગણ વીર સાથ ગણી,
કયો પિતા રોકે નહિ, દેવ આગે બળ્યું!
એમ કહ્યું મારે માન, ભીમાદિકને ત્યાં મળ્યું,
અપમાન થયું મારું, ઉમેદ માનાનું!! ૧૪૮

કોઈ કહે એમ નહિ, પરાક્રમ કરી કમ—
બરે ધરે માન સર્વે, નિશ્ચય એ વાત છે;
બાર કહી એમ બને, સંકટો અપારી ભારી,
માન્ય કરતા વિચારી, કવીશ્વર ખ્યાત છે;
જેવા છઠ્ઠે આવતા બે, અંતર ને કાળ સમા,
આપોઆપ આપ્યું માન, વિશ્વમાં વિખ્યાત છે!
ધ્રુમાસન પાસ ખાસ, આસનપત્રે બેસાડ્યા,
સમાસન કર્યું અતિ, પ્રેમેરું પાન છે. ૧૪૯

---

૧૪૮ કવિ ભીમાર્જુનને ઉદ્દેશીને છે: ભગવાના ઉ૦—ઉંચે અને ભગવાન(કૈરો)ના ઊંચું છે, અને અતાઉ(કૈરો)ના અતિશય છે: માત્ર ઘેર ઘેર એજ એક છે, નહિ તો પિતા તો એક જ છે. ભગવંત અને અર્જુનનો પિતા તો એક ઇંદ્ર છે; માત્ર માતાઓ જૂદી છે એટલોજ ફેર છે. એમ ઉ૦—એમ કહ્યું મહિષ ભીમાદિકને ત્યાં માન મળ્યું. વક્રોક્તિ.

૧૪૯ પાછળ કહેલી વક્રોક્તિનો સ્પષ્ટાર્થ કરે છે: કોઈ ઉ૦—કોઈ કહે છે કે એટલા માટે માન નથી મળ્યું, પણ સર્વે કોઈ પરાક્રમ કરીને કામ (કરવી) બરે, તો માન પામે છે, એ વાત નિશ્ચય છે. ભીમાર્જુને પરાક્રમ કર્યું માટે તેમને માન મળ્યું છે. બાર ઉ૦—પાછળ કહેલી વક્રોક્તિ અને આ સ્પષ્ટોક્તિ, એ બન્ને સંકટો અપારીજ ભારેલી છે માટે બન્ને માન્ય છે. એમ હોય તોય ઠીક અને તેમ હોય તોય ઠીક; માન મળ્યું એ નક્કી છે. આપો આપ ઉ૦—એમનું પરાક્રમ જોઈનેજ એની મેળે માન

ઈંદ્રઆશિર્વાદ.

કુશળ છો પંચપ્રાત, તમ માત આશ પૂરો,
સમરપો તેને સુખ, એહ આશિર્વાદ છે;
આ સભા અમારી તેવી, તમે તો કરાવી સુત !
જુઓ જુઓ તોય અહીં, કેટલો ઉત્સાહ છે ! !
ગંધર્વ આ ગાનગર્વી, તમારે ત્યા આવે કદી,
અપ્સરાઓ આવી નવ, સુખકેરો સ્વાદ છે !
કે'વાય ન મારાથકી, અધિક હવે તો કાંઇ,
સ્વર્ગ માંહી લજ્જા કરી, માનવ પ્રમાદ છે ! ! ૧૪૩

જોઇએ નંદન વન, ચંદન તરૂની ખોટ,
વૃંદ નવાં નવા આજે, જણાય ન જાણવી;
એક વૃક્ષ એવું સેવું, જોતા માંહી ક્ષુધા જાય,
છે ભારી અપારી શોભા, સ્વેચ્છિત એ માણવી;
ચાલો જૈએ ત્યાં ચતુર ! આતુરતા દર્શે અતિ,
આશ પૂરવી ન કોની ? આશંકા શી આણવી !
જુઓને આ વજ્ર વારૂ, મારૂં તેને ના ઉગારૂં,
આવે નહિ એને આડું, પેર એ પ્રમાણુરી. ૧૪૪

અપાઇ ગયુ ! સ્વભાવોક્તિ. સમાધાન–સમાશ્વાસન–આશ્વાસનકાર.
આત–પાત્ર

૧૪૩ તેમને લોભાવવાને ઇંદ્ર યુક્તિ રચે છે અપ્સરાઓ ઇ૦–
આની અપ્સરાઓ તમારે ત્યાં નથી ! કે'વાય ઇ૦–' એમની સાથે તમે
વિહાર કરો ' એવું અધિક વચન તમો પુત્ર પ્રત્યે મારાથી કહેવાય નહિ.
તમે લાજતા હો તો લાજ છોડી દેજો; કેમકે સ્વર્ગમાંહિ ઇ૦–સ્વર્ગમાં
લાજ શી ? લાજ એ તો માનવ જાતનો એક પ્રમાદ છે ! !

૧૪૪ ચંદન ઇ૦–એ વનમાં નવાં નવાં વૃક્ષોના વૃંદ ([illegible])

ભીમવચન.

સુરેંદ્રને નામી શીશ, વીશ વશા કાકા સાથ,
ભતરીજો ભલો વધો, કાકા! કાર જાણું હું;
શોભા આનંદ ઉભય, જોવાં નથી અમારે તો,
યુદ્ધ હાથી પૃથ્વીપર, ત્રણને વખાણું હું;
એ રહો તમારી કને, અર્પી દીજે ત્રણ વસ્તુ,
અમસ્તુ નથી મેં ભાખ્યું, ઇચ્છા એવી આણું હું;
તેડતામાં તર્ત આવ્યા, મીઠા બોલ બોલશો મા,
સાચા બોલા થવા શર, સુરેંદ્ર પ્રમાણું હું. ૧૪૫

ઉગેછે તેમાં ચંદન તરૂની કંઇ ખોટ છે એમ ન જાણવું ! કલ્પતરૂ બતાવવાને બાહાને હલવાવેછેઃ એક વૃક્ષ ઇ૦. સ્વેચ્છિત ઈ૦–એ શોભા સ્વેચ્છિત (પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે) માણવી. આતુરતા ઇ૦–ત્યાં જવાની તમારી અતિ આતુરતા મને દેખાય છે માટે ચાલો ત્યાં જઇએ ! આશ ઇ૦–મારે કોની આશ પૂરવી?–તમે શું મારે કાંઇ પરભાર્યા છો ? અને તમારી આશ પૂરવામાં મારે આશંકા શી આણવાની છે ? અથવા તમારે સ્વર્ગનો ઉપભોગ લેતા શી આશંકા આણવાની છે ? તમને જો કોઇ નંદન વનમાં ફરતાં ખાળશે તો તેને મારૂં વજ્ર મારૂં, વગેરે નિમિત્તથી તેમને ભયભીત કરવાની યુક્તિ રચે છેઃ જુઓને ઇ૦. આડું–એ વજ્રને કોઈ શસ્ત્ર અટકાવી શકે એમ નથી. અર્થાત્ તમે જો અમારી સાથે યુદ્ધ કરશો તો વજ્રથી તમને સીધા કરીશું, એ વ્યંગ્યાર્થ.

૧૪૫ કાકા સાથ–ભીમ વાયુદેવનો પુત્ર હોવાથી અને વાયુ તથા ઇંદ્ર એક અદિતિ માતાના પુત્ર હોવાથી ઇંદ્ર ભીમનો કાકો થાય, એમ વર્ણ્યું છે. ભતરીજો–ભીમ. કાર–કારસ્થાન–યુક્તિ પ્રયુક્તિ. શોભા–નંદન વનની. આનંદ–અપ્સરાઓનો. ત્રણને–તમારી સાથે યુદ્ધ કરવું, હાથી લેવો, અને તે પૃથ્વીપર લેઇ જવો, એ ત્રણ મારે જોઇએ છીએ. બે–પૂર્વોક્ત શોભા અને આનંદ. ત્રણ વસ્તુ–યુદ્ધ, હાથી, અને તે હાથીનું પૃથ્વીપર આવવું. લોકમાં કહેવત છે કે "ઉકય કાકા ! ત્રણ તારા ને બે મારા" એ વાતની પૂર્ણ કથાનો

વાસવવચન.

ના ના ભાઇ એમ નથી ! તમારે કાજે આ કહ્યું,
હસ્તી લેઇ વળો પાછા, અમારે આ નાથ છે !
જોવા જેવું જુઓ એમ, અમારા મનની ઇચ્છા,
વેંમ પડે વારુ નહિ, હાથીકેરી હાથ છે;
જાવ જઇ વેગે અર્પો, હસ્તી આણી દીજે સુર,
જો જો વળી આવો કદી, અમર આ હાથ છે !
એવે દોડી આવ્યા દાસ, મસ્તી હસ્તી થયો મસ્ત,
છોડવા દેતો નથી તે, વક્તાયે વાંધ છે. ૧૪૬

વદે ત્યાં વૃદ્ધશ્રવસ, અરે એમ થાય કેમ ?
ગમે તેમ કરી હરિ, અહીં લાવો આ ઘડી;
કારણુ ન ચાલે કાઇ, વારણુને વશ કર,
ધારણુ ને ધ્યાન ધરો, ઘડી કાઢો આ અડી;

અનુવાદ કરનાર' એટલે "બે મારા ને ત્રણ તારા" એવું વાક્ય વર્ણ્યું છે માટે લોકોક્તિ તેહતામાં ઇ૦-તમે લખ્યું હતું કે સ્વર્ગમાં આવીને હાથી લઇ જાઓ, તો અમે તે પ્રમાણે વરત આવ્યા છીએ માટે હાથી આપીને સાચાબોલા થાઓ તો હું તમને ઘર એવા સુરેંદ્ર પ્રમાણ કરું ! '

૧૪૬ એમ નથી-હું તમને છેતરવાને મીઠા બોલ બોલતો નથી ! વેંમ ઇ૦-તમને વહેમ પડે એ વારુ (ઠીક) નહિ હાથ-હા, જો જો ઇ૦-વળી કદી (કોઇ દહાડો) પાછા સ્વર્ગમા આવો ત્યારે લેવા લાયક વસ્તુઓ લો લો, કેમકે આ કાયા તો અમર છે ! મનુષ્યની કાયા અમર નથી, અને પોતાની કાયા અમર છે, એ સૂચવવાને મનુષ્યની કાયાને ઉદ્દે અમર કહી બતાવી માટે વક્રોક્તિ વક્તાએ ઇ૦-વાગ્યુગ્મ કરી જઇને અમને છેતરે છે, પણ છોડવા દેતો નથી ! અથવા, એમ વાંકાપણાવડે ઇંદ્ર ભીમાર્જુનને છેતરે છે (કવિવચન).

નાગ લાગ લાગી લાવો, ભાગ ભલા પામવા જો,
જાગ જગતણી જુએ, પાગમાં નાખો કડી;
વારૂ કહી દૂત ગયા, કરવા વિરૂદ્ધ વાત,
માતંગને વધુ મસ્ત કરતાં મૂકી હડી. ૧૪૭

પુરમાં પોકાર પડ્યો, ઐરાવત છૂટયો છૂટયો;
નાસો નાસો નગરથી, વસવામાં હાણુ છે;
આહાકાર કરી લોક, થોકે થોક મળી આવ્યા,
પોકે પોક મૂકી રડે, જાણુ કો અજાણુ છે;
અસુરારિ વાર વાર, વારે અને શાંત કરે,
એવે આવ્યા દૂત દોડી, દીન થઇ વાણુ છે;
નાથ ! નવ ઐરાવત, હાથ આવે કોઇ પેર,
સાથ પુરજનતણા, પડીકે તો પ્રાણુ છે ! ! ૧૪૮

ઉઠ્યા સુરરાય સુણી, ભીમાર્જુન સાથ ભાખ્યા,
એક બે દિવસ રહો, હસ્તીનું શું થાય છે ?

---

૧૪૭ શક્રશ્રવસ—ઇંદ્ર હરિ—હાથીને. વારણને–હાથીને. ઘડી ઇ–આ ઘડી (અટકેલી) ઘડી કાઢો–જરૂરનું કામ કરો. નાગ–હાથી. લાગ ઇ૦–તમારે ભલા ભાગ (વેતન અથવા યજ્ઞના ભાગ) પામવા હોય તો. જાગ ઇ૦–હાથી જગતણી (પૃથ્વી)ની જાગ જુએ–પૃથ્વીમાં જાય, એમ કરવાને ગમે તો તેના પગમાં કડી નાખો. વિરૂદ્ધ વાત ઇ૦–ઇંદ્રે કહ્યું તેથી ઉલટું કરવાને–હાથી ભીમાર્જુનના હાથમાં ન આવે એમ કરવાને. માતંગને–હાથીને. કરતા ઇ૦–હાથીને વધારે મસ્ત કરીને અથવા કરવાને હડી મૂકી.

૧૪૮ જાણુ ઇ૦–કોઇ હાથી છૂટયાની વાત જાણે છે તે અને કોઇ નથી જાણુતા તે પણુ દેખાદેખી ગભરાઇને બૂમો પાડવા લાગ્યા। અસુરારિ–ઇંદ્ર. વારવાર–વારંવાર. વારે–(પ્રજાજનને) રોકે. દીન થઇ ઇ૦–અર્થાત્ તેમની વાણી દીન થઈ ગઈ છે. સાથ ઇ૦–પુરજનતણા સાથના પ્રાણુ તો પડીકે બંધાયા છે।

જ્યારે જ્યારે છૂટે ત્યારે, આમ તે તોફાન કરે,
હાથ નવ આવે વે'લો, દૂર નાશી જાય છે ! !
ચિંતા મન થાય એજ, ઇન્દ્રપ્રસ્થ પુરે કદી,
છૂટી જશે મસ્ત થઇ, ધરે તેવો રામ છે ! !
આપવાને વાર નથી, પણ આપવાની વસ્તુ,
હાથથકી જતી રહી, મારી નવ નામ છે ! ! ૧૪૯

પાર્થપ્રેમવચન.

પિતાશ્રી ! પ્રણામ કરૂ, ચિંતા નવ ધરો ચિત્ત,
આપવાની હશે ઇચ્છા, આપતા શી વાર છે ?
પુર્જન કષ્ટાય અતિ, શાંત કરવા તે પે'લા,
હાથી નવ હાથ આવે, સુરમા શો સાર છે ?
રે'વાય ન એક દિન, અમ રે તો આવી ધાડી,
તમે પણ કહ્યું કરો ? વાતમા વિચાર છે !
હસ્તી હાથ આવે નવ, સેવકને કાર્ય સોંપો,
વિપળમા કરી આવે, એના તે શા ભાર છે ! ! ૧૫૦

---

૧૪૯ હસ્તીનુ ઇ૦-હવે હાથીનુ શું થાય છે તે જોઇએ ! વે'લો ઇ૦-એ વહેલો હાથ નથી આવતો. અર્થાત્ તમારે અહીં કેટલાક દિવસ થાભવું પડશે ! ચિંતા ઇ૦-તમને હાથી આપતા એજ ચિંતા થાય છે કે કદી જો ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમા આમ તેમ છૂટી ગયો તો તેને ધરે (પકડે) એવો કોઈ ત્યા રાજા છે ? મારી ઇ૦-હુ ના કહેતો નથી !

૧૫૦ પિતાશ્રી !-(અર્જુનનુ ઇન્દ્રપ્રતિ વચન છે અને અર્જુન ઇન્દ્રનો પુત્ર છે માટે) પુર્જન-(પૂર્ નગર) નગરના લોક હાથી ઇ૦-જો હાથી હાથમા ન આવે તો પછી સુરમા (દેવમા) શો સાર (તત્વ) છે ? ધાડી-ધાડી. અમારે મોટી અડચણ છે માટે એ દિવસ પણ રહેવાય તો નહિજ તમે ઇ૦-તમે પણ શું કરો ? એ વાતમાં તો વિચાર જેવુ જ

ભીમકોપવેણ.

હસ્તી એક મસ્તીવાળો, પકડી શકે ન વસ્તી,
અમસ્તી અમરતણી, ખ્યાત તો વિખ્યાત છે!
ઈંદ્રપ્રસ્થ આવે એહ, અને છૂટી જાય કદી,
પલકમાં પકડી હું, લેક્ સત્ય વાત છે!!
પુરજન પીડાય ને, રાય સુખમાં વિરાજે,
ગમી નવ ગોષ્ટ મને, અહીં કાળી રાત છે!
એ જો કાર્ય સોંપો મને, હસ્તી મસ્તીવાળો ધરૂં,
વાર કંઈ કરૂં નવ, વેણુ આ સાક્ષાત છે!! ૧૫૧

ધનદ કે' ધન્ય ધન્ય, આપ ન કરો તે એવું,
દેવ કરે કશું? જેનો, અદ્દર મુકામ છે;
ત્રિપળને પળ તણી, અને બંધુ બોલો વાત,
અસત્ય ન એમાં રજ, નવે ખંડ નામ છે!!
સાં'ય સુરકેરા બનો, જાવ જઈ ઝાલો હસ્તી,
મરાવવો પ્રાધુર્ણુંથી, નાગ ખોટું કામ છે;
ઇચ્છા મન તમારે તો, જાવ જઈ ઝાલી લાવો,
લેઈ જાવ ઈંદ્રપ્રસ્થ, દેવા ખુશી સ્વામ છે. ૧૫૨

છે! વક્રોક્તિ. અર્થાત્ તમારે અમને હાથી આપવો પડે તે તમને વિષમ લાગે છે! સેવકને–મને (અર્જુનને).

૧૫૧ વસ્તી–(દેવલોકની). અમરતણી–દેવની. ખ્યાત (ખ્યાતિ) –કીર્તિ. વિખ્યાત–પ્રસિદ્ધ. ગોષ્ટ–વાત. કાળીરાત–અંધારૂં. અહીં તો અંધારૂં ધણ દેખાય છે કે નગરના લોકો પીડાય છે તે છતાં રાજા સુખ ભોગવે છે! સાક્ષાત છે–અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા કરીને આ વચન કહું છું.

૧૫૨ ભીમાર્જુનનાં ગર્વવાળાં વચન સાંભળીને કુબેર તેમને વક્રોક્તિમાં કહે છે: ધનદ ઇ૦. ધનદ–કુબેર. અદ્દર–અંતરિયાળ. અંતરિક્ષ

કરિવરકિરીટીસમર.

ભીમભડ કહે ભલે, દેવેશની ઇચ્છા પૂરૂં !
અધૂરૂં ન રાખો કંઇ, ઊઠિયા એવું કહી;
પાર્થપાણિ પકડીને, પુરપોળ ભણી પળ્યા,
પળ્યા વારણુની વાટે, દૂરથી દીઠા સહી;
છૂટેલો ન જોયો તેહ, યુદ્ધકાજ સજ કર્યો,
ગજ ગુમાને ભર્યો છે, મર્દતો ગિરિ ગ્રહી;
કિરીટી કે, ભ્રાત મારા, માંવત માતંગ લાવે,
યુદ્ધ કરવાને કાજ, સાતરા શાઓ સહી. ૧૫૭

ભીમભડ કહે પાર્થ, અમો એશું યુદ્ધ કરૂં,
ઊભો અહીં રહી તું જો, અરે એ વિકાળ શો !

રહેશા તે બાપડા શું કરી શકે ! વિપળ ઇ૦–તમે બન્ને બંધુમાંથી એક જણુ વિપળમાં હાથી પકડવાનું કહે છે અને બીજે પળમાં પકડવાનું કહે છે, તેમા જરાયે ખોટું નથી, તમારૂ નામ તો નવે ખંડમા પ્રસિદ્ધ છે !! મરાવવો ઇ૦–પ્રાધૂર્ણ (પરોણા) પાસે સાપ મરાવવો, એ કામ ખોટું તો છે, તથાપિ તમારા મનમા તેવી ઇચ્છાજ છે તો જાઓ. દેવા ઇ૦–તમને હાથી આપવાને સ્વામી (ઇંદ્ર મહારાજ) ખુશી છે !

૧૫ કરિવરકિરીટીસમર–હાથી અને અર્જુનનો સગ્રામ દેવેશની ઇ૦– વક્રોક્તિ) જો ઇંદ્રની ઇચ્છા એવીજ છે કે અમારે યુધ્ધ કરીનેજ હાથી લેઇ જવો, તો તેમ કરીશું ! અધૂરૂં ઇ૦–કાઇ બાકી રાખશો નહિ. અર્થાત્ તમે અહીં આવવાનું કહ્યુ ત્યારે અમે અહીં આવ્યા, અને હવે હાથી સાથે યુધ્ધ કરાવોછો તો તેમ પણ કરીશું પાર્થપાણિ–અર્જુનનો હાથ છૂટેલો ઇ૦–પોતાની મેળે છૂટી ગયો હોય તેવો તેને દીઠો નહિ, પણ યુદ્ધ કરવાને બખતર વગેરે પહેરાવી તૈયાર કરેલો હતો ! મર્દતો ઇ૦– પર્વતને ઉપાડીને પણ મરડી નાખતો હોય તેવો મસ્તીવાળો હતો. સાંવરા–સજ–તૈયાર

શુંડાદંડ યમદંડ, તે પણ વળી છે સપ્ત,
અખંડ અનેરા કેવા, દેહ દર્શે કાળશે!
વિબુધોએ વેર વાર્યું, લીધું કીધું કામ સારું!
શાંત થા હું બદા મારું, ઝગી ઉઠ્યો ઝાળશો!
અર્જુન કે' અવળું એ, લઘુભ્રાત બેશી રહે,
યુદ્ધ કરે વડભ્રાત, હું શું નાના બાળશો!! ૧૫૪
જુઓ તમે જેમ એમ, વારણને બાંધું ક્ષેમ,
અડગ ડગાવું આજ, સુર જાણે ઘરને;
એમ કરે વાત એવે, ઉપર કરિ તો આવે,
સાવધાન સવ્યસાચી, ધરે રૂપ ક્રૂરને;
ગાંડિવમાં બાણ ભરી, કરિવર રોક્યો કને,
દંતુસલ મુસલ શા, વેધિયા અંકુરને;
અસંખ્યાત મૂકી બાણ, વારણને વીંટી લીધો,
પાર્થ પરાક્રમ જુઓ, ભરે ભરપૂરને! ૧૫૫
હસ્ત્યારોહ ઉપર ત્યાં, નાખ્યા બાણ હાણકારી,
વળી મૂકતો અપાર, કિરીટી કરામતી;
સરશવ જેટલું ન, શર વ્યાપવાથી અંગ,
સમર માંહે દેખાય, જો જો નરની ગતિ!

---

૧૫૪ અરે ઇ૦–અરે એ કેવો વિકરાળ છે! શુંડાદંડ ઇ૦– તેની સુંઢો રૂપી દંડ યમદંડ જેવા છે અને તે પણ વળી સાત છે, અખંડ છે અને અનેરા (જૂદા જૂદા) છે! વિબુધોએ ઇ૦–વિબુધોએ (દેવોએ) આપણા પર વેર તો વાર્યું (ઠીક) લીધું, અને પોતાનું કામ તો સારું કર્યું. ઝગી ઇ૦–એમ કહેતામા તે ઝાળશો (અગ્નિની જ્વાળાની પેઠે (ક્રોધથી) ઝગી ઉઠ્યો (પ્રકાશ્યો).

૧૫૫ ક્ષેમ–કંઈ આંચ આવ્યા વગર સાવધાન–સાવધ થયેલો. સવ્યસાચી–અર્જુન દંતુસલ ઇ૦–તેના મુસળ સરખા દંતુસળના અંકુરને વેધ્યા. ભરે ઇ૦–ભરપૂર પરાક્રમને ભરે–અતિ પરાક્રમ કરેછે!

ગિરિરાજ પર વૃષ્ટિ, મેઘ કરે ભડી ઘણી,
ગણનાએ ગણે નહિ, માતંગ તેની મતિ,
હેલી ઘેલી કરે સૃષ્ટિ, મેલી મૂળવની કરે,
ધાટો ગિરિ કાંઇ લેખે, વૃષ્ટિ થાય છો છતી, ૧૫૬

મુસલધાર મારે જો, આંખ ઉઘાડયા વિનાનો,
ગિરિરાજ ગણે તોયે, મેઘકેરા મારને ?
નગને ઉખાડવાને, ઘન ધાર મારે ઘણી,
ઉલટો શોભિતો બને, ગણે વારધારને ?
એમ ત્યાં કિરીટીકેરી, અસ્રવૃષ્ટિ થાય ફોક,
કંપે નવ કરિરાજ, પામે પાર્થ પારને,
વર્મ છેદવાને માટ, પર્મ કર્મ કિરીટીએ—
કર્યાં વ્યર્થ ગયાં તેહ, સાંપડયો ન સારને ! ૧૫૭

નિષ્ફળતા પામ્યો પાર્થ, જોઇ હસ્તી હડી કરી,
અગપર આવી અડ્યો, હસ્ત્યારોહે પ્રેરિયો,

---

૧૫૬ હસ્ત્યારોહ મહાવત કરામતી-યુક્તિવાળો (અર્જુન) સ-રશવ ઇ૦-અર્જુને મૂકેલા બાણુને લીધે હાથીનું શરીર એક સરસવના દાણા જેટલુ પણ સમરમાં (સંગ્રામમાં) દેખાતું નહોતું. નરની-અર્જુનની એમ છતાં અર્જુનના બાણ હાથીને લાગતા નહોતા, તે દૃષ્ટાંતથી કહી બતાવે છે ગિરિરાજ ઇ૦ હેલી ઇ૦ વરસાદની હેલી સૃષ્ટિને ઘેલી કરે છે, અને મૂળવની કરે છે (મૂળમાંથી ઉપાડી નાખે છે), પણ ધાટો ગિરિ કાંઇ તે વૃષ્ટિને લેખે છે ? દૃષ્ટાંતાલંકાર

૧૫૭ નગને-પર્વતને ઉલટો ઇ૦-તે ઉલટો શોભાતો થાય, પણ કાંઇ વારિની ધારાને તે ગણે ? પામે ઇ૦-પણ તે પાર્થના બળના પારને પામે છે-અર્જુનનું બળ આટલું જ છે એમ જાણી જાય છે વર્મ-કવચ (હાથીને ઓઢાડેલું) પર્મ કર્મ-મોટું પરાક્રમ સાંપડયો ઇ૦-અર્થાત્ તે કવચ અભેદ્ય હોવાથી કાંઇ વરવ મળ્યું નહિ-કવચ તૂટ્યું નહિ !

સજ્જ શુંડાદંડ મધ્યે, અખંડ પ્રચંડ પાર્થ,
ઝડપીને ઝાલી લીધો, હરખ્યા જોઇ વેરીઓ;
દેવાંગના જુએ જેહ, દુઃખી ધરતી અતિશે,
દેવેશ આ હરે કશું, દિલગીર મેરિયો:
અરે ! ઉભો ભ્રાત એનો, સા'ય નવ કરે રજ,
ઓરમાઇ હશે નકી, મોતે એને ઘેરિયો ! ! ૧૫૮
સપડાયો સિંહ પણ, દાવ આવ્યે ચૂકે કેમ ?
માતંગે ત્યાં શુંડે લઇ, શિર પર ફેરિયો;
ઉંચો થતાં વાર કાઢી, અસિ હણ્યો હસ્ત્યારોહ,
પડ્યો પૃથ્વી પર તેહ, હેવા મધ્ય હેરિયો;
અસિવડે ઘાત કર્યો, શુંડાદંડ મધ્ય અતિ;
શિથિલ થતામાં સરી, શિરે ચડ્યો શેરિયો;
મા'વત પડ્યો જે પૃથ્વી, કરિએ જાણ્યો કિરીટી,
પોરો પખી મોરો કર્યો, ધનંજયે ટેરિયો ' ! ૧૫૯
દંતુસલ મુસલથી, દૃઢે મદે ચીરી નાખ્યું,
મૂઓ નવ તે તથાપિ, અમૃત ઉમેરિયો '

---

૧૫૮ નિષ્ફળતા ઇ૦—અર્જુન નિષ્ફળ થયો તે જોઇને. પ્રેરિયો—હાંક્યો. વેરીઓ—દેવો. દુઃખ ધરતી—(આવા સુંદર તથા પરાક્રમી વીરને હાથી મારી નાખશે. એમ ધારીને) મેરીઓ—સ્ત્રીઓ. મોતે ઇ૦—એને ખરું મોતેજ ઘેર્યો છે ! (કેમકે હાથી અર્જુનના માર્યા પણ કાંઇ એને છોડવાનો નથી !)

૧૫૯ ઊંચો ઇ૦—હાથી જેવો એને શુંડમાં ઘાલીને ઉંચો કર્યો કે તરતજ અસિ (તરવાર) કાઢીને હસ્ત્યારોહ (માહાવત)ને હણ્યો. હેરિયો—જોયો. ઘાત—પ્રહાર. શિથિલ ઇ૦—તરવારના પ્રહાર થવાથી શુંઢ શિથિલ થઇ કે તરત અર્જુન શુંડની આંટીમાંથી સરીને હાથીને શિરે ચઢી ગયો અને પછી શેરિયો (શેર-વાઘ જેવો પરાક્રમી) થયો. પોરો પખી—વખત (લાગ) જોઇને. મોરો કર્યો—દંતુસલવડે પ્રહાર કર્યો. ટેરિયો—

જુઓ' જીવે ઘણી વાર, શળે બોકી રાખિયે જો,
તેમ દંતુસલે સતાં, જીવતાં એ ઝેરિયો !
મુદ્દગરની મૂઠ મારી, પાડયો નીચે તેને પાર્થ,
કરિવરે ઓળખ્યો તે, આ તો મારો મેરિયો !
શું અરિ ચઢયો છે શિર ? મન કર્યું મારવાને,
ગયો અર્થ સારવાને, અંગનો અઘેરિયો. ૧૬૦

કૃત્ય જોઇ પારથનું, સારથક શત્રુ કહે,
બ્રહ્મસદનથી થઇ, પુષ્પવૃષ્ટિ તે પળે;
અપ્સરા ત્યાં રીઝી ઘણી, વરયો ઉરવશી ઉર,
શંકુ સમ અંકુશથી, કરિ વધતો વળે;
કિરીટિની આગે તદા, કરિનું ન ચાલે કાંઇ,
ભચોભચ મારે ભાલા, બાળા મોહતી બળે;
રક્ષામાં ન કવચથી, જેહ અંગ ગુપ્ત ઘણાં,
વેર આણી વીંધે પાર્થ, પાકારિ પરજળે. ૧૬૧

લલકાર્યો (હાથીને). અર્જુને હાથીને લલકાર્યો તેથી તેણે માહાવતને અર્જુન જાણીને તેનાપર મારો કર્યો.

૧૬૦ મદે–મદવડે મૂઓ ઇ૦–એમ છતાં પણ અમૃત ઉધેરિયો (અમૃતથી ઉભેરાયલો–અમૃતપાન કરેલું એવો) તે (મહાવત) મૂઓ નહિ ! ત્યારે તેની રચી ગતિ*યઇ તે કહે છેઃ જેમ જુઆને (એ નામના જીવડાને) શળ ઉપર બોકી રાખિયે તોપણ તે ઘણી વાર જીવે છે તેમ એ ઝેરિયો (અર્જુનાદિ પર ઝેર રાખનાર માહાવત) દંતુસલ ઉપર છતાં પણ જીવતો હતો ! પાર્થ–પાર્થે મેરિયો–મેર–શિરોમણિ ! અર્થાત્ મારો મહાવત છે એમ હાથીએ તેને ઓળખ્યો ! શું ઇ૦–હાથીએ જાણ્યું કે શું હું ત્યારે અરિ (અર્જુન) મારા માથા ઉપર ચઢયો છે ? અંગનો ઇ૦–અઘેર અંગવાળો–હોથાફૂટો. (કેમકે માથા ઉપર બેઠેલાને હાથી પકડી શકતો નથી)

૧૬૧ બ્રહ્મસદનથી–બ્રહ્મલોકથી. રીઝી–(વીર અર્જુન હાથીના

દેવેશ દેવને કહે, શું જાઓ છો હણ્યો એને,
કરિતણી કીકિયારી, સુણી હદે આ બળે;
સુર લેઇ શસ્ત્ર હાથ, મારવાને મંડ્યા જેવે,
ભીમભડે ભાખ્યું આમ, અન્યાય શું ના કળે !!
માન્યું નવ વેણુ જ્યારે, ગદા કર સાહી ત્યારે,
યુદ્ધમાં અડગ ઉભો, વારતાં જે ના વળે;
ગદા ઘાતપાત કર્યાં, સુરેંદ્ર સમા સાક્ષાત,
સો મર્ણિયા માર્યાં એકે, તીખા તાનથી ટળે !! ૧૬૨

ત્રાહિ ત્રાહિ કરે સુર, ઘાતક નાશક અતિ,
સાયક ન સાંધ કરે, એક માનવથી !
રૂદ્રના ઉપાસકને, શસ્ત્રમાં ન પો'ચ્યા કોઇ,
જોઇ વજ્રી દોડી આવ્યો, કેમ ના રે' કો ટકી ?

યાચમાંથી મુક્ત થયો માટે). ઉરવશી ઇ૦-ઉર્વશીના મનમાં તે પસંદ પડયો. કરિ ઇ૦-તે કરિને બળે (કાન વગેરેના વળામાં) વેધતો. ભાક્ષ-ઇ૦-સ્વર્ગની સ્ત્રીઓ તેના બળથી મોહ પામતી હતી. રક્ષાવાં ઇ૦-દાઢીનાં જે અંગ પણ ગુપ્ત રાખવા જેવાં છતાં કવચથી રક્ષાયાં (અર્થાત્ ઢંકાયાં) ન હતાં, તેને પાર્શ્વ વેર આણીને (ક્રોધથી) વીંધતો હતો, અને તે એઇને ધાધાદિ (ઉદ) મનમાં પરજળે (બળે)-બળતો હતો.

૧૬૨ આમ-દેવોના તરફ અન્યાય ઇ૦-ભીમ બોલ્યો કે એક વીરની સાથે તમે ઘણા મળીને યુદ્ધ કરવા આવો છો એ અન્યાય થાય છે એ પણ શું તમને સમજાતું નથી !! વારતાં ઇ૦-જેને અટકાવતાં પાછો વળે નહિ એવો (ભીમ). ગદાઘાત ઇ૦-ગદાના પ્રહારથી સાક્ષાત્ સુરેંદ્ર સમા દેવોને ઘાત કર્યા-પડયા. એવી રીતે સો મરણીઆને (અનેક દેવોને) એકે (એકલા ભીમે) માર્યા ! એવા હેતુથી કે જેથી તીખા (દેવો) તેમના તાનથી (યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહથી) ટળે !! "એક મરણિયો સોને ભારે". એ કહેવતને ફેરવી વર્ણન તેનો અનુવાદ કર્યો છે માટે લોકોક્તિ.

ધરી ઉદ્ આવતો ને, કિરીટીએ પ્રેર્યો કરિ,
તે નવ સન્મુખ થાય, ઝાઝેરો બની જઈ;
એવે દંત દાબી અને, અધર ચાંપી અતિશે,
ગદાઘાત વાસવને, ભીમે કરિયો નઈ. ૧૬૩

શીર્ષ મધ્ય ગદા વાગી, સુહાગી સુરેંદ્ર ડગ્યો,
પડ્યું હાથ થકી વજ્ર, ઝડપી લીધું ભીમે;
અરિકર વજ્ર નવ, જાય તેમ કર્યું ખણું,
ચાલ્યું નવ કોઇતણું, ભીમ યુદ્ધના નીમે.
અર્જુન મારે છે અસ્ત્ર, કરિપર બેઠો બેઠો,
કંપી ઉઠી દેવકાય, શુદ્ધિ આવે ના સીમે,
એમ બન્ને ભ્રાત મળી, સમરમાં શૂર બની,
અમરમાં આગેવાન, થાય છે ધીમે ધીમે! ૧૬૪

વાસવ પડ્યો જે ભૂમિ, શુદ્ધિ આવી નવ તેને,
સેવકો ઉપાડી ગયા, સુરેંદ્રને સભામાં,

---

૧૬૩ ત્રાહિ ઇ૦—કવિ કહે છે કે, ભીમ નાયક અતિ લાયક છે, કેમકે તેને કોઇ સહાયક (મદદગાર) સહાય કરતો નથી, તેમ છતાં એક માનવથકી સુર (દેવ) ત્રાહિ ત્રાહિ કરે છે! કેમ ભીમને કોઇ પોહોચ્યા નહિ તેનું કારણ કહે છે રૂદ્રના ઉપાસક ઇ૦ ભીમ શિવનો ભક્ત હતો તેથી કોઇ દેવ તેને રાટયમાં (યુદ્ધમાં) પહોંચી શક્યા નહિ 'રૂદ્રઉપાસક' એ હેતુ ગર્ભિત વિશેષ્ય છે માટે પરિકરાંકુર અલંકાર વજ્ર—વજ્ર ધારણ કરનારો (ઇંદ્ર) જશી—હઠીલો. (પોતાના ધણી ઇંદ્રને ઓળખીને).

૧૬૪ ભીમ ઇ૦—ભીમના યુદ્ધ કરવાના નિયમને લીધે. અર્થાત્ જે વજ્ર પાછું લેવા આવે તેને પણ ભીમ ગદા મારે, એવો હોવાથી. શુદ્ધિ ઇ૦—મૂર્છિત થયેલા દેવોને સીમે (સાવધ થવાનો અવધિ થયા છતા પણ) શુદ્ધિ આવતી નથી! અર્થાત્ મરણતુલ્ય મૂર્છા થઇ હતી આગેવાન થાય છે—અર્થાત્ જય મેળવે છે!

સર્વ સભા મધ્ય નાઠા, ઇંદ્ર કને બેઠા જઇ,
કિરીટી કુંવર શૂર, નામ પાળે નૂરથી. ૧૬૭
કાપ્યું કે થાશે નહિ, ઊભું ત્યાં રેવાય નહિ,
અબ તો સેંવાશે નહિ, બીમ વડે હસ્તીથી;
સુણી વાત શક્ર કંપ્યો, વજ્ર હરી લીધું માર્ં,
હસ્તીકેરા લેશે પ્રાણ, ડરે શક્ર વસ્તીથી, !!
વેણ સુણી સર્વ સુર, નીચું જોઇ રહ્યા નર્યા,
કંપે કાય સાગરથી, દર્શન અગસ્તીથી;
પછે ઊભી ઉંચે સ્થાન, જોવા ચડ્યા ઝોકઝમ,
રાઢય ત્યાં રચાતી જોતા, હસ્તી સાથ રસ્તીથી. ૧૬૮
ભીમભડે પુચ્છ સાંધ્યું, બીજે કર ધારી ગદા,
નિતંબમાં મારી વેગે, હસ્તી ત્યાં હડભડ્યો;
આર્તસ્વરે ચીસ નાખી, એવે મારી ઉદરમાં,
પડી ગયો હસ્તી પટ, ભલેરો ભડભડ્યો;

---

૧૬૭ સાખ્યો-(અર્જુન પ્રતિ) બોલ્યો. કરિ ઇ૦-કરિ (હાથી)ને હું દીન કરી નાંખું છું; તું દેવોની સાથે યુદ્ધ કર. કર્મ ઇ૦-તેમનાં ક્રૂર કર્મથી તેમને વહી (જોઇને). ત્રિદશો-દેવો. શાંત થયા ઇ૦-તે શૂરથી શાંત થયા (હાર્યા). અથવા પોતાના શ્રશાતનથી શાંત થયા (વિરામ પામ્યા). કિરીટી ઇ૦-ઇંદ્ર પાસે જઇને બોલ્યા કે તમારો કુંવર કિરીટી (અર્જુન) શૂર છે અને તે નૂરથી (પોતાના તેજથી) નામ પાળે (નામ રાખે) એવો છે.

૧૬૮ પ્રાણ લેશે-(વજ્રનો પ્રહાર કરીને) જીવ લેશે. ડરે ઇ૦-શક્ર (ઇંદ્ર) વસ્તીથી ડરે છે-(વજ્ર ખોયું અને મનુષ્યથી હાર્યો માટે બધા નગરમાં મારું અપમાન થશે એવા ભયથી). કંપે ઇ૦-જેમ અગસ્તી (અગસ્ત્ય) મુનિના દર્શનથી સમુદ્રની કાય કંપે (અગસ્ત્ય સમુદ્રનું પાન કરી ગયા હતા તેથી) તેમ ભીમ તથા અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈને દેવની કાયા પણ કંપવા લાગી. રસ્તીથી (રસ્તે રસ્તે)-ધીમે ધીમે (?)

તેં તો સ્વર્ગ શોભાવિયું, નામ નૂર રાખિયું તે,
સુરત્વ તો દાખિયું તે, હાવે આણી ડારિયો ! !
અર્જુનને ત્યાં અસ્ત્ર લીધું, ના ના ભીમભડે કીધું,
સાંય કરનાર 'માર', વેગે એમ વારિયો;
કંપતો હસ્તી અતિશે, છૂટશે તો વેગે પ્રાણ,
શુંડાદંડ બીચ દાબી, ઘણી ઘડી ધારિયો ૧૭૧

ભીમ અસિ કાઢી ઝટ, છેદવાને શુંડ લાગ્યો,
કરિએ ઉછાળી કે કયો, જાણ કોઇ જે પડયો;
પછે નાઠો પાછો તેદ, આવશે એવું વિચારી.
પેસી જાઉં પોળ મધ્ય, દરવાજે તે ચડયો,
એવે ભીમભડ દોડી, આવિયો અતિશે વેગે,
દ્વાર જતો હસ્તી સાંધ્યો, સામો થઇ તે તડયો.
દ્યો મોરો ભીમ બાળી, ખશી ગયો ત્યાંથકી તે,
પૃથ્વીમાં પેસાડયા દાંત, અંતર એવો અડયો ! ૧૭૨

નીચો નમ્યો જોઇ ભીમે, કુંભસ્થળ મધ્ય ગદા,
મારી તદા તર્ફડયો તે, પડયો ચીસ પાડીને.
નાકેશે નિશ્વાસ નાખ્યો, ભીમે ગદા મારી બીજી,
ત્રીજી ચોથી ખાધી એમ, તંત જોયો તાડીને,

---

૧૭૧ ડારિયો-(શત્રુને-ભીમને)ડરાવ્યો. ના ના ઇ૦-ભીમભડે (ભટ-વીરે) ના, ના, એમ કીધું (કહ્યું) અને વળી કહ્યું કે મને સહાય કરવા આવનારને પણ હું મારૂં. ઘણી ઘડી-ઘણીક ઘડી સુધી-બહુ વાર,લગી. ધારિયો-પકડી રાખ્યો

૧૭૨ તેદ-(હાથી) આવશે-(ભીમ) પોળ મધ્ય-નગરની ભાગમાં (રક્ષણ થવા માટે). અંતર ઇ૦-એમ છેટું પડી ગયું !

દેવેન્દ્રના દુઃખતણો, કે'વાય ન આરો કંઈ,
પારાવાર પેઠા નીર, ન કો ઊકાડનાર છે !
વાહન જે ઉત્તમ તે, કપાય છે આમ અતિ,
વજ્રની ગતિ થઇ, કોણ તારનાર છે !!
આંખ બંધ કરી અને, ઘણેરો નિશ્વાસ નાખ્યો,
શી ન ઐરાવત આપ્યો ! ગર્વ મારનાર છે !!
શિથિલ થયો તે કરિ, સારી પેઠ જાણ્યું જ્યારે,
ગદાકેરો ભાર મૂક્યો, કો ઉડાડનાર છે ? ૧૭૫

ભીમકૃતકરિબંધન.

હાથી પર ગદા મૂકી, બાથી ભીમ નાચતો ત્યાં,
સાથી સુરકંપે હાય, અડબંગ ભંગ છે !!
પાંડવ કરી તાંડવ, ધર્મ કરિવર્મ પાસે,
ગયો ને વિચાર થયો, આ અભંગ ભંગ છે;

આ ગજને ઉછાળે છે તે દેરો (જુઓ). ભીમનો વર્ણ ગોર હોવાથી તેને કામદેવની ઉપમા આપી છે તથા હાથી ગોર હોવાથી પુંડરીકની ઉપમા આપી છે. ક્રીડા-રમત. સજ-તૈયાર થયેલો. તેમ ઇ૦-જેમ કરિ (હાથી) ને હેઠો પડે તો પાછો તેને ધરે (હાથમાં પકડે), પણ આ (ભીમ) રજ કરે નહિ ઉલટી કે'વત-કહેવત એવી છે કે "ગજ ધારે પણ તસુ ફાટે નહિ" કહેવતનો અર્થ એવો છે કે ઘણું કહે-બતાવે પણ કાંઇ કાંઇ કરે નહિ. અહીં કહેવત ઉલટી થઇ, એવી કે, એક તસુ ધારે અને ગજ ફાડી નાખે-હાથીને જાણે રમાડતો હોય તેમ કે થોડું દુઃખ દેતો હોય તેમ દેખાડે અને તેને દુઃખ ઘણું દે લોકોક્તિ

૧૭૫ નીર-દુઃખરૂપી. વજ્રની ઇ૦-મારી ગતિ વજ્ર વિનાની થઇ છે! મારું મુખ્ય હથિયાર જે વજ્ર તે ભીમને હાથ ગયું છે! ઇંદ્ર પશ્ચાત્તાપ કરે છે શી ઇ૦ અહીં ઐરાવત ન આપવા રૂપ વિશેષ અર્થ સાથે "ગર્વ મારનાર છે" એવા સામાન્ય અર્થનું કથન કર્યું છે માટે અર્થાંતરન્યાસ અલંકાર.

સોનાકેરી સાંકળથી, બખ્તર જે ખૂબ બાંધ્યું,
તોડી નાખી તર્ત તેહ, આ ઉમંગ જંગ છે;
સાથળ કરિના પછે, સાંકળથી બાંધી લીધા,
ભીમભડ અંગો અંગ, નવ રંગ રંગ છે ! ! ૧૭૬

જુએ અરજુન ઉભો, દેવ દિલ દયા ધારે,
અને તે વિચારે, મન સામું થવાને !
એવે ત્યાં બીજણુ ભીમ, નર નીમ ત્યાગી કરી,
સીમ શુદ્ધ આધી કરી, લાગ્યો કને જવાને;
અરે કરશે કશું એ, સુરનર દેવ શોચે !
વિસ્મયનો ઉદય ત્યાં, પ્રગટ્યો પજળવાને;
બળ કરી બાંધ્યો જેહ, તપાશીને જોયો તેહ,
ધાયો ધીર ધારણથી, વિસ્મે ઉપજવાને. ૧૭૭

---

૧૭૬ સાથી ઇ૦–સુરના સાથીઓની કાયા કંપેછે, (અને કહેછે કે) ભીમ અડબંગ (ઉદ્ધત) અને બંગ (નાગો મર્યાદા-વિનાનો) છે ! ! પાંડવ–ભીમ, કરી તાંડવ–ઉદ્ધત રીતે ચેકડા મારીને. પર્મ ઇ૦–પરમ એવા કરિવર્મ (હાથીના કવચ) પાસે ગયો. શો વિચાર થયો તે કહે છે. આ ઇ૦–આ (કવચ) તો અભંગ (ન તૂટે એવું) છે; પણ આ (સોનાની સાંકળ વગેરે બંધનો) ભંગ (તૂટે એવાં) છે. આ ઇ૦–આ (સોનાની સાંકળ તોડવા રૂપ) ઉમંગ, તે જંગ (યુદ્ધ)નો ઉમંગ છે. (અન્યથા સાંકળ તોડવી બને નહિ). ભીમ ઇ૦–ભીમભડને અંગોઅંગ નવરંગ (વિજય રૂપી નવીન રંગ) નો રંગ (આનંદ) છે!

૧૭૭ અને ઇ૦–અને તે દેવ ભીમના સામે થવાને વિચારેછે ખરા, પણ વળી બીહીને મનને વારે છે ! નરનીમ ઇ૦–મનુષ્ય તો આટલુંજ કરી શકે, એવા નરના સંબંધી ઇશ્વરકૃત નિયમને ત્યાગીને તથા સીમ (મર્યાદાને) શુદ્ધ (ખાસી રીતે) આધી કરીને (અર્થાત્ કેવળ અદ્ભુત

ભીષ્મભીમકૃત–

કરિસ્કંધઆહ્રણ.

કચ્છ સ્વચ્છ અંગ કરી, ગજરજ પડે કાઢી,
અજબ ગજબ ધાર્યું, કરવાનું કામ છે,
વામસ્કંધ ગદા ધારી, દક્ષિણેતો ગજ ભારી,
મૂકી પાર્થ સાથ વદ્યો, કયહાં ઇંદ્ર ઠામ છે?
મળી તેને ચાલો પછે, જઇએ જનની પાસ,
જીવતો છે આ જરૂર, અબ્ધિરત્ન નામ છે,
મોમાં મારી તેરો માલ, ચાર કર્મ કર્યું નથી,
પૂછી ચાલો જેએ ઘેર, જો જો કેવું ગામ છે. ૧૭૮

વાતો એમ કરતાં તે સુરેંદ્રસભામાં આવ્યા,
જોનારાના વિસ્મયનો, પારસાગ ે નથી
દાનવ અનેક દીઠા, માનવથી માન મૂકે,
સાન વની વાત આ તો, ખરેખરો મારથી !'
સભા ભરી બેઠો શક્ર, વક્ર જોતો વૃકોદર,
પૂર્વસ્થાન બેશી નમ્યો, મથતો ન ે મથી,

કર્મ કરવાને) હાથીની કને જવા લાગ્યો। સુરનર દેવ–દેવોમાં નર રૂપ દેવ પળાવાને–(દેવના હૃદય) બાળવાને ધીર (ભીમ)

૧૭૮ ભીષણ ઇ૦–ભયાનક ભીમે કરેલું હાથીના ખભાનું ગ્રહણ ગજરજ–હાથી ઉપર ચોટેલી ધૂળ જીવતો છે તેનું કારણ કહે છે અબ્ધિ ઇ૦–સમુદ્રમાંથી નીકળેલું રત્ન, એવું એનું નામ છે, અને તે રત્ન દેવોએ ગ્રહણ કરેલું હોવાથી અમૃતપાનના યોગે એ મરે એવો નથી માટે એ જરૂર જીવતો છે જો, જો! આ ગામ કેવું છે અર્થાત્ તેઓ હાથી ઉચકીને ગામ વચ્ચે થઇને સૌના દેખતા ચાલ્યા, એ વ્યંગ્યાર્થ.

હિરીટીકુંવર જોઇ, ઞટ ઊઠી ઊભો થયો,
આલિંગન દીધું અતિ, મનસા કહી કથી. ૧૭૯
શૂંડ ગજ ધારી તાર્ક્ષ્ય, ભ્રાત વડો બાપ ! તારો,
શાંત કરય શાંત કરય, મનસા પૂરી થશે !
દધિચિએ અસ્થિ અર્પી, વજ્રકેરૂં દાન દીધું,
ઉભય દે દાનેશ્વરી, સંકટ તારૂં જશે ! !
જીવણ એ ભીમભડ, માનવ દયાળુ ભણ્યા,
છોડય છોડય હસ્તી છોડય, વિસ્મય હૃદે વસે !
કરવાનું કર્યું સર્વ, ગવ ગળ્યો સુરકેરો
ફેરો આ સફળ થયો, આનંદ પામે કશે ! ! ૧૮૦

---

૧૭૯ પારસાર–પાર કાઢવાનું તત્વ અર્થાત્ જોનારાના વિસ્મયનો પાર કાઢવા બેશિયે તો તેમાથી કાંઈ તત્વ નીકળે નહિ–પાર આવેજ નહિ વિસ્મય વર્ત્યું છે દાનવ ઇ૦–અમેં દાનવ તો અનેક દીઠા છે, (અર્થાત્ તેમનાથી દેવ હાર્યા નથી), પણ તે દેવો માનવથી માન મૂકે આ વાત તો જ્ઞાન વની (સમાજ્યામા ન આવે એવી) છે ! ! વકુ–રાકું. વૃકોદર–ભીમ. પૂર્વસ્થાન–પ્રથમ આવ્યો ત્યારે જ્યા બેઠો હતો ત્યા મથતો ઇ૦–કોઈ કહેશે કે તેને ખરૂ હાથીનો ભાર હોવાથી તે મથી મથીને બેસતો હશે, તો તેમ તે મથીને (મહેનત કરીને) બેસવા માટે મથતો (યત્ન કરતો) નહોતો ઊઠી ઉભો થયો–તેમને માન આપવાને. મનસા–પોતાનો (જીવનો) વિચાર

૧૮૦ હે બાપ ! (દીકરા !) શૂંડ અને ગજ બન્નેને બે પાંખોમા લઈને ઉડી જનાર તાર્ક્ષ્ય (ગરૂડ)ના જેવો તારો વડો ભ્રાત (ભીમ) છે. “કશ્યપમુનિને ઘેર ગરૂડનો જન્મ થયો ત્યારે ગરૂડે પિતાને કહ્યું કે, હે પિતા ! હું શુ ખાઉં ? કશ્યપ મુનિએ પાસેના સરોવરમા લાખો વરસથી યુદ્ધ કરતા શૂંડ તથા હાથીને બતાવીને કહ્યું કે, આ બે પ્રાણીનું તું ભક્ષણ કર. તે ઉપરથી તે બન્નેને પોતાની બે પાંખોમા લેઈને તે ઉડી ગયો” એવી કથા મહાભારતના આદિપર્વમા છે તે વાતનું સ્મરણ આણી ઇંદ્રે ભીમને આ ઉપમા આપી હતી દધિચિએ ઇ૦–વૃત્રાસુરને મારવા માટે વજ

નારદ શારદ આવી, મનાવવા ભીમ મંડયા,
વાસવ પ્રસન્ન કરવ, ધન્ય પાંડુસુત તું;
કેસરીએ કેર કર્યો, એક રકમે હિમ ધર્યો,
હેમકૂટ બીજે વર્યો, ધન્ય પાંડુસુત તું;
બૃહસ્પતિ વદે બાઇ, આનંદી નંદી સ્વરૂપી,
ઉપમા હું આવી અર્પું, ધન્ય પાંડુસુત તું;
ભૈરવ ને ઉમાધવ, નરરૂપ ધારી રહ્યા,
સાર્થક તેં દેહ કર્યો, ધન્ય પાંડુસુત તું ! ૧૮૧

એવે પિતા પાંડવના, ત્યાં પાંડુ નૃપાળ આવ્યા,
શક્રે ઓળખાવ્યા ઝટ, બાપ આવે આપના;
પિતૃલોકથી પધાર્યા, સ્વર્ગે સુત આવ્યા જાણી,
લભ્યા આ અલભ્ય તમે, મોટા બન્યા માપના ! !
પેખી પિતાશ્રીને પાસ, નમન નેહેથી કર્યું,
આલિંગન અર્જુનને, દેઇ તૂટ્યા તાપના;

બનાવવાને હાડકું જોઇતું હતું, તે ઇંદ્રે તપ કરતા દધિચિમુનિ પાસે માગ્યું. દધિચિએ પોતાના વાંસામાંથી તે કાઢી લેવાનું કહ્યું, તે પ્રમાણે ઇંદ્રે કર્યું હતું. એ પ્રસિદ્ધ વાતનું ઉદાહરણ આપીને ઇંદ્ર કહે છે કે, હે દાનેશ્વરી તું ઉભય (વજ્ર અને હાથી બન્ને વાનાં) આપ. દાનેશ્વરી-(હું તારી પાસે દાન માગું છું. અને તું રાજા છે માટે તારે આપવું જોઇએ,)એ વ્યંગ્યાર્થ અમે તારું આપ્યું લેનારા છીએ માટે તું અમારા કરતાં બળવાન છે એ ધ્વનિ. આનંદ ઇ૦-ફેરો સફળ કરવાથી તને આનંદ થવો જોઇએ તે થયો; હવે તું બીજું શું ઇચ્છીને આનંદ માને છે ?

૧૮૧ શારદ-સરસ્વતી. કેસરીએ-ભીમરૂપી સિંહે. હિમ-હિમાચળ (ઐરાવત રૂપી). હેમકૂટ-એ નામનો સોનાના શિખરવાળો પર્વત (ગદા રૂપી). નંદી સ્વરૂપી—મહાદેવના ગણ નંદી જેવો—નંદીની ઉપમા કેમ આપો છો ? ભૈરવ ઇ૦-કેમકે નરરૂપ નંદીશ્વર તું ગદા રૂપી ભૈરવને અને ઐરાવત રૂપી ઉમાધવ (મહાદેવ) ને ધારી રહ્યો છું. I

આવા સુત ના ઉત્સંગ, લઘુત્વથી સેવાયા મેં,!
આજ દેખી દિલ ઠર્યું, શાંત થયા શાપના!! ૧૮૨

ભીમભટ ભણી ભાળી, અંતર નિરાંતવાળી,
નાખ્યા સંશયને ટાળી, શીર્ષ હાથ મૂકિયો;
અતિ થયું હવે સુત, હસ્તી તું ઉતારય હેઠો,
વજ્રી વજ્ર અર્પી બેઠો, તું રખે ના રૂકિયો;
પક દૃષ્ટિ કરી ભાળી, પૂછયું કિરીટીને જાણે,
કેમ કરવું પ્રમાણે, કેસરી શું ઢૂકિયો;
વામશીર્ષ ઉંચું કરી, ડબાવી દક્ષિણ ચક્ષ,
કે કંદુકવત કરિ, મૂકતાં ના ચૂકિયો. ૧૮૩

વજ્ર આપ્યું પિતા હાથ, તેમણે વજ્રીને આપ્યું.
નિર્ઝર આનંદ્યા અતિ, પુષ્પની વૃષ્ટિ પડી;

---

૧૮૨ પાંડુ નૃપાળ-(મૃત્યુ પામી પિતૃલોકમાં ગયેલા હોવાથી). લજ્યા-મળ્યા. તાપના તૂટયા-પરિતાપ શમ્યા. આવા ઇ૦-આવા સુતને તેઓ લઘુવયથી (નાની ઉમરના છતાં) મેં ઉત્સંગમાં સેવાયા નહિ, પણ આજ એમને દેખીને મારૂં દિલ ઠર્યું તથા શાપના (શાપ સંબંધી) જે પરિતાપ હતા તે શાંત થયા અને થયેલા શાપને લીધે મારૂં મરણ થવાથી પુત્રને રમાડવાની મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ નહોતી, પણ આજ તે પૂર્ણ થઇ.

૧૮૩ શીર્ષ-માથા ઉપર. ભીમે બન્ને ખભે બે મોટ વસ્તુઓ મૂકેલી હતી તેથી એને આલિંગન થઇ શકે એમ નહોતું માટે માથે હાથ મૂકી એમ જણાવ્યો! વજ્રીને-ઇંદ્રને. ના રૂકિયો-રોકાયો નહિ. કેમ ઇ૦-તું કેમ કરવાનું પ્રમાણે છે? અર્જુન વજ્ર તથા હાથી આપી દેવાની ઇશારત કરેછે: વામ ઇ૦-વામ (ડાબી તરફનું) શીર્ષ (માથું) ઉંચું કરીને દક્ષિણ (જમણી) ચક્ષ (આંખ) ડબાવી (મીંચી), કે ભીમ કંદુક (દડા) ની પેઠે કરિ (હાથી) ને નીચે મૂકતાં ચૂક્યો નહિ.

અશન વસન બન્ને, પુરંદરે દિવ્ય દીધાં,
વખાણ અતિશે કીધાં, દીધાં જ્ઞાન તે ઘડી;
મનવાંચ્છિત કિરીટી, ભીમભડ માગો માગો,
અનુરાગ્યો હું અતિશે, જોડી રહી આ જડી;
ભીમાર્જુન ભાખ્યા તદા, ઐરાવત એક દિન,
પ્રેમ આણી પઠાવો એ, મનસાસિદ્ધિ વડી ! ! ૧૮૪

સુરેંદ્ર કે' ઇંદ્રપ્રસ્થે, પાદ ધારો તમે જેવે,
જુઓ તેવે ઐરાવત, માગો અન્ય શું ગમે ?
ભીમાર્જુન ભાખ્યા તદા, અન્ય નવ ઇચ્છું કાંઇ,
ધર્મપરાયણતાને, પામું અંગ તે રમે;
પ્રસન્ન થઇ પાકારિ, વધા વા'લ આણી મુખ,
સા'ય હું સંપૂર્ણ અર્પું, દુષ્ટજન જ્યાં દમે;
ધર્મશ્રદ્ધા ધૈર્ય ધ્યાને, આપવા હું દીન દાને,
સનમાને સરે કશું, સુખી થાવ સૌ તમે ! ૧૮૫

આશિર્વાદ સાદ સુણી, અલ્હાદ અતિશે આણી,
ઊભે ભ્રાત ઊઠ્યા જાણી, શક્રે કહ્યું આવજો;

૧૮૪ નિર્જર-દેવ. અશન-ભોજન. વસન-વસ્ત્ર. પુરંદરે-ઇંદ્રે. અનુરાગ્યો-પ્રીતિયુક્ત થયો. જોડી ઇ૦-ભીમ અને અર્જુનની જોડી આ જડેલી છે !-તમે બન્ને બરાબર પરાક્રમી છો. મનસાસિદ્ધિ-ઇચ્છાની સિદ્ધિ.

૧૮૫ પાદ ધારો-પગ મૂકો. ધર્મ ઇ૦-અમો ધર્મપરાયણતાને પામું, એજ અમારે અંગે રમે છે-એજ અમને આનંદ આપે છે. પાકારિ-ઇંદ્ર. ધર્મ ઇ૦-ધર્મ શ્રદ્ધા અને ધૈર્ય, એ તો તમારા ધ્યાનમાં છેજ, અને તમને દાન આપવાને તો હું દીન છું, તેમજ તમને કાંઇ આપ્યા વિના તમારૂં પૂરું સન્માન કરૂં તેથી તો સરે શું ? માટે કેવળ આશિર્વાદ આપું છું કે તમે સહુ સુખી થાઓ !

સેતુહેતુ પૂર્ણ થયે, નાશ કરી દેજો સુત,
પૂતાપૂત સર્વ આવે, પો'ચ્યા પછે કવિં'જો,
પૂત્ર જિયો પાડુ કહે, પુત્ર ક્ષેમ કે'જો સોને,
પાર્થ કહે પિતા ચાલો, પછે પાછા આવજો;
ઉપાધિ ને વ્યાધિ આધિ, અસાર સંસારમધ્ય,
ભોગવતા ભટક્યો હું, અટક્યો ના રાવ જો. ૧૮૬
માટે આવવાનું મન, મને રજમાત્ર નથી,
માત તમારીને કે'જો, વે'લા અહીં આવજો;
સતકર્મ કરી શુદ્ધ, પર્મ ધર્મકેરી શુદ્ધ,
ધારી તમે નાર નર્ક્‌ી, સ્વર્ગમા સુહાવજો;
જાવ પુત્ર વેગે વળો, માતાદિકને તો મળો,
શ્રાદ્ધ સારી પિતૃપર, પ્રેમ પુર્ણ લાવજો,
ઉડી ચાલ્યા બને જોવે, શબ્દ થયો સામટો ત્યા,
આવજો ભાઇ આવજો, (ને) પો'ચ્યા પૂરે કાવજો ' ' ૧૮૭

ભીમાર્જુનાગમ.

ચકોરનું ધ્યાન જેમ, ચંદ્ર વિષે લાગી રહ્યું,
ચાતકનુ જેવું ચિત્ત, મેઘમધ્ય મગ્ન છે,

---

૧૮૬ ઉભે (ઉભય)-બન્ને નાશ કરી દેજો-(સેતુને) નાશ કરવાનું કારણુ કહે છે. પૂતાપૂત ઇ૦-પૂત (પવિત્ર) અને અપૂત (પાપી) સર્વે એ માર્ગથી સ્વર્ગમા આવે તે ઠીક નહિ માટે. પૂર્વજિયો-પૂર્વજ થયેલો-પિતૃલોકમા ગયેલો. સંસારમાં ન આવવાનુ કારણુ પાંડુ કહે છેઃ ઉપાધિ ઇ૦ રાવ જો-જો કે હું રાવ (રાજા) હતો તોપણુ ઉપાધિ વગેરેના ભોગ ભોગવતાં અટક્યો નહિ! અર્થાત્ ફરીને એ ઉપાધિમા આવવાથી ડરાણું છું.

૧૮૭ નારં-હે કુંતિ! (પાંડુએ સંદેશો કહાવતાં કરેલું સંબોધન).

ચોરનું તો દિસે ચિત્ત, અંધારી રયની વિષે,
નવા યુવા ચતુરાનું, ચતુરે સંલગ્ન છે,
તેવું કે તેથી અધિક, ઇંદ્રપ્રસ્થ નૃપાદિનું,
ભીમાર્જુન વિષે ચિત્ત, આવ્યા જોવા લગ્ન છે;
નવો યોગી જેમ જુએ, યોગલભ્ય કાજ અર્ક,
તેવા ઘણા ભાળનાર, દૃષ્ટિથી અભગન છે. ૧૮૮

ચકોરને મળે ચંદ્ર, ચાતકને સ્વાતીબિંદુ;
ચોરને અંધારી રૈન, ચતુરા ચતુરશું;
દૃષ્ટિ સાધ્યવાળાને તો, યોગસિદ્ધિ એહ મળે,
આનંદ અતિશે આપે–અંગ, કે' આતુર શું;
એમ નૃપાદિકને ત્યાં, ઉતરતા સેતુ થકી,
ઉભય દરર્યા છે ભ્રાત, પદ્મ ને આ સુર શું,
રસજ્ઞનું મન જેમ, કવીશ્વર ધીમે ધીમે,
રસ અર્પી કરે પુષ્ટ, તે પેર આ શર શું. ૧૮૯

---

૧૮૮ રયની (રજની)–રાત્રી. નવા ઇ૦–નવા (નવી) યુવા (જુવાન) ચતુરા (સ્ત્રી)નું ચિત્ત ચતુરે (ચતુર પુરુષ વિષે) સંલગ્ન–(લાગેલું) છે (હોય છે). ઇંદ્રપ્રસ્થનૃપાદિનું–ઇંદ્રપ્રસ્થના રાજા યુધિષ્ઠિર વગેરેનું આવ્યા ઇ૦–ભીમાર્જુનને આવેલા જોવાને લગ્ન (આસક્ત) છે. નવો ઇ૦–જેમ કોઇ નવો યોગી યોગલભ્ય (યોગથી મળે એવી સિદ્ધિ) કાજે અર્કને જુએ છે–સૂર્ય સામે દૃષ્ટિ રાખી રહેવાનો અભ્યાસ કરે તેમ તેવા (યોગીની પેઠે ધારેલો અર્થ મળવાની આશાથી ઉંચુ જોઇ રહેનારા) ઘણા લોકો અભગન (અખંડ) દૃષ્ટિથી ભાળનાર છે અર્થાત્ ભીમાર્જુનને આવવાની આતુરતાથી વાટ જોઇ આકાશ સામું જોઇ રહ્યા હતા।

૧૮૯ ભીમાર્જુનને સ્વર્ગમાથી ઉતરતા જોઇને યુધિષ્ઠિર વગેરેને થએલો આનંદ વર્ણ્યું છે ચકોરને ઇ૦ સ્વાતીબિંદુ–સ્વાતી નક્ષત્રમા વરસતા મેઘના પાણીનું ટીપું દૃષ્ટિસાધ્યવાળાને–સૂર્ય વગેરે પદાર્થ સામે ઘણી વાર અખંડિત દૃષ્ટિથી જોઇ રહેવાનો અભ્યાસ કરનારને આનંદ ઇ૦–

તિલ જેટલા જણાતા, પદ્મ જેટલા તે લલા,
બાલ કેસરી સમાન, દરશ્યા બે વીર છે;
ત્યારે જોનારા કરે છે, કલ્પનાઓ કલ્પ જેવી,
સ્વલ્પ કહી દાખે કવિ, ઊતરે શા વીર છે!
કોઇ કહે શુક્ર શનિ, કોઇ કહે સોમ સૂર્ય!
કોઇ કહે ભોમ વ્યોમ! કો કે' હંસ કીર છે!
આહા! ઊતરી શા આવે, આકાશમાં વસનારા,
કેવી પેર ગઇ ધરા, (શું) ધારતી બે શિર છે? ૧૯૦

ત્યારે ઉપર કહ્યાં તે સર્વને અંગે જે આનંદ વ્યાપે, તેને કોઇ આતુર (ઉ-ત્કંઠિત) માણસ કહી શકે શું? નજ કહી શકે. અર્થાત્ ઉત્કંઠિત માણસને તેની ઇચ્છેલી વસ્તુ મળવાથી સીમા વિનાનો આનંદ થાય છે નૃપાદિકને—યુધિષ્ઠિર વગેરેને. ઉભય—બન્ને—ભીમ તથા અર્જુન. તે બન્ને કેવા દેખાય છે તે વિષે ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે પદ્મ ઇ૦—જાણે આ સૂર—સૂર્ય (સૂર્ય જેવા બે ભાઇ) પદ્મને—કમળને (યુધિષ્ઠિર વગેરેને) દેખાવા હોયની? સૂર્ય જેમ કમળને ખીલાવે છે તેમ આ બે ભાઇઓ યુધિષ્ઠિરાદિના હૃદય-કમળને ખીલાવનારા હોવાથી ઉપમાલંકાર બને છે, પણ એકને વિષે પદ્મની અને બીજાઓને વિષે સૂર્યની સંભાવના કરીછે માટે ઉત્પ્રેક્ષા.

૧૯૦ ઉતરી આવતા બન્ને ભાઇઓ કેવા દેખાય છે તે વિષે વર્ણન કરે છે. તિલ ઇ૦—તિલ—તલ. બાલ કેસરી—સિંહનું બચ્ચું. વસ્તુઓના દર્શનસ્વભાવ વર્ણ્યા છે માટે સ્વભાવોક્તિ. કલ્પ જેવી—મોટી મોટી. સ્વલ્પ—એ કલ્પનાઓમાની કેટલીક—થોડી. ઉતરે ઇ૦—એ બે વીર શા (કેવા) ઉતરે છે! ભોમ ઇ૦—કોઇ કહે છે કે એ તો ભોમ (પૃથ્વી) અને વ્યોમ (આકાશ) એ બે ઉતરી આવે છે!! કીર—પોપટ—પૃથ્વી અને આકાશની કલ્પનામા વિકલ્પ કરે છે. કેવી ઇ૦—કોઈ કહે છે કે જ્યારે પૃથ્વી અને આકાશ બન્ને ઉતરી આવેછે અને આપણે પણ પૃથ્વી પર છીએ, ત્યારે એ પૃથ્વી આકાશમા ગઇ શી રીતે? શું તે બે માથાં ધારે છે કે? બે માથાંવાળી પૃથ્વી હોય તો એમ બની શકે; કેમકે એક

કોક કહે કોક જેવો, હસ્તી દોરી ઉતરે છે,
આહા ! એના પગ કેવા, પગથીએ ઠરે છે !
નાગ મહાભાગ ભાઇ, માનવ સમાન હશે
નીકર ઉતરાય શું, તર્ક એવા કરે છે !
હસ્તી જોયો મસ્તી મધ્ય, આહા ! મારવા શું દોડ્યો !
અંકુશ અડાડી વારે, માં'વતથી ડરે છે ! !
લોકકેરા થોક કહે, કેટલાક શર્ત બાંધી,
માં'વત જણાતો નથી, ધીમે ડગ ભરે છે ! ! ૧૯૧

માધવ રતિધવશા એવે મૂર્તિમાન દીઠા,
કુંતિ કહે આવ્યા પાછા, કરિ કયા દેખાય છે !
કૃષ્ણા ને સુભદ્રા કહે, ફરે નવ પાછા કદી,
આનંદવાળા અતિશે, બાઇજી ! પેખાય છે,
દાસીઓએ દાબી આખ્ય, જોઇ કહ્યું ઝટપટ,
હસ્તી લાવ્યા હસ્તી સાથ, વ્યર્થ ઉવેખાય છે !
ભીમસ્વામી કક્ષા મધ્યે, લાવ્યા છે કરિને ઘાલી,
લટકતું લાંગુલ આ, લાલ તો લેખાય છે ! ! ૧૯૨

માથું મનુષ્યાદિ વસવા માટે રહેવા દેઇ બીજું માથું આકાશમાં જાય ! અસંબંધમાં સંબંધનું વર્ણન કર્યું છે માટે સંબંધાતિશયોક્તિ

૧૯૧ કોક જેવો-ચકવાક પક્ષી જેવો (ધોળો) નાગ-હાથી મહાભાગ-મોટા ભાગ્યવાળો માનવ સમાન હાથી હશે, એની ઉપપત્તિ કહેછે-નીકર ઇ૦-જો એથી મોટો હોય તો પગથીઆ ઉપર થઇને શીરીતે ઉતરી શકે ? હસ્તી દ૦-કોઇ કહેછે કે મે હસ્તીને મસ્તીમધ્ય (તોફાન કરતો) જોયો ! શર્ત બાંધી-હોડ કરીને

૧૯૨ માધવ-વસંત રતિધવ-કામદેવ. આવ્યા પાછા-ખાલી હાથે -કામ કર્યાં વિના દાબી આખ્ય-આંખ દાબીને (દૂરનો પદાર્થ ધારી

બીજી કહે ના ના માત! ખભે ચડાવ્યો છે હાથી,
કાળો કાળો ભમ્મર શો, મને તો જણાય છે!
ડાહ્યો દાસ બોલ્યો એક એ તો ધોળા બગ જેવો,
દેખાય છે પીઠે બાધ્યો, શ્વેત શો તણાય છે!!
એવે આવા ઉતરી બે, માત્ર પગથિયા પાચ
બાકી રહ્યા ત્યારે સૌ કો, બોટેરા ગણાય છે!
કુંતિ કોપ વ્યાપ્યો કાય, રક્ત નેત્ર થયા અતિ,
મરવાને જતી જાણે, હેલામા હણાય છે!! ૧૯૩
છેલ્લે પગથિયે પગ, એક અડયો ભૂમિપર,
ઉપર છે એક એવે, યુધિષ્ઠિર પૂછતા,
કેમ ભ્રાત! કુશળ છો, સ્વદેહે તો સ્વર્ગે ગયા,
તમ સમ કો ન થયા, આ વિશ્વ મધ્યે છતા!
કહો કાઇ-એવામા ત્યા, સમુદાય મધ્ય પડયો,
ઐરાવત આવી ઝટ, લોક નાશી ત્યા જતા!
કપી કાય કહે લોક, અવનવું આ શુ થયુ!
જીવવું હોયે તે નાસે, નાના મોટા સૌ હતા!! ૧૯૪
સુભદ્રા ચમકી અતિ, કિરીટીના સ્કંધ માહી,
સત્વર ભરાઇ ગઇ, કંપતી અતિ અતિ.

ધારીને લેવા માટે) સ્વભાવોક્તિ હસ્તી-ઇ૦-હાથી લાવ્યા હાથી! કક્ષામધ્યે-બગલમા લાંગૂલ-પૂછડું

૧૯૩ બોટેરા-(તેમની સાથે હાથી નથી તેથી ખોટી કલ્પના વાળાં) કુતી-કુંતીને મરવાને ઇ૦-જાણે તે હેલામા (તરતજ) હણાય છે (મૃત્યુ પામે છે) તેવી થઇને મરવાને જતી-જવા લાગી!

૧૯૪ સ્વદેહે-મૃત્યુ લોકના દેહ સહિત છતા-પ્રખ્યાત. કહો ઇ૦-કહો, કાંઇ વિઘ્ન નડયુ કે કેમ? જેથી તમે હાથી લીધા વિના પાછા આવ્યા? એવો પ્રશ્ન કરવાનો આરંભ કરી, કહો કાંઇ, એટલું બોલવામાં લોકોના સમુદાયની મધ્યે ઐરાવત હાથી આવીને પડયો સૌ હતા-(નાસવામાં).

કૃષ્ણાએ વિચાર્યો ફેર, અભયી થવા તે જઇ,
ભીમને આલિંગી પડી, ગાયશી થઇ ગતિ;
કુંતિકોપ કરિ કાજ, આરોપ થયો' તો જેહ,
તેહ ભયે ભાગી ગયો, મૂઢ થઇ ગૈ મતિ;
અભય થવાને કાજે, પેઠા મોઢ કરિ નીચે,
શુંડ પુચ્છ સાહી કોદ, કંપતા કાયાવતી. ૧૯૫

ઐરાવતદર્શન.

યુધિષ્ઠિરે જોયું આ શું ! વિસ્મય વશ્યો છે મન,
તોયે જાણ્યો આવ્યો હસ્તી, કારણ ત્યાં કાર્ય છે;
ઐરાવત આવ્યો આવ્યો ! નાસશો ન કોઇ નહીં,
એવે જોયા સૂમ થયા, ધૈર્ય જે આચાર્ય છે ! !
સમજાવ્યા તેમને ત્યાં, માત કને જઇ વદ્યા,
ઐરાવત આવ્યો આ તો, કોઇ ના અનાર્ય છે !
નકુલ ને સહદેવ, આવી શુદ્ધિ મધ્ય પછે,
શાંત સરવેને કરે, ઐરાવત આર્ય છે ! ! ૧૯૬

---

૧૯૫ અભયી-ભય રહિત ગાયશી ઇ૦–ગરીબ ગાય જેમ કોઇ ભય કર પ્રાણીને જોઇને બીહીને નાશી જાય તેવી ગતિ થઇ ! મનુષ્યોનેજ એમ ભય ઉપજ્યો, એટલુંજ નહિ, અદૃશ્ય મનોવિકારોને પણ ભય ઉપજ્યો કુંતિ ઇ૦–કરિ (હાથી) ને કાજે કુંતિને વિષે જે કોપનો આરોપ થયો હતો, તે કોપની મતિ મૂઢ થઇ ગઇ અને તે પણ ભાગી ગયો ! ! અર્થાત્ કુંતિમાતાનો કોપ હાથી જોઇને ઊતરી ગયો અભય ઇ૦–અર્થાત્ હાથીથી ભય નહોતો થયો, પણ અતિ મોટા પ્રાણીના એકાએક પડવાથી ભય થયો હતો, હાથી તો જોનારાના વિસ્મયનું આલંબન હોઇને અદ્ભુત રસ પ્રકટાવનાર હતો

૧૯૬ યુધિષ્ઠિરાદિકનો વિસ્મય વર્ણ્યું છે યુધિષ્ઠિરે ઇ૦ તોય ઇ૦–તોય (વિસ્મય થયા છતાં પણ) હસ્તી આવ્યો તેને ઐરાવત હસ્તીજ

કુંતી માત હને આવી, ભીમાર્જુન સાથ્યા પછે.
આહ ! ઐરાવત આવ્યો, ભાલે એના દેહને:
બેમાંનો ખરો ક્યો તે, વત્સ ઓળખાય નહિ,
અમિત ધૈ જાણું નહિ, શ્રીકૃષ્ણ કે મેઘને. ૧૪૮

અર્જુન કે' ઓળખાવું, અંબાડીવાળા બે હસ્તી,
મદારથી બેઉ નહિ, ઐરાવત તે ખરો;
વાંક નથી તમારો કૈં, મયની કૃતિ છે એ !!
જુઓ જેવા જેવો હસ્તી, મન મગ્ન તો કરો;
વરુણાનની કૃપાએ, આવનનું કાર્ય થયું,
અજ્યા અમારા પિતા ત્યાં, વળી બીજું ઉચ્ચરો:
કુંતી કે' કુંવર મારા, આશ પૂરી થઈ તમે,
સમાચાર લાવ્યા વળી, ત્રિભુવનમા ફરો. ૧૪૯

---

૧૪૮ હાથી પ્રથમ આવ્યો ત્યારે ઘણો વિસ્મય થયો હતો, પણ હાથી જાણવા પછી ધીમે ધીમે વિસ્મય દૂર થવા લાગ્યો, તે વર્ણવે છે. વિસ્મયના ઇ૦. તેહને-વિસ્મયને અર્થાત્ ' આ ઐરાવત હાથી છે, બીજું કાંઇ નથી ! એમ કહી કહીને નકુલ તથા સહદેવે પણાનો વિસ્મય દૂર કર્યો ! ત્યારે શું વિસ્મય બિલકુલ નાશ પામ્યો ? તે વિષે કહેછે: ના, એમ છતાં પણ વડદંતવાળો-મોટા દાંતવાળો-જબરો વેરી (વિસ્મય રૂપી ઘણો ખરો રહ્યો ! ક્યાં રહ્યો ? લોકાંતર ઇ૦-લોકાંતરમાં (લોકોના અંતરમાં) ગુપ્તપણે રહ્યો ! બીજો શત્રુ પણ હારે છે ત્યારે લોકાંતરમાં (બીજા દેશમા કે બીજા લોકમાં) જાયછે, તે સૌ જાણેજ છે. લોકાંતર શબ્દના બે અર્થ થાયછે માટે શ્લેષાલંકાર. બેમાંનો ઇ૦-મય દૈત્યે કરેલો ચિત્રરૂપ હાથી અને ખરો હાથી, એ બેમા ખરો હાથી કયો ? ભ્રાંતિ અલંકાર, જેમ શ્રીકૃષ્ણ કાળા છે અને મેઘ પણ કાળો છે માટે તે બન્ને ઓળખાતા નથી, તેમ આ બન્ને સમાન પીળા હાથીઓમા ખરો ખોટો ઓળખાતો નથી. બિંબપ્રતિબિંબભાવ છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર

૧૪૯ મદારથી-છદ. ચિત્રના હાથીમાં હાથી ઉપર બેઠેલા ઇંદ્રને

આશે નિરખીએ હસ્તી, એમ કહી સહુ કને-
ગયાં, થયાં સુખી અતિ, મનસા પૂરી ફળી;
એક પોકેપોક આવે, જોય કોઇ જાય નહિ,
જોતાં તૃપ્તિ થાય નહિ, નિરખે હળી મળી;
વિશાળ સભા હતી તે, માણસે ભરાઇ ગઇ,
જવા જગ રહી નહિ, નવા આવતા વળી;
પંડિતને પુછાણી ત્યાં, વૈદિકને વેદ આવ્યા,
અપાર ગામોટ ગોર, આવ્યા હાથી સાંભળી. ૨૦૦

કવીશ્વર આવ્યા એક, તેમણે કવિત કહ્યું,
શુભ અંગ આ તે હશે, અંબાડી કે વીજળી;
ઘંટડેરો ઘોર થાય, ચડવા એ લાગ્યો મેઘ,
આભૂષણ જશ એ તો, રંગની રેલાવળી;
હસ્તારોહ આ તો નો'ય, ધન અટકાવનાર,
ગુણઅશ્વ કરનાર, થંકા થઇ ને ટળી;
કવન કવિનું સુણી નૃપ દેવા લાગ્યો દ્રવ્ય,
જોઇએ ન જાંઇ મારે, વિત્ત કવિતા કળી !' ૨૦૧

પણ ચીતર્યો છે, પણ ખરો ઐરાવત એકલો આવેલો હોવાથી તે ઉપર મહારથી ઇંદ્ર બેઠેલો નથી ! કૃતિ-ચિત્રપ્રતિમાની રચના. એવી-થાતિ ઉપજાવે એવી. સમાચાર-(પાંદના). આશિર્વાદ દેઇ ત્રિભુવનમાં ઇ૦-ત્રણે લોકમાં ગતિ કરનારા થાઓ, સર્વત્ર વિજય મેળવો, એ વ્યંગ્યાર્થ.

૨૦૦ જોઇ ઇ૦-જોવા આવે તે જોઇને પાછાં જાય નહિ-હાથી અત્યંત દર્શનીય હોવાથી જોયાજ કરવાની વૃત્તિ થતી હતી ! જોનારના મનનો વિસ્મય એ વ્યંગ્ય છે.

૨૦૧ કવીશ્વર-વલ્લભ. શુભ ઇ૦-આ તે શોભો હાથી હશે કે શિખરું વાદળું ? અંબાડી હશે કે વીજળી ? આતે ઘંટનો ઘોર થાય છે કે મેઘ ચઢવા લાગ્યો છે ?-મેઘગર્જના છે ? સંદેહાલંકાર. આભૂષણ ઇ૦

એવો જોગ જોઇ એક, બ્રાહ્મણ કે ભાટ આવ્યો,
ગુણ ગાવા લાગ્યો ઝટ કવિતા નાખી કરી;
શિબિ સમ દાનેશ્વરી, નૃપ અમે ટેક રખી–
દા કનેથી દાન લેવું, ખનું લેવું ના જરી;
સાંભળો કવિતા મારી, મારે સાંભળવી છે,
હાથી હયોડા જેવો આ, દિવ જાય છે ડરી;
પુછડાં છે સાત અને, દાંત ઉગ્યા ચાર તહીં,
એક શું'ડ પાછળી એ, નહિ શે દંતુસરી ? ૨૦૨

—આ આભૂષણ અને ઝૂલ જેવું દેખાય છે તે આભૂષણ અને ઝૂલ નથી, પણ મેઘધનુષ્યમાંના રંગની રેખાઓ વળી (વાંકી વળી) છે! આ હસ્ત્યારોહ (મહાવત) ન હોય, પણ ઘનને અટકાવનાર અને અશ્વ (વાદળને) શુભ (ધોળા) કરનાર (મૂર્તિમાન્ વાયુદેવ) છે એમ મને શંકા થઇ અને તે ટળી (નિવૃત્ત) પણ થઇ! સત્ય અર્થનો નિષેધ કર્યો છે માટે અપન્હુતિ અલંકાર નૃપ–યુધિષ્ઠિર. લેઇએ ઇ૦–કવિ કહે છે કે મારે તો એક જઇ પણ લેઇતો નથી! શું મારી કવિતાને તમે વિત્તની બરોબર કળી (સમજ્યા)? અર્થાત્ એ કવિતા તો અમૂલ્ય છે. દ્રવ્યયોગે કવિતા રચવી એ અધમ છે, એ ધ્વનિ.

૨૦૨ બ્રાહ્મણ કે ભાટ–બ્રાહ્મણ છે કે ભાટ? તે ઓળખી શકાય નહિ એવો–ભાટ જેવો બ્રાહ્મણ. શા માટે ભાટ જેવો? ગુણ ગાવા ઇ૦. કવિતા ઇ૦–કવિતા કરી નાખી? શી કવિતા કરી? શિબિ ઇ૦. હે શિબ રાજા સરખા દાનેશ્વરી નૃપ! અમે ટેક રખી (રાખી) છે કે દા (દાતા) કનેથી દાન લેવું, પણ જરી (થોડું) ન લેઉં, એ ખનુ (નિશ્ચય) છે. અથવા ખનુ (તુચ્છ–વસ્તુ અથવા ખળા ઉઘરાવી ખાવા તે) ન લેઉં. આ ચરણમાં એવો અર્થ પણ રહેલો છે કે, હે નૃપ! શિબિ સરખા દાનેશ્વરી રખીદા કનેથી અમે (અમોએ દાન લેવું, અને જો ખનુ (ખણું) લેવા જાઉં, તો તે જરી (થોડું–થોડા દહાડા) ન લેઉં. એવી રીતે સામળભટના આશ્રયદાતા રખીદાસનું કથન શ્લિષ્ટ શબ્દોથી કર્યું છે માટે

દશરથ અજ જેવા, દાન દીધાં મોટાં તમે,
કવિઓના કોડ પૂર્યા, આપી શેર બાજરી !
ધન્ય ધન્ય લાગ્યા દાખી, માનાનું મનાવ્યું મન,
કોઈથી કરાય નહિ, તમારી બરાબરી ! !
રાજા રાસભાએ સુણી, કવિના કરામતી આ,
આપી દેશે રાય રાજ્ય, ડુબુ જશે આ તરી,
તે તો કવિ વદ્યા ત્યારે, સાટો ખાવાનો નથી,
વર્ણની સગાઈ કેરી, ચોચરણી આંતરી ! ! ૨૦૪
બીભત્સ દાખી દાંત. બોલ્યો તોલ તોલ્યો તર્ત,
કગરાવો આવા કવિ જઈ પીસો ઘાણીમા

સુદામાકાર સામગ્રભટ સ્તુતિપાઠક તથા દ્રવ્ય લોભે કવિતા કરનાર અને ખરાં વખાણની ખાનારો લોભી હતો, એ વ્યંગ્યાર્થ મારે સમજાવવી છે—અર્થાત્ પોતાની કવિતા બનાવનારે સમજાવવાની ઇચ્છાવાળો હોવાથી રસજ્ઞ અરસજ્ઞનો ભેદ ન જાણનાર તે હતો, એ વ્યંગ્ય હઘોડા જેવો—(હીનોપમા). પંચડો ઇ૦—અર્થાત્ કવિ અચતુર ગામડિયો છે, એ વ્યંગ્યાર્થ

૨૦૪ દશરથ ઇ૦—દશરથ અને તેના પિતા અજ રાજા કર્ણ વગેરેના પેઠે દાન દેવામાં પ્રખ્યાત ન છતાં તેની પ્રખ્યાતિ વર્ણી છે માટે કવિ કાલિદાસાદિકના જ્ઞાન વિનાનો છે, એ વ્યંગ્યાર્થ શેર બાજરી ઇ૦—અર્થાત્ શેર બાજરી આપે તેનાં પણ વખાણની કવિતા કરે એવો એ કવિ છે, એ વ્યંગ્યાર્થ. રભા ઇ૦—રાસભ (ખર) જેવા રાજાએ આ કરામતી-કરામતવાળી (વક્રોક્તિ.) કવિતા સુણી (ત્યારે તે બોલ્યા કે આ તમારી કવિતા સાંભળીને) રાય તમને રાજ્ય આપી દેશે અને આ ડુબુ (ડોબું અથવા ડૂબતો મનુષ્ય) તરી જશે ! અર્થાત્ આ કવિ ન્યાલ થઈ જશે. ડુબુ શબ્દમાં બે અર્થ છે માટે શ્લેષ, અને ડોબાનું તરી જવું તથા કવિનું ન્યાલ થવું એ બન્ને સમાન રીતે વર્ણાયાં છે માટે દૃષ્ટાંત. વર્ણની ઇ૦—એમ કવિતામાં ચોચરણી (ચારે ચરણમાં આવેલી) વર્ણની સગાઈ (અક્ષરસગાઈ) કેવી આંતરી છે ! ! ચોચરણી—ચાર પગવાળી. ક્લેષ.

યુધિષ્ઠિર કહે ભાઇ, ભાટ જેવો બ્રાહ્મણ એ,
તોય કરવી ન નિંદા, ધૂળ હોય પાણીમાં
બ્રાહ્મણને કવિ તમે, માટે પસાયતું પાણું,
આડી લીટીએ લખાયું, પાણી લીધું પાણિમાં;
કર્મ આવાં ધર્મ કરે, કલ્યાણ કલ્યાણ કજે,
શિવાજીની સેવા સજે, વાંધ વધો વાણીમાં !! ૨૦૪

ઐરાવતઅદર્શન.

એવા નાટારંગ થતાં, સટ થઇ પડી સાંજ,
દિન જતો રહ્યો ઝટ, લાભો લચ લાગતો;
એવે ઉંચો કરિ ચાલ્યો, આકાશદીવો શું ખેચ્યો,
હિમગિરિ નભે ચાલ્યો, ઘંટ બાંધ્યો વાગતો;
વિકાસી વદન વેગે, જુએ ઉંચુ એક ટસ,
સહુ કો આબાલવૃદ્ધ આ તો દેવ જાગતો !!
પછે જણાતો રહ્યો તે, ઐરાવત આવ્યો અહો,
અહા કેવો સારો હાથી, ખાવા નર માગતો !! ૨૦૫

સેતુભંગ.

એવે પેલા કવિ જેને, પસાયતું મળ્યું પૂરૂં,
સેતુએ ચડવા લાગ્યા ગુણ ગાઇ રાયના;
અર્જુને ત્યાં જોયું ઝટ, નૃપને નમન કર્યું,
સેતુ સંહારવા કહ્યું, આવા કવિ જાય ના!
આજ્ઞા આપી નરનાથ, કાર્ય સિદ્ધ કરો ભ્રાત,
ધનુબાણ લીધાં હાથ, સેતુ તોડયો સાંચ ના;
એમ હતુ નો'તુ કરી, માતને નમ્યો કિરીટી,
બીજી કંઇ કરો આજ્ઞા, સેવા સાચી થાય ના! ૨૦૬

કુંતી આશિષ.

સુખ માગ્યું મળ્યું ભાઇ, કરી સુતની કમાઇ,
ધન્ય થયું મરી ધાઇ, થાવ સુખી પંચ તો,
રાજ્યાસન મોજ માણો, પરમેષ્ઠીને પિછાણો,
વધો ઘણો વાણો તાણો, થાવ દાણો સચ તો,
પરિઅદે પેદો ભ્રાત, અઢે પુત્ર પંચ સાત,
બેસો કરો તેશુ વાત, મળો મણિમંચ તો,
આશા પૂરી મારી જેવી, તમ તન પૂરો તેવી,
સુખી કરો કુળદેવી, વધજો પ્રપંચ તો. ૨૦૭

---

૨૦૬ સેતુ સંહારવાનુ કારણ કહેછે આવા કવિ સ્વર્ગમાં જાય નહિ માટે સેતુ હવે તોડી પાડવો જોઇએ એવા બ્રાહ્મણ કવિની અધમગતિ થાયછે એ ધ્વનિ સાંચ ના-કોઇણી સાહાય વિના. અર્જુનનો વિનય વર્ણ્યે છે। સેવા ઇ૦-હે માતા અમારાથી તમારી સાચી સેવા થતી નથી.

૨૦૭ કરી ઇ૦-દીકરાએ માતાને માટે જે કમાઇ કરવી જોઇએ તે તેં કરી। ધન્ય ઇ૦-હુ જે તમારે માટે ધાઇ મરી-મેં જે તમારે માટે શ્રમ કર્યો, તે સર્વે ધન્ય થયું-સાર્થક થયું। પરમેષ્ઠીને-બ્રહ્મદેવને-પરમેશ્વરને વાણો તાણો-અર્થાત્ સંતાન-પ્રજા પરિઅદે (પર્પદે)-

સર્વવિસર્જન.

આશિર્વાદ સુણી સર્વ, જાવા લાગ્યા જાગ જાગ,
નાગોરી વાતો કરે, જેનો જોયો જેમણે·
ભીમાર્જુન વખાણે કો, વાણે કોઇ કિરીટીનું,
જાણે ભીમ કો જોરાળ, જીત્યા દેવ એમણે ! ।
માતનું મનાવ્યું મન, માતંગ આણીને હેડે,
એમ વાતો વદી મુખ, વાટ લીધી તેમણે;
નૃપ ભ્રાત કુંતી કૃષ્ણા, તૃષ્ણા પૂરી થયે ચાલ્યાં,
માલ્યા સુભદ્રા અવિશે, મોદ વાધ્યો એમણે ૨૦૮

મત્સ્યમહિમા.

માછનું જે ભક્ષ ભાને, તેહ દેવ દક્ષ કાંવે,
ઉચ્ચરાવે રક્ષ દાવે જન લક્ષ ભકત છે,
ગાડરાના રૂપવાળો શકે કવિ ભૂર ભાળો,
આ તો અનુપ નિહાળો, પયદ્રૂપ રક્ત છે,
પ્રથાતમા દેવ સેવ, તજી અહમેવ ભેવ.
કવિ તતખેવ એવ, કરે સેવ જકત છે,
કવીશ્વર કાજ ધારે, મગગ સુભ્રાજ ભારે,
મત્સ્યભકિત આજ સારે, વાણીસાજ વક્ત છે. ૨૦૯

પદંઅમા અર્થાત્ વૈભવ મળો અંકે-ખોળામાં મણિગચ-મણિમય જાજ્ઠ પ્રપંચ-સસાર-વિસ્તાર

૨૦૮ નાગોરી-હાથીની માતંગ-હાથી. હેડે-પૃથ્વીપર એમાનું-દરેકને એમણુ એમણુ હર્ષ થયો ! અર્થાત્ ઘણો આનંદ પામ્યાં !

૨૦૯ વલ્લભ કવિ ગ્રંથ સંપૂર્ણ કર્યા પછી અદ્ભુત એવા મત્સ્યાવતારનું વર્ણન કરે છે માછનું ઇ૦-માછનું, જે મત્સ્યાહારી મનુષ્યોનો ભક્ષ્ય હોવાથી તેમને ભાવે છે, તે દક્ષ (ચતુર) દેવ કાંવે (કહેવાય છે), અને "હે મત્સ્યદેવ ! તું દાવે (દાવ આણીને) અમારું રક્ષણ કર" એમ

સત્યવ્રત રાય એક, મહાકાય સાંધ શુદ્ધ,
સર્વ સુખદાય સિદ્ધ, દુઃખદાય નામ છે;
સંધ્યા કરતો તે કદી, ધ્યાન ધરતો ધનેશ,
કષ્ટ હરતો જણાતે, અવર તો વાંચ છે;
અંજલિમા નાનો મત્સ્ય, તર્ફડતો છતો માનો,
જોઇ ના પિછાન્યો પૂર, દયાદાનો સ્વામ છે;
પંચપાત્ર પાણી રાખી, મત્સ્ય દયા આણી નાખ્યો,
સાખ્યો જુઓ વાણી સુણી, પ્રભુ પ્રાણી આમ છે; ૨૧૦

ઉચ્ચરાવે છે, તથા લક્ષ જન તેના ભક્ત છે ગાડરાના ઇ૦–તમે મને રાક (રંક) ગાડરાના રૂપવાળો (એક ગાડરાની પછવાડે જેમ બીજુ ગાડરૂં ચાલ્યુ જાયછે તેમ એક કવિએ મંગળાચરણ વગેરેના કરેલા નિયમને અનુસરીને તે પ્રમાણેજ કર્યા કરનારો) કવિભૂપ ભાળો I અર્થાત્ ઘણાક કવિઓ ગ્રંથના આદિમા દેવનુ કથન કરીને વસ્તુનિદર્શન વગેરે મંગળાચરણ કરે છે, પણ હું તેમ ન કરતા મંગળાચરણ ગ્રંથમા છેવટે કરું છું; કેમકે કાર્ય પૂરૂં થયા પહેલા દેવાદિકની સ્તુતિ કરવી તે કરતા કાર્ય પૂરૂં થાય તોજ તેમની સ્તુતિ કરવી એ મને વધાર ઠીક લાગેછે આ તો ઇ૦– આ કવિ તો અનુપમ કવિતારૂપી (દૂધના) કૂવામા રક્ત (પ્રીતિવાળો) છે અર્થાત્ અનુપમ કવિતારૂપી દૂધના) કૂવામા આસક્ત આ કવિ બીજા કવિએ કરેલો નિયમ શું કરવા માને ? ગ્રંથાતમા ઇ૦–અને એટલામાટેજ કવિ અલમેવનો ભેવ (મર્મ) તજીને ગ્રથાંતમા તતખેવ દેવની સેવ કરેછે શું સમજીને ? કરે ઇ૦–કેમકે જગત્ તેની સેવા કરેછે કવિશ્વર ઇ૦– આવી રીતે ઇશ્વરની સેવા કરીને કવીશ્વર મંગળ અને સુભાજ (અતિ પ્રકાશિત)એવું ભારે કાજ ધારેછે, તથા મત્સ્યભગવાનની ભક્તિ તે કાજ સારે (સિદ્ધ કરે છે) કયું કાજ ? વાણી ઇ૦–વાણીના સાજ (અલકાર) રૂપ વક્ત (વક્તાપણું) એ મારૂં કાજ છે આ ગ્રથની સમાપ્તિ અદ્ભુતરસના આલબનભૂત મત્સ્યાવતારના સ્વરૂપથી કરીને કવિએ એમ સૂચવ્યું છે કે આ આખો ગ્રંથ અદ્ભુતરસથી ભરેલો છે.

૨૧૦ મત્સ્યાવતારની અદ્ભુતતા વર્ણે છે સત્યવ્રત ઇ૦–એક સત્ય-

પૂર્ણ થયું પંચપાત્ર, તવ ઘટ મધ્ય ઘાલ્યો,
મત્સ્ય મોટરો થયો ત્યાં, અવનવી વાત છે !
સત્યવ્રતે ધારી દયા, ઘટથકી મત્સ્ય કાઢ્યો,
મોજ માંહી નાખ્યા આણી, ઝખ દીન જાત છે;
એક રોજ ગયો નહિ, હોજ એવે તો ભરાયો,
મોજ માણે જે મુરારિ, વિશ્વમાં વિખ્યાત છે,
પૂર્ણ થયુ સ્થળ તેહ, તદા બગ અતિ કરી,
સરોવર નાખ્યો મત્સ્ય, વધી પડયું ગાત છે ૨૧૧

મત કરીને રાજા મહાકાય (ઉત્તમ શરીરસંપત્તિવાળો) તથા શુદ્ધ સાહાય્યવાળો હતો. તેને સર્વ સુખદાયક સિદ્ધિઓ (પ્રાપ્ત થઇ) હતી; એમ છતાં તેનું નામ દુઃખદાયક છે (કેમકે તેના વખતમાં મોટો જળ-પ્રલય થયો હતો તે તેના નામથી સાંભરી આવે છે માટે) કહી (એક વાર) તે ધનેશ (ધનવાન્) રાજા સંધ્યા કરતો હતો, ધ્યાન ધરતો હતો, તથા કષ્ટ કરતો હોય એવો (દયાળુ) જણાતો હતો. અવર ઇ૦—બીજા લોકો જે કષ્ટ કરતા દેખાય છે તે તો વાહાય છે-દંભથી ઉતરે છે અર્થાત્ સત્યવ્રત તો ખરેખરો દયાળુજ હતો તેનું દયાળુપણું વર્ણું છે· અંજલિમાં ઇ૦-સંધ્યા કરતી વખતે તેની અંજલિમાં નાનો સરખો મત્સ્ય આવ્યો અને તે તરફડતો છતો (છતા) તેને જોઇને તેણે પૂર (પૂર્ણ રીતે) ના પિછાન્યો કે, તે મત્સ્ય નથી પણ દયાવાળો તથા દાનો સ્વામ (ઇશ્વર) છે ! એ વાત હે ભાવકો ! તમે માનો-અદ્ભુત જાણીને અવિશ્વાસ ન લાવશો, કેમકે મત્સ્યપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં તે લખેલી છે ! સત્ય મતે દયા આણીને અંજલિમાંનો મત્સ્ય પંચપાત્ર (પવાલા) માં પાણી રાખીને તેમાં નાખ્યો ! સાખ્યો ઇ૦—તમે મારી વાણી સાંભળીને સાખ્યો (સાક્ષીઓ-પ્રમાણો) જુઓ (પુરાણમાં), તેથી તમને માલમ પડશે કે પ્રભુ પ્રાણી (મત્સ્ય) થયા તે આમ (આવી રીતે) છે !

૨૧૧ પૂર્ણ ઇ૦—તે પંચપાત્ર પૂર્ણ થયું (મત્સ્યનો દેહ વધવાથી ભરાઇ ગયું) તવ (ત્યારે) તે મત્સ્યને ઘટ મધ્ય (ઘડામાં) ઘાલ્યો.

સરોવર માયો નહિ, મંત્રબળે ત્યારે તેજ,
સાગર મધ્યે સરાવ્યો, દેવ શો સમર્થ છે,
પારાવાર ત્યાં પૂરાયો, જોઇ સત્યવ્રત ભૂપ,
વિચારવા લાગ્યો તદા, ગજબ આ ગથ છે ! !
એવે બોલ્યું માછલું ત્યાં, હું તો છું દેવદેવ,
પ્રલ્લેકાળ પૂરો થશે, વાણી તુહિ વ્યર્થ છે ।
અનોકિક લાગી વાત, નૃપ કે જાતે જણાવો,
પ્રસન્ન પ્રભુ ત્યાં હવો, બીજ એજ અર્થ છે, ૨૧૨
નવકા નીપાઇ એક, નૃપતિ બેસાર્યો મધ્ય,
પ્રાણદા કંપાવ્યો અતિ, મત્સ્ય જોવા જેવો છે;
કપટ સ્વરૂપ એવું, હીન મીન તોય સેવું,
નથી કાઢયું કાંઇ દેવું, જનરાહ કેવો છે;

અને ત્યા (તે ઘડામાં) પણ મત્સ્ય મોટો થયો (માવા ન લાગ્યો) એવી અચરતની વાત થઇ ! ઝખ ઇ૦–દીન (ગરીબ) જાતના (પ્રાણી) ઝખ (ઝપ–મત્સ્ય) ને–(હોજમા આણીને નાખ્યો) મોજ માણે–વૈભવ ભોગવે અર્થાત્ લીલા કરે ગાત–ગાત્ર–શરીર

૨૧૨ સરોવર ઇ૦–જ્યારે તે મત્સ્ય સરોવરમા માયો નહિ ત્યા તેને સત્યવ્રત રાજાએ પોતાના મંત્રના બળથી સાગરમાં સરાવ્યો–મોકલી દીધો, કેમકે તે રાજા દેવના સરખો સમર્થ છે । પારવાર–મહાસાગર. પૂરાયો–મત્સ્યના મોટા દેહથી. ગજબ ઇ૦–આ ગર્થ (મત્સ્ય રૂપી ધન) તો (ગજબ કરનારૂં) છે । દેવદેવ–દેવના સ્વામી ઇંદ્રનો પણ દેવ–અર્થાત્ પરમેશ્વર પ્રલ્લેકાળ ઇ૦–હવે પૂરેપૂરો પ્રલયનો કાળ થશે, એ મારી વાણી વ્યર્થ નથી. અલૌકિક ઇ૦–સત્યવ્રતને આ વાત અલૌકિક. લાગવાથી તે બોલ્યો કે (હવે મારે શું કરવું) તે તમો જાતે (પોતે) મને જણાવો–કહો એ સાંભળીને મત્સ્યરૂપી પ્રભુ ત્યાં પ્રસન્ન થયો (અને બોલ્યો કે 'બીજ' એજ મારે કહેવાનો અર્થ છે. અર્થાત્ તું પૃથ્વીપરની તમામ વસ્તુઓનાં બીજનો સંગ્રહ કર.

યવન હવનકારી. મળી નવ આવે કદી,
તો તો ભવ ભદ્ર કરો, નમે મોટા દેવો છે;
માછલાની મૂર્તિ કરી, ઉચ્ચારી કવિત આજે,
પૂજા કરે તરે તેહ, તાલ માન તેવો છે. ૨૧૩

નમો દેવ મત્સ્યને સૌ, પૂર્ણ થશે આશ ખાસ;
યવનભવન જાઈ, મન માન્યું આપે છે;
આર્યને રીઝાવશે તે, ભલામાં ભીજાવશે તે,
વંપુત્રે વધારશે તે, ક્ષુધા તૃષા કાપે છે!
ધન્ય પ્રભુ ધન્ય દેવ, ધન્ય મત્સ્ય ધન્ય સેવ,
સાધો સાધો સર્વ એવ, માપ કોણ માપે છે!!

---

૨૧૩ નવદા—નૌકા—વાહાણ આનુદા ઇ૦—મત્સ્યને જેણે પ્રાણ આપ્યો (તે નાનો હતો ત્યારે જેણે તેનું પંચપાત્રમાં નાખીને રક્ષણ કર્યું;) તેને કંપાવ્યો—પ્રલયકાળના જળથી ભયભીત કર્યો, એવો એ મત્સ્ય જોવા જેવો (અદ્ભુત) છે! કપટ ઇ૦—ઇશ્વરનું એ કપટસ્વરૂપ (માયાવડે ધારણ કરેલું સ્વરૂપ) જો કે હીન (અધમ) અને મીન (મત્સ્ય)નું છે તોય તેને હું સેવું છું. બીજા લોકો તો મત્સ્યાવતારને સેવતા નથી તેમ છતા તમે કેમ સેવો છો? એમ કહેશો તો, નથી ઇ૦—જનરાહ (લોકોનો પંથ) કેવો છે, તેનું મેં કંઇ દેવું કાઢ્યું નથી! કે જેથી મારે તેમને માર્ગે ચાલવુંજ જોઇએ, અને મને પસંદ પડે તે માર્ગે ન ચાલવું! યવન ઇ૦—હવે મીનસ્વરૂપને કહે છે યવન ઇ૦—જો માછલાનો હવન કરનારો (તેને ખાઇ જનારો) કોઇ યવન ન મળી આવે તો તો તમે ભવભદ્ર (સંસારનું કલ્યાણ) કરો, અને તમને મોટા દેવો પણ નમે! એવાને ઉપદેશ આપે છે માછલાની ઇ૦—જે કોઇ માછલાની મૂર્તિ કરીને અને આ કવિતને ઉચ્ચરી (ભણીને) તેની પૂજા કરે તે તરે, કેમકે મેં જે આ તાલ (મત્સ્યાવતારની સ્તુતિ કરવા રૂપ) જમાવ્યો છે તે તેઓ (તારનારો) છે એમ માન

કવીશ્વર ઇશ્વરથા, વલભ વાગીશ ઇશ,
કપટી મત્સ્યાવતાર માને લોક શાપે છે ! ! ૨૧૪

ગ્રંથગુણ.

ગ્રંથપંથ દક્ષ પડ્યા, તે તો તરી જાય નિશ્ચે,
એક વર્ણ અદ્ભુતનો, તારનાર તાર છે;
રસજ્ઞતા ધરી વાંચે, આધિ વ્યાધિ બાધી નાસે,
અરસજ્ઞ લોકને આ, મારનાર માર છે;
પીયૂષનું પાન કરે, ઝાઝું જીવે જન તેહ,
ગ્રંથામૃત પ્રાશે કદી, સારનાર સાર છે;
ગુણવાન ગ્રંથ એવો, સેવો શાંતપણે સર્વ,
ગર્વ કવિકેરો ગળે, વારનાર વાર છે. ૨૧૫

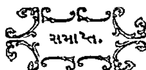
---

૨૧૪ મત્સ્ય ભગવાનની મહત્તા વર્ણે છેઃ નમો ઇ૦ મત્સ્યદેવ આશા પૂરશે તેની ખાત્રી થવા માટે પ્રમાણ આપે છેઃ યવન ઇ૦-તે યવનને ભવન (ઘેર) જઇને તેમને મન માન્યું આપે છે !-(તેમનો નિર્વાહ માછલાંથી થાય છે માટે). આર્યને ઇ૦-એ મત્સ્યભગવાન આર્યજનને રીઝાવશે, તેમના ભલામાં તેમને ભીંજવશે (પ્રસન્ન કરશે). વપુને (શરીરને) વધારશે (પુષ્ટ કરશે), અને તેમની ક્ષુધા તથા તૃષાને તે હરે છે. (મત્સ્યભક્ષકને એ સઘળું લાગુ થાય છે માટે વક્રોક્તિ). માપ ઇ૦-એ મત્સ્યાવતારનું માપ કોણ માપી શકે એમ છે ? (મત્સ્યવડે કેટલા લોકોનો નિર્વાહ ચાલે છે તે કોણ કહી શકે એમ છે ? કવીશ્વર ઇ૦-ઇશ્વર સરખા કવીશ્વર અને વાગીશ (સરસ્વતી)ના પણ ઇશ એવા વલ્લભ મત્સ્યાવતારને કપટી (દેખાડવામાત્ર જેણે મત્સ્યનું રૂપ ધાર્યું છે એવા-વસ્તુતઃ અરૂપી) માને છે તેને લોક શાપે છે-ગાળો ભાંડે છે ! અર્થાત્ એ પણ એક અદ્ભુત છે !!

૨૧૫ ગ્રંથ ઇ૦-આ ગ્રંથને પંથે જે દક્ષ પુરૂષો પડ્યા છે તે તો નિશ્ચય (સંસારને) તરી જાય, કેમકે અદ્ભુતરસનો એક વર્ણ (અક્ષર) પણ મનુષ્યને તારનાર તાર (તારકમંત્ર) જેવો છે ! ઇશ્વરના પરાક્રમ

સવયો.

વલ્લભ ગ્રંથતણો પથવલ્લભ, વલ્લભ સાલ રસાલ વખાણું,
સત્તર સાત અને વળી સાતજ, શાત સુખ્યાત પ્રભા હુ પ્રમાણું,
અદ્ભુત અબ્ધિ અખંડિત મંડિત, ક્ષાર કલંકિત વારિ ન જાણું,
વલ્લભ એહ રસજ્ઞતણે ઉર, દુર્લભ અજ્ઞ, ન સુલ્લભ આણું. ૨૧૬

અદ્ભુતરસથીજ ભરેલા છે માટે) પીયૂષનું ઇ૦-પીયૂષ (અમૃત) નું જે પાન કરે તે માણસ ઝાઝાં વર્ષ સુધી જીવે છે, આ ગ્રંથ રૂપી અમૃતને જે પ્રાશે (પાન કરે) તે પણ પોતાના ગ્રંથ વાચવા રૂપી સારને સારનાર (સિદ્ધ કરનાર) છે અર્થાત્ આ ગ્રંથ વાચનારને પણ આનંદ પ્રાપ્ત થવાથી તેને આનંદ રૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ એમ જાણવુ વારનાર) ઇ૦-આ ગ્રંથવડે કવિઓનો ગર્વ ગળે છે તેને ગળતો અટકાવવાને વાર, છે-અર્થાત્ તેમ બની શકે નહિ!

૨૧૬ વલ્લભગ્રંથ-વલ્લભકૃત ગ્રંથ. પથ-માર્ગ. વહૂલ-વાહાલો-પ્રીતિકર સત્તર ઇ૦-૧૭૭૭ એ રસાળ સાલ (વર્ષ)-વહૂલ-વાહાલી છે (તે લખતે ગ્રંથ પૂરો થવાથી) વળી એ સાલની શાત (શાંતિ) સુખ્યાત (સુપ્રસિદ્ધ) છે.-(એ સાલમાં સારો પાક થયો હતો માટે) વળી એ સાલની પ્રભા (કાંતિ)-અર્થાત્ સારો વૈભવ હોવાથી લોકોની લેહેરને હું વખાણું છું અદ્ભુત ઇ૦-અદ્ભુત રસરૂપી અખંડિત (પરિપૂર્ણ) અને મંડિત (શોભાયમાન) અબ્ધિ (સમુદ્ર) છે, પણ તેમાં ક્ષાર (ખારાપણા)ને લીધે કલંકિત થયેલું વારિ ન જાણું (નથી) વલ્લભ ઇ૦-એ અદ્ભુત રસ રસજ્ઞને ઉર (મનમાં) વલ્લભ છે તથા અજ્ઞ (અરસજ્ઞ) ને દુલ્લભ (દુર્લભ) છે, સુલ્લભ નથી